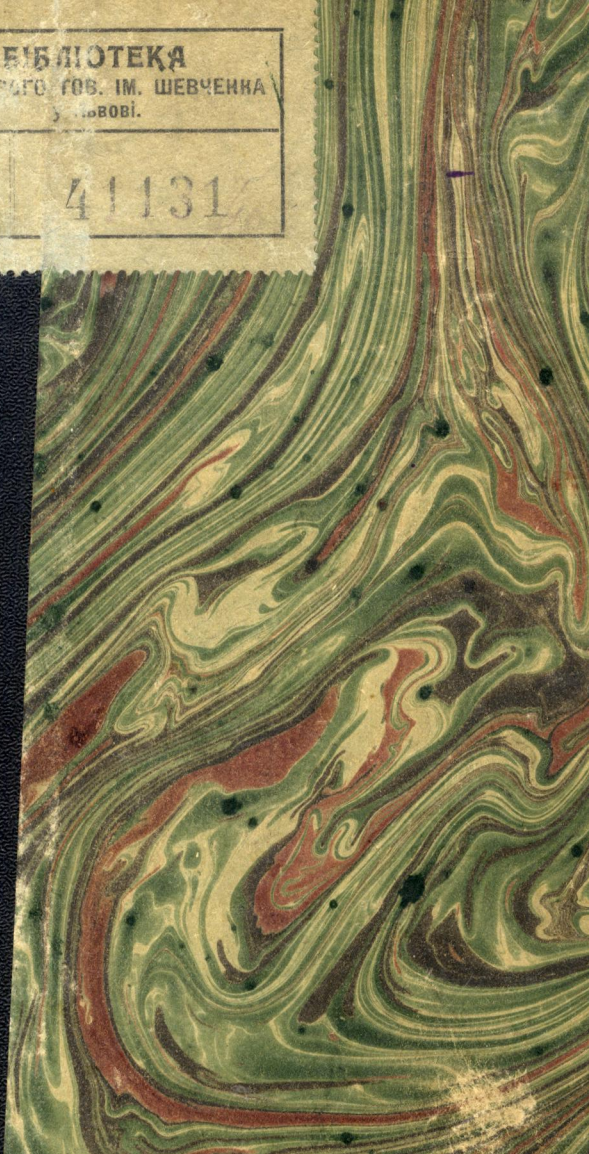

БІБЛІОТЕКА

НАУКОВОГО ГОС. ІМ. ШЕВЧЕНКА
У ЛЬВОВІ.

III

41131

ср

Т

XVI

БІБЛІОТЕКА

ОГО ТОВАРИСТВА

імені

ВЧЕНКА

ІВОВІ.

41131/16.

М
В
О
Р
И

ІВАН
ФРАНКО

16

КНИГОСПІВКА

ІВАН ФРАНКО

ТВОРИ

ЛЖ

Ф/Т-281к
„КНИГОСПІЛКА“

31744/116
ср
ІВАН ФРАНКО

ТВОРИ

Т. XVI

ПЕРЕХРЕСНІ СТЕЖИ

ПОВІСТЬ

~~41131~~

~~16.~~

„КНИГОСПІЛКА“

ПІДГОТОВЛЕНО ДО ДРУКУ
І НАДРУКОВАНО
КООПЕРАТИВНИМ
ВИД-ЦТВОМ
РУХ

~~980 ф~~

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ 31750

I

— А, пан меценас!¹ Гратулюю, гратулюю!². Може тішитися наше місто, що дістало такого блискучого оборонця. О, такої оборони наш трибунал³ давно не чув.

Це було на вулиці, перед будинком карного суду в однім із більших провінціяльних міст. Власне вибила перша⁴, карна розправа скінчилася, і з суду виходили купами свідки—селяни, крамарі, якісь ремесники, поліційні стражники. Адвокат др. Євген Рафалович вийшов також, вирвавшись споміж своїх клієнтів, цілої купи селян, що були оскаржені за аграрний бунт і тепер, дякуючи його блискучій і вмілій обороні, не тільки були увільнені трибуналом, але надто мали надію в дорозі цивільного процесу виграти те фатальне пасовисько, з-за котрого знялась була буча. Вони зі слізьми в очах дякували д-рові Рафаловичеві, та цей збув їх коротко, навчив, що мають робити далі й вийшов із темнуватого судового коридору, де, що

¹ У Галичині „меценасами“ звуть адвокатів.

² Гратулювати — бажати, вітати, латинське слово, що вперто держиться між укр. інтелігенцією Галичини.

³ Суд, звичайно—найвищий суд.

⁴ Значить перша година.

правда, було холодніше, ніж у залі розправ, але проте стояла курява від давно неметеної долівки, було брудно й тісно. Він пішов на вулицю, глибоко відітхнув розігрітим, але хоч трохи свіжішим повітрям і, не зупиняючися, йшов наперед, байдуже куди, щоб тільки вийти зпосеред тої купи людей, у котрій — він знав і чув це — всі звертали на нього очі, всі шептали про нього. Це-ж нині був його перший адвокатський виступ у цьому місті, куди він оце тільки-що перенісся. Від нинішньої оборони мало залежати його дальше поводження на новому ґрунті, і він чув це, що нинішній виступ удався йому дуже добре. Він був дуже задоволений, але держачися старого правила „*aequam servare mentem*“¹, мав вид не то байдужно-спокійний, не то зайнятий чимось, і йшов, не озираючись, не спішачись і не звертаючи уваги ні на що стороннє.

Оклик, що залунав із другого краю вулиці, вивів його з тої рівноваги. Він озирнувся й побачив, як півперек вулиці, кланяючись капелюхом і весело балакаючи, наближався до нього середнього росту підстаркуватий панок, із коротко остриженим ріденьким волоссям, рудими, сивавими вусами, одягнений у чорний витертий сурдут. Др. Рафалович мав бистре око й добру пам'ять, але не міг пригадати собі, щоб де-небудь знав цього панка. Панок, видно, й сам догадався цього.

— Що, не пізнають мене пан меценас?² — говорив він радісно й дуже голосно, немов

¹ Задержати спокійний дух.

² Звичка балакати в 3 особі множ., з додатками: прошу і т. д. це надмірна чемність (з-польська), яку прикладають в Галичині, н. пр., учні до вчителів, селяни до пан-отців, нижчі рангою урядовці до вищих, незнайомі молодші до старших і т. д.

бажав, щоб і прохожі чули його слова.—А не диво, не диво! Давні часи, як ми бачились. Ще й як бачились! А ну, прошу придивитися мені добре, прошу пригадати собі, га-га-га!...

Він стояв на тротуарі, всміхнений, спотілий, із капелюхом, зсуненим на потилицю, простягнувши до меценаса обі руки, немов готов був на перший даний знак кинутися йому в обійми.

Меценас мовчав добру хвилю, заложивши цвікер¹ на ніс, придивлявся панкові, всміхався, покашлював, а далі сказав:

— Даруйте, пане, не можу пригадати.

— Валеріян Стальський!—з тріумфом скрикнув панок і знов зробив рух руками, мовби хотів кинутися в обійми д-ра Рафаловича. Але цей усе ще стояв непорушно, з поважним лицем, на котрому видно було напруження й надаремне шукання в закамарках споминів.

— Стальський... Стальський,—повторяв він механічно.—Даруйте, пане!.. Будьте ласкаві, допоможіть моїй пам'яті! Їй-богу, соромно мені, але ніяк не можу...

Та нараз він ударив себе долонею в чоло.

— Ах! Ото з мене забудько! Пан Стальський, мій домашній інструктор² у третій... ні, pardon, у другій гімназіяльній класі!

— Так, так, так!—притакував Стальський і руками, і головою, і всім тілом.—Видно, пан меценас забули. А якже, а якже, домашній інструктор... неправильні латинські верба,³ пам'ятаєте?

— Га-га-га! Партиципiальні конструкції, ablativus absolutus!⁴ Ну, якже-ж вам поводитьсь, пане Стальський?

¹ Пенсне.

² Домашній учитель, іще зветься инакше: корепетитор.

³ Verba—слова.

⁴ 6-й відмінок латинської граматики.

Меценас узяв подавані йому віддавна обі руки Стальського і, стиснувши їх у своїх пухких долонях, випустив. Стальський урадуваний, балакучий, ішов обік нього.

— Дякую, дякую! От живу, аби жити.

— Маєте тут яку посаду?

— А вже-ж, а вже-ж! Я в суді. Пан меценас іще тут незнайомі... Я тут офіціал¹ при помічнім уряді, маю під собою регістратуру. О, я служу вже п'ятнадцять літ!

— Але-ж ви, здається, були в війську?

— Так. Власне тоді, як я пана меценаса вчив, мене з шостої класи відібрали до війська. Дурний чоловік був. Було шануватися, стати офіцером... Ну, я там зразу трохи шарпався... Знаєте, у війську мусить бути субординація. Так я й став на фельфеблю. А вислуживши десять літ, я пішов і дістав місце канцеляриста при суді. За п'ять літ чоловік авансував², ось вам і вся моя кар'єра.

Вони йшли довгою, простою вулицею, що вела на двірць залізниці. Липнєве сонце стояло майже над головами й пекло немилосерно, а довкола вулиці були самі мури і стіни, ніде ані садка, ані дерева. Духота. Меценас ізняв капелюх і мов вахлярем³ холодив ним спітніле лице, обтерши перед тим краплистий піт із чола хустиною.

— Але-ж то пражить! — промовив він.

— Пан меценас, певно, на двірць ідуть? — запитав Стальський.

— Ні.

¹ Нижчий, канцелярійний урядовець; ними стають звичайно вислужені (зверхсрочні) фельфеблі.

² Дістав підвищення у службі; аванс—позвищення.

³ Польське слово (з німецького Fächer), вживане інтелігенцією замість народнього — віяльце.

— А чого-ж пан меценас ідуть цею вулицею? Маєте тут діло до кого?

— Борони, боже! Я властиво хотів іти на обід.

— На обід? Тут пан меценас у когось обідають?

— Ні. Хочу пошукати якоїсь ресторації. Вчора й позавчора, поки була розправа, я не мав часу шукати й обідав у готелю.

— Так, то пан меценас до готелю заїхали?

— Так. „Під Чорного Орла“. Знаєте, я тут чужий. Маю кількох знайомих урядників¹ і професорів гімназіяльних, але всі вони на урлопах², на вакаціях, пороз'їздилися. То я заїхав до готелю й там сиджу, поки знайду собі помешкання. Але їда там не смакує мені.

— Ну, певно! Прошу, я пану меценасові покажу дуже добру ресторацію. Прошу отсюди!

І Стальський зігнув у бокову вуличку і йшов обік Рафаловича, не перестаючи говорити.

— Ах, так! То пан меценас у готелю! Ще не маєте помешкання! Ну, в такім разі, надіюсь, не відкинете моєї послуги. Дозвольте, щоб я допоміг вам винайти помешкання. Я-ж тут усюди знайомий!

— Але-ж навпаки, пане Стальський! Дуже вам буду вдячний. Тим більше, що в мене й писанини ще купа, нема коли бігати по місті, шукаючи хати.

— О, я вам це зроблю живо! Будете вдоволені. А де-ж ваша фамілія?³ Також у готелю?

— Фамілія? У мене жодної фамілії нема. Я сам-самісінький.

— Як-то? Пан меценас не жонаті?

— Ні, пане.

¹ Урядовців, тих, що служать по урядах, чиновників.

² На відпусках (нім. Urlaub).

³ Сім'я, родина.

— А, так! На кавалерській стопі! Ну, так, то що инше! Так-же мені й кажіть! Але ось ми вже й прийшли. Чи волите обідати у спільній столовій, чи, може, окремо?

— Та мені байдуже,— мовив адвокат.— От хіба як-би ви були такі добрі обідати зо мною, то можна-б замовити окремий покоїк.

— Я такий рад, що здибав пана меценаса...

— Ну, як так, то добре, обідаємо разом! Замовляйте покоїк! — мовив меценас, і оба ввійшли до ресторації.

II

Поки Стальський бігав та балакав із кельнером, потім із старшим кельнером, далі із самим шефом ресторації, др. Рафалович стояв на вузькій веранді перед ресторацією, відділеній від вулиці залізними штахетами й обставленій великими олеандрами в дерев'яних шапках. На веранді стояло кілька дерев'яних столиків, круглих і обтягнених цератою¹ так, що здалека могли виглядати як мармурові. Веранда виходила на південь і пеклася на сонці, то при столиках не було нікого, та й із нутра ресторації не чути було такого шуму, який свідчив-би про велику купу гостей. Місто жило ще патріярхальним життям; найбільша частина людей, із тих, що могли дозволити собі на порядний обід, столувалися дома, в сім'ях. До того-ж це було літо, пора вакацій; заможніші, що бували тут звичайними гістьми, повибиралися на село, на купелі, або й так у гори, і в ресторації було досить пусто.

¹ Вошанка, те що в руській мові зветься клейонкою.

Та др. Рафаловичеві байдуже було до цього. Походжаючи по веранді, поки там для нього готовили окремий pokій, і поки Стальський третій раз розповідав, якого то незвичайного гостя має ресторація, і як близько він із ним знайомий, меценас силкувався відсвіжити у своїй пам'яті образ цього свого колишнього вчителя. Правда, його незвичайна пам'ять допомогла йому по кількох хвилинах напруженого шукання віднайти його назву, розпізнати фізіономію Стальського, хоча від часу, як вони бачилися, минуло звиш двадцять і п'ять літ. Але Рафалович чув, що за тим першим образом у його тямці тягнеться ще щось, якесь неясне, але болюче, неприємне чуття, і тільки ненастанне балакання Стальського не дає тим споминам виплисти на верх і дійти до повної свідомости. Та тепер, коли Стальський віддалився на хвилину, Рафалович напружив іще раз свою пам'ять, і давні спомини звільна почали виринати в душі.

Ах, так! Стальський був поганим інструктором. Рафалович, малий, слабовитий хлопчина, дуже боявся його, вусатого й зовсім уже дорослого парубка. І мав причину боятися. Знаючи, що хлопчина сирота й має тільки опікуна, сільського священика, Стальський держав хлопчика гостро, не стільки вчив, скільки бив, штовхав і всякими способами карав його. Облесний супроти його опікуна, він був брутальний супроти нього, ніколи не заговорив щиро, а все або з гнівом або з кпинами. Рафалович іще й тепер аж стрипенувся, мов від наглого подуву холодного вітру, коли пригадав собі той настрій вічного страху, суму й отупіння, в якому находилася його дитяча душа цілого півтора року, поки Стальський

був його інструктором. Йому живо стала в пам'яті та дика, безтямна радість, із якою він повітав відомість про те, що його інструктора відібрали до війська, і що він уже не буде під ним.

І ще одно пригадалося д-рові Рафаловичеві, одна дрібниця, що не мала звязку з його шкільною наукою, але характеризувала Стальського, найсильніше вбилася в його дитячу пам'ять і довгі літа мулила його, мучила й боліла, мов тернина, вбита в живе м'ясо. Факт був такий. Стальський жив на одній квартирі з малим Рафаловичем. Опікун привозив малому харчі з села і одного разу перед святками привіз добрий шмат ковбаси також для Стальського. Цей поділив собі ту ковбасу на рівні порції так, щоб вистачила йому на два тижні, а, боячися, щоб хто не вкрав йому цього добра — на квартирі жило ще кілька школярів, — сховав її десь у скриток, знаний тільки йому самому. Мудро виміркував він той скриток: жоден школяр не міг найти його. Кілька день усе було добре, та одного разу Стальський влетів до кімнати ввесь червоний, лютий, і накинувся на першого-ліпшого школяра, що попав йому під руку:

— Де моя ковбаса?

— А хіба я сторож від твоєї ковбаси? — відповів цей напів зі страхом, і напів зі сміхом.

— Ти мусиш знати! А-во, смієшся! — кричав Стальський, попадаючи що-раз у більшу лютість. На щастя, школяр, до якого він причепився, був із одної класи з ним і, хоч молодший, та проте сильний і відважний. На меншого був би Стальський зараз кинувся з кулаками, на нього не смів.

— Сміюся, бо мені смішно, — відповів цей.

— Чого смішно?

— Того, що ховаєшся з тою смердячою ковбасою, мов-би ми всі тут тільки й чигали на неї, а проте таки наскочив на якогось злодія.

— Певно, кіт занюхав! — докинув мов ізнехотя інший школяр, що сидів при столі й робив задачу.

Стальський став раптом мов облитий водою.

Справді! Він і не подумав про це! Не що, тільки кіт! Бо коли-б людина, то була-б узяла всю ковбасу; а то щось розірвало бібулу, якою вона була обвинена, і витягло тільки один кусник. Він постановив собі допильнувати, зловити злодія! Пів дня ходив він у глибокій задумі, вимірковуючи, як-би це зробити. Врешті видумав хитре сільце, наставив його у своїй криївці¹ й пізно вночі ліг спати. Десь коло півночі всіх у хаті збудив страшений м'явкіт на стриху². Стальський зіскочив зі своєї постелі, немов і досі не спав, і тільки й ждав цього.

— Ага, маю злодія! Маю злодія! — шептав він, затираючи руки. Засвітив свічку і встромив її в лихтарню, а потім, узявши мішок, подався на стрих. За хвилю вернувся з закривавленими руками. Кіт, видно, розуміючи, що йому грозить, хоч у сильці, боронився завзято. Але Стальський мав його в мішку, потрясав ним, бив до одвірків, копав ногами, а потім, зав'язавши добре, замкнув до своєї скриньки й ліг спати.

Те, що було потім, чотири чи п'ять день, Рафалорич згадує, як якийсь страшний, обрид-

¹ Схованка.

² Горище.

ливий сон. Стальський мучив kota найрізнішими способами: бив його в мішку наосліп, вішав за шию, прищемивши хвіст розколеним з одного кінця поліном, виривав пазурі, випікав очі, колов шилом, напихав у ніс товченого перцю і скла. М'явкіт, жалібний писк нещасного kota чути було здалека, хоча Стальський робив свої катівські операції в садівницькій будці, що стояла серед широкого саду, далеко від людських хат. Рафалович іще раз здригнувся, пригадавши собі, як він усі ті ночі, чуючи далеко той м'явкіт, не міг заснути, і як одного вечора зі сльозами цілував руки Стальського, просячи, щоб дарував життя котові. Але його прозьба була даремна. По п'ятьох днях кіт таки здох; здається, його dokonав сильний мороз. Але малому Геневі¹ ще довгий час що-ночі причувалося жалібне м'явкання й котячий писк, мов плач малої дитини; він кидався крізь сон, кричав і плакав, а рано вставав змучений, з болем голови й закислими очима.

Все це згадав тепер др. Рафалович, ходячи по веранді. Колишній страх перед цим чоловіком змінився на обридження і глибоку антипатію.

— Чого це він признається до мене?— думав Рафалович.— Чого тішиться і заскакує, мов-би ми були бог-зна якими приятелями?

На ці питання він не знаходив відповіді. Він не був забобонний і не вірив у стрічі, але його думка зі старої традиційної звички склала ще одно питання: „Що воно значить, що на вступі в нове життя мені перебігає дорогу оця скотина в людській подобі?“...

¹ Здрібніле ім'я Євгена в Галичині, Женьо.

— Перепрошую пана меценаса, що трошки забарився, — скрикнув Стальський, вибігаючи на веранду. — Але прошу, прошу! Пан меценас певно вжедесь голодні. Адже-ж то швидко друга година буде! Ну, дякую, від снідання дотепер бути натще!..

— О, ні, я підчас павзи ходив на перекуску, — спокійно промовив Рафалович, ідучи обік Стальського тісними і брудними сходами на перший поверх. Тут було „касино“, тепер зовсім порожнє, зложене з трьох покоїв і залі для танців. У біл'ярдному стояв уже заставлений на дві особи столик, а при нім кельнер із реєстром страв і серветою під пахою.

— Прошу, чим можу служити пану меценасові? — промовив він, кланяючися Рафаловичеві.

Цей замовив обід на дві особи. Перед обідом випили по чарці старки¹ „на відновлення старої знайомости“, як мовив Стальський. Рафалович, справді, був голодний, а відновлені перед хвилиною спомини не дуже заохочували його до розмови з паном офіціялом. За те Стальський, і п'ючи, і їдячи, балакав, мов радий був, що знайшов когось охочого слухати його.

— Го-го! Я то знав, що з пана Євгена Рафаловича будуть люди. Ще як це був малий Генцьо, то вже було видно, що то голова не аби-яка. Я-то ніби строгий був, свою повагу показував, але я так любив малого Генця, як свою дитину! Прошу не гніватися... Я вже тоді був парубок під вусом. Що правда, то правда. Та й потім я не перестав інтересуватися... О, яка то була радість, коли я прочитав

¹ Рід польської горілки (starka litewska).

у „Народівці“¹, що мій елев², пан Євген Рафалович, одержав на львівському університеті ступінь доктора прав. Прошу вірити!.. Ну, що, адже пан ані брат мені, ані сват... А вже таке дурне серце в чоловіка: тішиться чужим щастям, сумує чужим смутком так, як своїм власним.

Євгенові, не знати чому, в тій хвилині причулося жалібне м'явкотання катованого кота. Він поклав ложку і з виразом не то здивовання, не то тривоги, видивився на Стальського.

— Що пан меценас побачили на мені?—запитав цей, перериваючи балакання й озираючись по собі.

— Нічого, — відповів Євген. — Прошу, пане, їжте!

— Ах, я такий радий, що бачу пана меценаса, що буду мати те щастя бачити вас частіше, дозволять пан меценас говорити собі „ви“?

— Прошу, прошу!

— Це краще! Якось більше від серця розмова йде. Не люблю того передавання через третю особу. Перепрошую, правда що пан меценас практикували в Тернополі?

— Так, я був там три роки в адвоката Добрицького.

— О, знаю, знаю! Я докладно слідив за кожним кроком пана меценаса на публичній, так сказати, арені. Особливо, відколи ви стали оборонцем у карних справах. Знаєте, пане, скажу вам без компліментів... я чув тільки одну, нинішню вашу оборону, але читав справоздання з кількох процесів, де ви боронили...

¹ Скорочене: „Gazeta Narodowa“—львівський консервативний польський часопис.

² Елев—вихованок, учень.

Такого оборонця наша адвокатура давно не мала.

— Прошу, пане Стальський, будьте ласкаві, обідайте! Бачите, я їм за двох і не думаю бути ситим вашими ласкавими компліментами.

— О, що те, то ні! Борони, боже! Жодні компліменти, — живо заговорив Стальський, махаючи руками, озброєними: одна в ніж, друга в вилки. — Це навіть не моя думка. Це загальна думка в тутешнім суді. Сам пан президент... ви завважили, як пильно він прислухувався вашій обороні, як ішов за вашими слідами у своїм резюме?.. Отже сам президент по розправі, виходячи із суду, сказав до прокуратора: „З таким оборонцем то приємно вести розправу“. А прокуратор йому на це: „О, так, це одна з найясніших голів у галицькій адвокатурі. Шкода, що не пішов на суддю, міг-би був зробити кар'єру“. О, так пан меценас приносять із собою до нас найліпшу славу.

Щоб звернути розмову на иншу тему, Рафалович попросив Стальського оповісти йому де-що про відносини в тутешнім суді, що, може, могло-б бути йому придатне в дальшій діяльності. Стальський і овшім!¹ І з уст, що тільки-що так і бризькали симпатією та компліментами, полилися потоки неймовірного бруду, спліток і погани.

Президент був колись здібний суддя, але тепер стуманів, дома ним командує кухарка, проста, погана баба, а в суді його канцелярист, хитрий жид і страшений хабарник. У суді правило, що з жидом ніхто не виграє справи. Дехто не хоче вірити, щоб президент брав половину хабарів, які одержує його канцеля-

¹ Ще й як (польське owszem).

рист, але він, Стальський, певний у тому, бо хоча президент удовець і бездітний, але має цілу купу свояків по братові, неробів та марнотратників, що ссуть його, мов п'явки. А радник Н. і зроду був вісімнадцятий туман.¹ Це той самий, що, ще будши ад'юнктом² у Печеніжині³, засудив сам якогось хлопа на смерть і зараз-же написав до Оломуца⁴ по ката; аж коли кат зателеграфував до надпрокуратора у Львові, чи має їхати до Печеніжина, повідомилися вищі власті про цей незвичайний засуд і взяли його відтам. Про-око його зробили хорим на умі, якийсь час продержали в Кульпаркові⁵, а потім вернули знов на посаду. Кажуть, що в нього сильні плечі, протекція. Іншого були-б спенсіонували, йому дозволяють дослугувати до повної пенсії, але самотійно він ніяких справ не веде, тільки все сидить у трибуналі, заробляє на пенсію, як кажуть, не головою, а... гм, гм... За те радник М. картяр. До канцелярії прийде на годину. Справи за нього провадить практикант, він тільки перегляне, попідписує, що треба, та й далі до кав'ярні. Там уже жде його партія, в кожній порі дня инша. Жінку має язю, не дай, господи! Проста, ординарна Мазурка, ростом гренадир, обширом — бодня, язик — десять перекупок. То вона вже знає, де його шукати. Пан радник скоро перечує, що вона пошукує за ним, зараз дає драпака, бо як магніфіка⁶

¹ Звичайна назва дуже дурної людини.

² Перша судова ранга після практиканта, також зветься просто: суддею.

³ Містечко недалеко Коломиї.

⁴ Оломуц — місто в Чехословачії.

⁵ Відомий заклад для божевільних під Львовом.

⁶ Жінка.

зловить, то не питає, що то пан радник, і що народ збігається, а бере пана радцю¹ за боже пошиття й тягне додому, та ще приговорює по дорозі, та так приговорює, що аж на третю вулицю чути. О, то страшна баба! Можу сказати, що в нашім суді її найгірше бояться всі. Навіть пан президент тремтить перед нею. Знаєте, раз була історія...

Скінчили обід, позакурювали цигари. Євген велів принести чорну каву. Стальський усе ще оповідав міські сплітки й судові скандали: про третього радника, про ад'юнктів, далі перейшов на політичну владу, перемив кістки панові старості², пані старостині, панам комісарам і лагодився перескочити до податкового інспектора, коли Євген, випивши каву, зирнув на годинник.

— Ну, пане Стальський, — мовив він, устаючи, — дуже мені приємно в вашім товаристві, але пора мені до мого готелю.

— Ай, ай! — мовив Стальський, зирнувши також на годинник. — Ото я забалакався, а то вже далі третя. У мене в канцелярії також трохи рестанцій³. Не буду заходити додому, а піду просто.

Євген подзвонив, заплатив і вийшов. Йому хотілося спекатися Стальського, балакання котрого псувало йому пообідній гумор, але Стальського не так легко було спекатися.

— Пане меценас! — мовив він зворушеним голосом, — дозвольте мені віддячитися вам за вашу добрість і за нинішнє вгощення!

¹ Звичайна назва радника (полонізм).

² Начальник політично-адміністративної влади в повіті.

³ Технічний вислів на те, як хто не позалагоджував справ — залишка непозалагоджуваних справ.

— Але-ж, пане, нема за що. Мені самому... все-таки краще удвох, ніж самому обідати.

Вони були на вулиці перед ресторацією, відки їх провели кельнери з низькими уклонами.

— Ви куди тепер? — спитав Євген.

— О, я ще проведу пана меценаса до готелю. До канцелярії ще маю парухвилин вільного часу.

— Я не хотів би забирати вам час.

— Але-ж прошу! Що мені з ним робити! Додому не хочеться йти, а канцелярія не втече.

— Значить, і ви кавалер, коли вас не тягне додому? — з усміхом промовив Євген.

— О, не вгадали! — мовив Стальський. — Я жонатий, уже десять літ. Але моя жінка... ге-ге-ге... уцивілізована настільки, що не скаже нічого.

— Нічого не скаже? Коли ви не прийшли на обід?

— Так, пане, не скаже нічого.

— То, певно, її тут нема, виїхала кудись на село?

— Ні, пане, сидить дома.

— Ну, то може німа... вибачайте, що так кажу.

— Ні, не німа.

— Ну, в такому випадку це якась ідеальна жінка. Перший раз чую про жінку, котра може нічого не сказати чоловікові, коли не прийде впору на обід.

— Бачите, пане меценас, це все залежить, як би то сказати... від цивілізації... від дресури. Котрий мужчина не вміє поводитися з жінками, той ліпше зробить, коли не буде женитися. А вміючи, можна все зробити.

І знов Євгенові, не знати чому й відки, причувся розпучливий м'явкіт катованого кота. Він іздригнувся, попрощався зі Стальським і пішов до свого готелю.

Другого дня була неділя. В суді не було ніякого діла, тож др. Рафалович спав трохи довше, спочиваючи по труді. Була вже восьма. Звішені стори готелевого вікна пропускали лагідне, червонясте світло. Євген тільки-що прокинувся, простягнувся, позіхнув і смакував розкіш безжурного спокою. Попід його вікнами гуркотіли вози, здалека чути було гомін народу, гук дзвонів, свист і гуркіт раннього залізничного поїзду, що саме в тій годині виходив до Львова. Але все це не докучало молодому адвокатові, здавна привичному до міського шуму. Навпаки, вся ця музика многлюдного, рухливого міста, особливо в деякому віддаленню, настроювала його на якусь добродушність, розвивала в його душі чуття якоїсь повноти буття, якоїсь любої домашности, подібне до чуття того чоловіка, що з лісової самоти вернувся додому на лоно многлюдної та говіркої сім'ї.

Та нараз до дверей його покою застукано і заки ще він успів відізватися, двері відчинилися, і в них показалася руда голова Стальського.

— Добрий день! — промовив він весело. — О, пан меценас іще спочивають. Перепрошую, перепрошую... я думав...

— Але, прошу! Я не сплю. Власне хотів уставати.

— Ну, то я зажду... Піду пройтися, поки пан меценас...

— Але-ж ні! Ввійдіть! Я не панночка, мене не заженете¹.

¹ Інтелігентське слово — не засоромите.

Стальський увійшов і запер двері за собою.

— Прошу, сідайте! Я зараз устаю. Так чоловік намучився в останніх днях...

— Але-ж то зовсім розумно, що спочиваєте. Треба шанувати сили,— мовив Стальський, поклавши на одному кріслі капелюх і ліску¹ й сідаючи на друге. В лагіднім полусвітлі було видно, що він сьогодні був одягнений чистіше, краще, ніж учора, підголений і підстрижений; очевидно, він ішов сюди просто від фризiera², бо від нього пахло ще колонською водою, й вуса були свіжо нафіксовані.

— Я гадав,— говорив він, поки Євген мився, брав чисту сорочку й одягався,— я думав, що пан меценас мають сьогодні трохи більше часу, та підемо разом оглянути помешкання.

— Яке помешкання?

— Як то? Пан меценас уже забули, що вчора говорили мені, чи не міг-би я знайти...

— Ага, ага! Ну, так що-ж?

— Я вже знайшов. Гарне помешкання, поверховий дім, фронт на вулицю, довкола сад, а затильні вікна виходять на міський парк. Чудесне положення, при головній вулиці, недалеко ринку й недалеко руської³ церкви. Немов сотворене на канцелярію для популярного адвоката.

— О, пане Стальський, дуже вам вдячний!

— І надіюсь, що будете мати за що дякувати.

¹ Ціпок, паличка (польське *laska*).

² Голяр, парикмахер.

³ Цеб-то: уніятеької, всупереч до римокатолицької, яку звуть у Галичині „костелом“ або польською церквою; автор уживає скрізь історичних назв: Русь (Україна), Русин (Українець), руський (український), які жили скрізь на заході України до війни.

Я знайомий із власником. Як на ваше щастя, від першого¹ опорожнюються внизу два покої з передпокоєм... то була б гарна канцелярія, і на поверсі також два покої з кухнею, то було-б помешкання для пана меценаса. Здається, вам обширнішого помешкання не треба?

— О, ні, не треба! Дуже мене зацікавив ваш опис. Надіюсь, що мені сподобається те помешкання. А яка-ж ціна?

— Власник дорожить трохи. Прийдеться ще поторгуватися. Хоче за обі партії по 25 ринських² місячно.

— Значить, разом 50 місячно або 600 річно? І кажете, що в добромu місці?

— Можуть пан меценас бути певні! Я-б на лихе навіть не дивився.

— І це, на вашу думку, дорого?

— Ну, як на Львів, то не було-б дорого, але як на наше місто, то трохи солоно. Треба буде поторгуватися. Думаю, що коли пану меценасові сподобається хата, і схочуть наймити на рік, то він дасть за 500 ринських.

— Ну, це було-б дуже гарно!

— Чи вже пан меценас готові? Можемо зараз піти оглянути.

Меценас був готов до виходу. Але, виїшовши, він пригадав собі, що ще не снідав. Зараз коло готелю була цукерня, де він звичайно пив каву, то й тепер він звернувся туди.

— Я ще не снідав,—мовив він до Стальського.— Прошу, зайдіть зо мною на снідання!

— Дякую, я вже по сніданню.

— Ну, то вип'єте келішок коньяку. Прошу, не робіть церемонії.

¹ Від першого (числа) найближчого місяця.

² Ринський (гульден) — 2 корони, біля карбованця.

Сидячи при круглому мармуровому столику й попиваючи гарячу каву, др. Рафалович придивлявся Стальському, що не переставав балакати й оповідав йому притишеним голосом різні міські новинки. На лиці Стальського видно ще було білі плямки з пудри, якою обсипав його фризієр; зрештою, на ньому малювалося щире вдовolenня. Не знати, чи з того вдовolenня, чи може після випитих двох келішків коньяку, кінець його носа трохи зачервонівся і в очах грали вогники. Меценас дивився на нього тепер далеко ласкавішими очима, ніж учора, може під впливом доброї новини, яку приніс йому Стальський, а може і для того, що цей оповідав сьогодні веселіші річі, ніж учора. Сьогодні в місті мали відбутися збори робітників, що хочуть домагатися загального голосовання, але пан староста заборонив, га-га!.. „Доки я тут старостую“ — сказав комітетові, — „доти ніякого віча, ані збору в моїм повіті не буде“. Вчора до старости привезли величезного сома, зловленого в сусідній ріці, і староста дав за нього рибакам два ринські. Той у котрого меценас має винаймати помешкання, це перший міський багач і лихвар; він будує тепер три нові доми; от-би пан меценас добре зробив, як-би відкупив від нього ту каменицю, в котрій тепер має оселитися!...

Зі слів Стальського віяла сьогодні ширість; не чути було тої злобної ноти, яка так неміло доторкала Євгена вчора. Кинувши оком на ранішні газети, меценас заплатив, і вони обидва вийшли з кав'ярні. Ринок і вулиця, що вела до церкви, були повні святочно поприбраних міщан і передміщан. Дзвони гули і грали в повітрі. Сонце сипало золотим, ще не дуже палким промінням із безхмарного неба. Від

ріки, що широким луком обтинала місто з двох боків, тягло вогким холодом. Було чудово, гарно, весело, привітно довкола, і меценас ішов звільна, роздивляючися приязно на всі боки, немов знайомлячися з цілим оточенням. Це перший раз сьогодні він почував себе в цьому місті, як дома.

Нараз щось немов шпигнуло його; він стрепенувся, мов-би несподівано діткнувся проводу електричної батареї. Озираючись направо, не зупиняючись на ходу. Напроти нього йшла висока, струнка жіноча постать у скромній чорній сукні, в чорній капелюшку з простеньким білим пером, з лицем, заслоненим чорним, досить густим вельоном¹. Здалека він не міг розпізнати її лиця; те, що так торкнуло його, було якесь неясне загальне вражіння, вражіння її постави, росту, рухів, ходу—рівного, повільного і плавного. В тім усім було щось таке, що відразу порушило в його душі якісь давні спомини і прошибло його наскрізь. Вона йшла напроти нього, і його очі силкувалися пізнати її лице під вельоном. Але не доходячи яких десяти кроків, вона звернула направо, вмішалася в густу купу міщан, що сунули до костела, і зникла. Євген був-би радо пішов за нею, але не міг цього зробити, маючи обік себе Стальського й направившись з ним разом оглядати помешкання. Стальський, зайнятий оповіданням якоїсь новини, а потім хвилиною шептаною розмовою з якимось стрічним міщанином, не бачив чорної дами.

В Євгена сильно забилося серце, в голові затуманилося, і він зупинився та оглянувся за Стальським.

¹ Вуаля, серпанок (польське).

— Що це таке?—думалось йому.— Вона, чи не вона? Ледви, щоб вона! Відки-б вона взялася тут? Але постава її, хід її, той хід, котрий я, здається, пізнав-би між тисячами! Та ні, не може бути, це не вона! Тихо ти там! Тихо!

І він долонею натиснув на груди в тому місці, де сильно билося його серце.

Стальський, переговоривши з міщанином, надбіг. Бачучи, що Євген держиться за груди, він зирнув на нього уважно.

— Ов, а це що? Пану меценасові щось не добре?

— Мені? Борони, боже! Або що?

— Що пан меценас держиться за груди. І зблідли пан меценас?

— Це нічого!—мовив Євген, пускаючись іти далі.— Це в мене часом буває... такі маленькі атаки. Давніше то було гірше, але тепер, богу дякувати, вже рідко.

— Але то може бути небезпечно. Може яка серцева хвиля?

— Щось там таке є, але, властиво, нема про що й говорити.

— Але все-таки треба-б зарадитися лікаря.

— О, я вже лікувався. І, власне, лікарі заспокоїли мене. Ходімо, пане! Далеко ще до того помешкання?

— Ні, вже близенько. У нас тут загалом нема великих віддалень. Передмістя як ковбаси, порозтягалися кожне на півмилі і ще далше, а середмістя все прикупі, мов на тарелі. Це має свої вигоди, але має й невигоди. Занадто акустичне місто.

— Акустичне?

— Так! В однім кінці чхнеш, у другім чути. Ні з чим найменшим не сховавсь перед

цікавими очима. А що цікаві очі побачуть, те цікаві язики розмолотять, роздують, розбовтають удвоє, вдсятеро. Це вже у нас так. Усі від того терплять, бо кожному можна пришпилити латку, але при тім усі займаються тим-же ремеслом. Усякий думає: пришпилюють мені латки, давай буду й я пришпилювати иншим! І так живемо. Не один зразу лютиться, обурюється, почувши де-що на себе, а потім перестане, втягнеться, а головню: переконається, що кожний у такій самій кваші, як і він. Ну, та ось ми дійшли. Прошу сюди у хвіртку. Та дай, боже, щасливо!

V

Др. Рафалович швидко мав нагоду переко-
натися, що Стальський не пересолив, говорячи,
що місто збудоване дуже акустично. Відповідно
до прийнятого звичаю, йому прийшлося зробити
візити у всіх гонораціорів¹ міста. Він був у
президента суду, потім у старости, потім у бурмі-
стра; далі пішов до віцепрезидента суду, до по-
даткового інспектора й до директора гімназії;
потім прийшлося обійти всіх судових радників
по старшині, бути у латинського й українського
пароха, в комісара від староства, в де-кого з лі-
карів і де-кого з гімназіальних учителів, і вкінці,
в колегів-адвокатів, у нотаря і у видніших
міських купців та багачів. І він міг завважити,
що наскільки жіноча часть товариства дуже
зацікавлена ним і приймає його надзвичайно
чемно, як кавалера й дуже добру партію,

¹ Видатніші люди, почесніші, представники влади, урядів,
лікар, пан-отець, нотар і т. д.

настільки „урядові шпички“ (так перекладав Стальський німецький термін *Spitzen der Behörden*) виявляли супроти нього певну добродушну протекційність, а де-які в чотири очі давали йому дружні поради й науки. Староста мовив:

— Тішуся дуже, що наш повіт дістав такого здібного адвоката, але... Пан меценас не візьмуть мені того за зле, коли скажу по ширості... Я старий чоловік і хотів-би мати в повіті спокій in *politicis*. Жодних там віч, зборів, читалень, агітацій, товариств. Я чув, що пан меценас мають трохи демагогічні амбіції. Прошу не гніватися, кажу, що думаю. Я просив-би дуже й дуже, щоб мені не тее... Я мусив-би виступити проти того як-найгостріше, і в такому випадку не сумніваюся, що й канцелярія пана меценаса мусила-б потерпіти. А користи з того й так не буде ніякої. А я, обіймаючи владу у повіті, присяг собі, що доки живу, то піддержу авторитет влади без ущербу й оце, богу дякувати, двадцять літ стою, як той журавель на своїй сторожі. Прошу, пане меценасе, до побачення, і нехай це буде між нами, але пам'ятайте, не робіть мені неприємности!

Пан президент суду мовив:

— Дуже мені приємно... Широ рад... Справді, по вашій першій розправі я сказав до прокуратора: „Ну, з таким оборонцем то приємно провадити розправу, ніколи не дасть заснути“. Йй-богу! Тільки... даруйте, пане меценасе... ви тут у місті чужі, не обзнайомлені з відносинами, а те, що ви наняли помешкання в домі Вагмана... Прошу дарувати! Не хочу, щоб ви підозрівали мене в бажанню образити вас, але по ширості мовлю вам, це може дати причину до різних поголосок. Не перечу, помешкання

для вас догідне, але той Вагман, ви може цього не знаєте, то найтяжча п'явка в нашім повіті, лихвар, чоловік, що не цурається найбруднішого гешефту. Особливо він любить закидати сіти на урядників і адвокатів. Уже три многонадійні ад'юнкти пропали через нього: один заліз у борги й повісився, два другі по-сунулися до дефравдацій¹ і фальшування документів, і були прогнані зі суду. Прошу вас, остерігайтеся того чоловіка!

Податковий інспектор, старий кавалер, чоловік жовчний і злий на язик, по перших привітаннях і байдужих фразах, відразу скочив на цю саму тему:

— Ха-ха! Чув я, чув, що пан „презус“ остерігав вас перед Вагманом. Не хочу боронити Вагмана, зрештою думаю, що пізнаєте його ближче, в усякім випадку варта, цікавий чоловік, хоч і лихвар. Але пан „презус“ має рацію, що остерігає перед ним, бо ті всі три многонадійні ад'юнкти—правда, він так називав їх?—то його кузени! Ну, ад'юнктом не був із них жоден, це вже евфемізм пана „презуса“. Тільки один скінчив із бідною права² і був на судовій практиці, і той повісився, але не через Вагмана, а більше з вини самого пана „презуса“, що не хотів поплатити його фальшованих векслів; а два інші, то прості голодранці, писарчуки, нероби та злодюги, не варті тої гіляки, на котрій слід-би їх повісити. Вони й тепер під протекторатом пана „презуса“ грасують³ по повіті й займаються покутним⁴

¹ Дефравдація—крадіжка державних грошей.

² Правничий (юридичний) факультет університету.

³ Грасують—вештаються (зі шкодою для когось).

⁴ Ті, що не мають дипломів, десь „по кутах“ укладають людям прохання, і з того живуть.

писарством. Надіюсь, що у своїй практиці швидко наткнетеся на тих пташків. Було-б дуже добре, як-би ви як-небудь повкручували їм голови, бо то небезпечні індивіди, правдиві опришки¹!..

Директор гімназії, дім котрого як правдивий квітник красувався чотирма дорослими паннами, захвалював Рафаловичеві приємності сім'євого життя й запрошував його приходити що-неділі в вечір на чайок.

За те український парох, у котрого також були три панни, остерігав його перед директорським чайком. Директор, це генеральний шпіцель² у місті, на всіх пише доноси до намісництва³, своїх учителів переслідує як своїх найтяжчих ворогів, особливо жонатих і тих, що не хочуть бувати в нього. Його доньки, хоч українки по батькові, завзяті польські шовіністки, зрештою дівчата без освіти, кокетки і вже ославлені в місті численними романсовими⁴ пригодами. „Прошу вас“,—говорив о. парох з обуренням,—„це вже крайній скандал, як вони деморалізують гімназіяльну молодіж. Жоден старший і пристойний гімназист не уйде їх кокетерії, а торік один, здібний хлопець, і порядних батьків син, утопився, занедбавшись через одну з них у науках і не здавши матури⁵“.

А латинський пробош⁶ оказався ще ліпше поінформованим. Він мовив:

¹ Опришок—розбійник.

² Шпіцель—шпиг.

³ Намісництво — найвища політично - адміністраційна влада в Галичині.

⁴ Романсовими—любовними.

⁵ Матура—атестат зрілости.

⁶ Пробош—польське слово—парох.

— Прошу не гніватися, пане меценасе, ви давно знайомі з паном Стальським?

Меценас витріщив очі.

— Прошу не дивуватися! Ви з ним часто сходитеся, він буває у вас, хвалиться вашою знайомістю. Не знаю, чи ви знаєте докладно цього пана, і навіть навпаки, хочу допускати, що він підлизується вам, хоче втертися в вашу приязнь, щоб визискати вас для якоїсь своєї ціли. Отже вважаю потрібним остерегти вас перед ним. Це небезпечний чоловік. Це поперед усього глибоко неморальний чоловік. Поминаю вже те, що не ходить до костела, що від десятиох літ не сповідався, це може боліти мене, як тутешнього духовного пастиря, але може в ваших очах не мати доказової сили. Але прошу вас, пане меценасе, те, як він поводить ся зі своєю жінкою, то таке дике, таке нелюдське, що я не розумію, як чесний чоловік може подати йому руку.

Др. Рафалович ще дужче витріщив очі.

— Я розумію, вам дивно, що я зачав говорити про такі річі,—поспішив поправитися ксьондз пробощ.—І, справді, на першій візиті слід було-б говорити про щось приємніше. Ну, але то вже така моя натура: що на думці, те й на язиці. А доля тої бідної Стальської дуже лежить мені на серці.

— Але-ж отче-каноніку¹,—промовив др. Рафалович,—я оце тільки перед кількома днями випадково довідався, що Стальський жонатий, а як виглядає його жінка, й як він живе з нею, їй-богу, не маю найменшого поняття!

¹ Латинські ксьондзи звичайно діставали в Галичині від своєї влади відзнаки благочинного (крилошанина, каноніка), щоб мати говагу у своїх прихожан і тим могли успішно суперничати з українськими пан-отцями.

— Вірю, вірю, — мовив ксьондз-пробош, — і для того не хочу розмазувати цієї неприємної теми. Може ще коли буде нагода побалакати про це. А тепер, як собі знаєте. Я остеріг вас, сповнив обов'язок свого сумління, а ви вже міркуйте собі, як знаєте.

Оттакі остереження в найрізніших точках збирав Євген на кожній візиті, і обійшовши всіх міських гонораціорів, він мав таке почуття, немов-би відбув мандрівку по якійсь слоаса тахіта¹.

„Така невеличка купка тих матадорів²,“ думав він собі, „а стільки в них на душі й на сумлінню погані, стільки злоти і взаїмних ураз! І вони живуть якомсь у тій затроєній атмосфері й не дуріють, не топляться! Та що найінтересніше, що кожний бризькає жовчею на свого ближнього з великої любови, обкидає його болотом із найчистішої прихильности, підрізує його добру славу зі щирої гуманности й наповнює твої вуха поганню з найчемнішими перепросинами. І це все при першій візиті! Що-ж то буде далі, коли обживемося і десь-колись наступимо один одному на нагнітки³?“

Йому робилося страшно на думку, що й його, може, жде та сама доля: бовтнутися з головою в оце каламутне озеро й потонути в ньому з душею й тілом. Та в нього були свої плани роботи, що додавали йому відваги. Він поставив собі як-найменше стикатися з цим товариством і витворити довкола себе інший світ, інше товариство, хоч-би це мали бути прості передміщани та селяни. Він мав намір розпо-

¹ Великій відхідній (клозетній) трубі.

² Визначніші люди—вживається в іронічному значінню.

³ Мозіль, намулений на пальцях ноги тісним черевиком.

чати просвітню роботу, а далі й політичну організацію в повіті, стягати сюди помалу добірні інтелігентні сили, витворити хоч невеличкий, та енергійний центр національного життя,—і це додавало йому духу серед важкої канцелярійної праці й серед того струпішого та заплісного товариства.

VI

Тільки одна візита була неподібна до інших—візита в бурмістра. Бурмістр був лікар, Жид¹, але гарячий польський патріот, один із видніших діячів так званого асиміляційного напрямку. Він був одним із немногих галицьких Жидів, що брали участь у польських повстаннях 1863 року і то не з метою зробити гешефт на повстанні. Це здобуло йому велику повагу серед Поляків. Як відомо, у 60-их і 70-их роках настала в Галичині така пора, коли факт участі в повстанні був для чоловіка найбільшою рекомендацією для всяких автономічних урядів, для дохідних посад і гонорів; бувші повстанці скрізь поробилися послами, директорами банків і кас „народових“, маршалками, а бодай секретарями Рад Повітових², бурмістрами й головами найрізніших патріотичних організацій. Для них були отворені всі

¹ Словом „жид“ (по-польськи „Żyd“, по-німецьки „der Jude“) так в Галичині, як і в творах Франка, називають євреїв, і слово це не має в собі ніякого образливого характеру. Слово „єврей“ чуже в Галичині, через те ми залишаємо скрізь слово „жид“.

² Повітова Рада—автономічний уряд у Галичині, залежний від Кравого Виділу (щось як земство повітове). Наслідком відомої польської господарки й окремого виборчого закону туди попадали всякі такі польські панки, яким ніде було дітись.

доми, доступні всі інстанції, щедрі всі фінансові інституції, ласкаві всі уряди. Їх слово було святе, їх діяльність безконтрольна, їх ім'я мов сталевим щитом окружене було з усіх боків словом „rozczywu”¹. Скільки лиха й беморалізації внесли ті патріоти в наше публічне життя,—це колись вияснить історія; треба було довгих десятків літ, щоб назріли овочі їх діяльності, щоб виявилися очам довго туманеної суспільності й довели до того, що аврела їх героїзму звільна на наших очах починає гаснути.

Пан Ресельберг також був кілька літ послом і з титулу своєї „боротьби за вітчину” належав у соймі до бюджетової комісії, і хоч не полишив по собі слідів ув історії нашої автономії, то проте, вернувши до домашніх пенатів, тішився великою повагою. Хоч лікар з нього був неособливий, то проте він мав розум, оженившись багато, і як один із перших багатів міста ввійшов до міської ради і швидко потім був вибраний бурмістром.

Звільна, зручно він заінавгурував² у місті ту господарку, що з часом зробилася типовою для більших галицьких міст, ту господарку, що витворює в місті кліки всемогутніх пропінаторів³, ліверантів⁴ та інших п'явок, прикрашує місто блиском зверхньої культури, запроваджує тротуари, газ, омнібуси, закладає парки і владжує прогулки, але в заміну за ті добродійства немилосерно висисає міську людність, випорожнює каси, вимітає грошеві засоби, пустишить ліси й розпродує комунальні землі.

¹ Чесний, почитивий.

² Заінавгурував—дав почин.

³ Пропінатор—продавець горілки, монопольщик.

⁴ Ліверант—доставець.

Такі патріоти, як Ресельберг, то найліпша покришка для господарки таких клік, особливо тоді, коли вони особисто незаплямлені і, надто, мають і вміють піддержувати добрі зносини з усіма впливовими особами в місті і в околиці.

Ресельберг, справді, тішився в усіх необмежених довір'ях; як урядники, так і дідичі¹ вважали його чоловіком незвичайно розумним, здібним, заслуженим і безумовно чесним. Правда, він не жалував кошту, щоб піддержати свою репутацію, любив приймати й добре приймати в себе гонораціорів, не щадив їди, а його пивниця² славилася найліпшими винами. „Ресельберг хоч Жид, але порядний чоловік“,—говорили про нього поза очі, а де-які додавали побожно: „О, дай нам, боже, таких Жидів як найбільше!“.

Рафалович не мав великої охоти робити візити цьому Жидові-патріотові, але з усіх боків йому говорено, що випадає піти,—і він пішов.

Ресельберг прийняв його дуже радо, представив його своїм дочкам, паннам 20 і 25 літ, убраним досить попросту, але зараженим великопанськими манірами, і швидко в салоні, обвішаному дзеркалами й обставленому квітами, почалася досить оживлена розмова. Рафалович закинув якимось при нагоді, що всі вулиці в місті поназивані іменами польських королів, гетьманів та патріотів, котрі тут ніколи не бували й нічим із цією місцевістю не зв'язані, а ані однісінька назва, ані один напис не нагадує, що це місто лежить на Україні й має якусь українську минувшину. Ресельберг

¹ Дідич—поміщик.

² Пивниця—льох.

підняв голову, мов кінь, котрого заторгано вудилами.

— Пане меценас, я почуваю себе Поляком і працюю для польської ідеї.

Рафалович завважив, що він шанує всяке щире чуття, але, на його думку, це чуття не повинно заслонювати очей пана бурмістра на існування й управління також другої народності.

— Я не знаю жодної Вкраїни!—твердо відповів Ресельберг.— Не знаю й не хочу знати. Я чував, що є якісь українські патріоти, але де ті повстання, які вони робили за свою національність? Де та кров, яку вони пролили за свій прапор? Де їх мученики? Де їх пророки? Де їх воєводи?

— Ну, на наші повстання, пане бурмістр, не дуже лакомтеся, бо хто знає, чи вони смакували-б вам і ще декому. А що-до наших мучеників... мій боже! Різні бувають мученики. Одні розкривають груди перед карабінами, інші весь вік двигають ярмо недолі й тихо терплять за свій ідеал.

— Виджу, що ви адвокат,—мовив усміхаючись Ресельберг,—але, мій пане, мусите знати, що я в тім пункті твердіший, ніж вам здається. Знаєте, я Жид, вихований у жидівській традиції. Багато треба було труду, і праці, і муки, поки зі свого жидівства я виламався й набив себе на польське копито. Перебивати себе тепер іще раз на інше, на українське копито, даруйте, пане меценасе, на це вже в мене нема ані сили, ані часу, ані охоти.

Їх розмову перервало прибуття нового гостя, пана маршалка повітового, Брикальського, що, буваючи в місті, майже ніколи не пропускав нагоди, щоб не загостити до пана бурмістра.

Почувши від бурмістра, який гість є в нього в салоні, пан маршалок влетів туди, як бомба, й кинувся до Рафаловича.

— А, дуже мені приємно, дуже приємно, — мовив він, сильно стискаючи адвокату руку, коли бурмістр представив їх одного одному. — Я мав уже те щастя пізнати пана меценаса.

— Дарують пан маршалок, але якось, — із деяким заклопотанням відповів Євген, почувавши, як у його голові снується якось назва Брикальського, але не можучи пригадати собі, чи й де він бачився з ним.

— О, так, маєте рацію, — мовив із виразом великої сердечности пан маршалок, — ми не бачилися, але я мав ту приємність відчувати вас на своїй шкурі.

В голові д-ра Рафаловича мигнула блискавка й вияснила все.

— Ах, то пан маршалок власник Буркотина? А, розумію! Що-ж, дуже мені прикро, що перший мій крок у цьому повіті довів мене до конфлікту з паном маршалком.

Євген пригадав собі, що дідич, проти якого він виграв перший у цьому повіті свій процес, називався Брикальський, і це вияснило йому відразу незвичайне привітання пана маршалка.

— О, не маєте чого звинятися, прошу дуже! — незвичайно добродушно мовив маршалок. — Адвокат і лікар не вибирає собі клієнтів, але йде там, де його кличуть, і показує, що вміє. А я щасливий, що, хоч на власну шкоду, пізнав такого знаменитого адвоката. О, будьте певні, я далекий від того, щоб мати вам за зле ваше пледоае¹, хоч ви там і підмалювали мене

¹ Пледоае — адвокатська оборона.

трошки... тее... тее... Ну, та що там! Дасть бог, при иншій нагоді инакше буде. Одно тільки можу сказати: ваші клієнти не варті були вашої оборони.

— Як пан маршалок це розуміють?

— Зовсім попросту. Я знаю, ви молодий чоловік, ідеаліст, українець, народолюбець і хлопоман. У вас хлоп—то святий, а шляхтич—то тиран, плантатор, кровопієць. Ну - ну - ну... Наперед тішуся, що будете мати нагоду пізнати ближче тих своїх ідеальних хлопів. Пізнаєте їх, паночку, пізнаєте! А тоді, дасть бог, зійдемося ще й поговоримо.

Євген думав було перечитися, але пан маршалок не дав йому прийти до слова.

— Але, але, пане меценас,— мовив він, беручи його за плече й відводячи до вікна.— Жарт набік! Але коли в мене буде яка така справа... знаєте, я шаную всякі переконання, навіть і хлопоманські... отже, коли в мене буде яка така справа, що не буде нарушувати ваших хлопоманських поглядів, то можна з нею зголоситися до вас?

— Прошу,— мовив, кланяючись, Рафалович.

— Приймете мене в число своїх клієнтів?

— Сам пан маршалок сказали перед хвилиною, що адвокат і лікар не вибирають собі клієнтів. Правда, не все й не всюди це справджується, бо я справи проти хлопів ніякої не прийму, але у всяких інших справах радо служу.

Пан маршалок ще раз гаряче стиснув його руку, а потім обернувся до господаря дому й почав із ним розмову про якісь повітові справи.

Рафалович пробував іще пару хвиль розмовляти з паннами, а потім устав, попрощався й вийшов.

Стальський якось довго не показувався до нього, допомігши йому розташуватися в новім помешканню! Др. Рафалович не дуже банував¹ за ним. Та ось раз, виходячи досить пізно з суду, він здибав Стальського на вулиці. Цей іще перед двома годинами вийшов був зі своєї реєстратури і власне виходив із шинку, де встиг таки добре піддохотитися. Він зирнув на Рафаловича якимось непевним поглядом, зупинився на тротуарі, широко розставивши ноги й перекрививши лице, і почав промовляти іронічно:

— А, меценаси! Моральні люди! Починають оминати безбожника! Що-ж, треба послухати ксьондза-пробоща! Та й як не послухати, коли промовить до сумління! Авже-ж!

Рафалович голосно розреготався.

— Ну, справді, акустичне місто! Вже знаєте, що говорив мені ксьондз-пробощ!

— Богу дякувати, живемо не в пивниці, і вуха нам не позакладало, то й чуємо, що нам скажуть добрі люди,—з перебором мовив Стальський.

— Ну, ну, але це вже вам набрехали ті добрі люди, буцім-то я оминаю вас.

— Цього мені ніхто не говорив. Це я сам собі міркую.

— І без причини. От і тепер бачите, я й не думав оминати вас. І коли ласка, то навіть прошу з собою.

— Куди?

— Та до мене. Тут на вулиці ніяково балакати.— Рафалович бачив, що Стальський трохи

¹ Банував—тужив, жалкував.

нетверезий і підносить голос, і йому справді ніяково було балакати з ним на вулиці і звертати на себе увагу прохожих. Але Стальський оперся, як буйвіл.

— Ні, це мені не до шмиги! Чого я піду до вас? Нудота в вас. Не люблю балакати насухо.

— Знайдеться в мене де-що мокре.

— Так? А то що інше. Ну, так *allons, enfants de la patrie!*¹

І він без церемонії вхопив руку д-ра Рафаловича і, зігнувши її так, як згинає кавалер, ведучи даму, сам узяв своєю дужою долонею його рамя, і так пішли оба вулицею. Рафалович дуже нерад був тій стрічі й тому парадованню з напівп'яним чоловіком, але не мав способу позбутися його. Добре, що його помешкання було недалеко і що по дорозі їх не здибав ніхто з міських матадорів. Стальський був дуже веселий і раз-у-раз балакав.

— Га, га, га, ксьондз-пробош пишний собі. Чи бач, знайшов інстанцію, перед ким оскаржувати мене! Ну, скажіть, будьте ласкаві, пане меценас, як вам це видалося?

— Дивно.

— Що? Чи чував хто таке? Чорнити мене перед старим приятелем! Окричувати тираном! Я, я, ніби-то збиткуюся над своєю жінкою. Ах, боже мій! Та я її не то що, пальцем не ткнув ніколи! Я десять літ, відколи ми побралися, навіть слова не сказав до неї. Живемо з собою не то, щоб сказати: як ангели в раю, ні... Знаєте, і між святими буває рай і пекло. Але ми живемо ще краще так, як коли-б коло себе лежали дві колоди. Ну, скажіть, чи то

¹ Ходім, діти батьківщини! (Початкові слова марсельєзи).

совісно, знаючи це, балакати про якесь тиранство?

Др. Рафалович силкувався яко мога швидче зтягти Стальського до свого покою, бо він говорив чим раз голосніше, немов хотів умисне звертати на себе загальну увагу. Євген отворив хвіртку, що вела на подвір'я його помешкання й пустив Стальського наперед себе. Та заки здужав увійти сам і замкнути хвіртку, вже Стальський успів викликати авантуру.

На подвір'ю щось там робив сторож дому, високий, понурий і мовчазний чоловік, із блідим лицем, з чорною стріпахатою бородою й дико блискучими очима. Євген бачив його щодня, але ніколи досі не чув від нього слова. Йому здавалося, що сторож якось ховається від людей, але досі він не мав часу, ані нагоди розвідатися про нього де-що ближче. Стальський, побачивши його, з резолютністю¹ п'яного наблизився до нього і, показуючи на нього пальцем, говорив голосно з п'яним сміхом:

— Ось хто правдивий тиран! Ха, ха, ха! Ось хто молодець! Ось хто розумна голова, чистий опришок! Баране! Ну, розповідж пану меценасові, як ти втопив свою жінку. Еге, цей не завагався. Терпів, терпів, а далі взяв за коси, звязав руки й ноги, та й з моста в ріку! Іди раків годувати! І що думаєте? Що йому за це було? Адже бачите, не повісили. Ну, Баране, чого видивився на мене. Розповідж пану меценасові, як ти свою бабу топив! А гарна баба була! Їй-богу гарна!

Євген задеревів на місті, дивлячись при тих словах на сторожа. Та й сам Стальський, дарма що п'яний, таки, мабуть, поміркував, що

¹ З рішучістю.

перебрав міру, бо замовк і поступив крок назад. Але вже було запізно. Баранове лице посатаніло. Затиснені зуби заскреготали, очі до половини виперлися з ямок, із закушених губ бризнула кров, і він із несвійським, горляним криком, як ошалілий, кинувся на Стальського. Мов свічку здмухнути, так бідний офіціал опинився на землі; не здужав навіть крикнути, коли Баранові залізні руки здавили його горло. Він нагнувся над лицем знесиленої своєї жертви, мабуть хотячи кусати його зубами, але в тій хвили його лице посиніло, очі стали на мірі, на устах виступила піна, і він, пустивши горло Стальського, повалився на землю і страшенно почав бити собою в епілептичних корчах.

— Так тобі треба, діволе!—воркотів Стальський, видобуваючи свої костوماхи з-під сторожевого одубілого тіла.— Чи бач, дідько, як розлютився! Був-би міг віку збавити. Ну, але захлиснувся порядно! Хліпай, хліпай, гасьпиде, скрегочи зубами, скільки хочеш!

І він, обтріпуючися від пороху, копнув безтямного хорого кілька разів то під ребра, то в груди, а потім обернувся до Євгена, що з перестрахом і обридженням дивився на цю сцену.

— Ходіть, нема на що дивитися. Нічого йому, собаці, не буде. Потреплеться отак, послухає джмелів і встане, мов нічого не бувало. А найкраще те, що, вставши, не буде тямити нічогісінько, що було безпосередньо перед нападом. Щаслива bestія! Уявіть собі, отакий самий напад увільнив його від шибениці. То була голосна справа. Його жінку знайшли в ріці, втоплену, зі знаками душення на шії, зі звязаними руками. Слово по слові, слід за слідом, мій Баран нарешті признався, що гарненько спрятав її зо світа. За що? Він сюди-

не-туди: пуста була, не давала йому жити, ну, там уже плів, як знав. А гарна молодиця була, треба вам знати, гаряча, з темпераментом! Ну, прийшло до розправи, все розібрали чистенько, свідки позізнавали, протоколи повідчитували, прокуратор гримить, домагається найтяжчої кари; адвокат, визначений із уряду, проми-мрів щось-там собі під ніс, пан президент устругнув резюме таке, що й на двох прокураторів могло-б вистати, присяглі по чверть-годинній нараді всіма голосами: на перше головне питання... винен. Прокуратор жадає шибениці, трибунал виходить, і за чверть години виносить присуд: смерть через повішення. І що-ж ви скажете: тільки що пан президент проголосив ті слова, а мій Баран оттак само як тепер, як не завищить, як не кинеться наперед, як не гримне на землю, як не зачне тріпатися!.. Пополох¹ у суді. Що? Як? Відколи? На розправі був якийсь лікар зі Львова, оглянув його й каже: епілептик, часами доходить до божевілля. Тоді мій суд, як непишний, відсилає акти до апеляції, Барана шлють до шпиталю на обсервацію, і по шістьох місяцях його без розправи випускають на волю, бо, мовляв, забив у приступі епілептичного божевілля.

— І мало що і з вами не повторив цієї операції,—мовив Євген, отямившись після страшної сцени на подвір'ю.

Він виглянув вікном зі свого покою на подвір'я й побачив Барана, що хоч не кидався, але лежав насеред подвір'я без руху, мов неживий.

— Полежить іще з півгодини і встане, немов і нічого не було,—мовив Стальський.

¹ Метушня (польське poploch).

Щоб хоч трохи затерти страшне вражіння, Євген виняв із шафи пляшку вишняку і два келішки й поставив на стіл.

— Оце добре! — подмокуючи, мовив Стальський. — Проклятий Баран як кинувся на мене, так я моментально протверезився. Ну, але буду мати науку на другий раз, щоб не зачіпати тої бестії. Адже справді міг задушити, і навіть пес не гавкнув-би! Бо що, епілептичне божевілля, що йому зробиш! Пийте здорові!

Випили по лямпочці.¹ Стальський сів на софі, простяг ноги наперед себе, заложивши руки на животі. Євген усе ще почував дроз у нервах.

— А все через жінок! — мовив Стальський, помаленьку смакуючи другу лямпку вишняку. — То так легко сказати: чоловік тиранить жінку, то так гуманно, так модерно добиватися для жінки бог зна яких широких прав!.. А коби-то ті пани-еманципатори знали, яка безодня глупости, фальшивости, тупої злости, зрадливости таїться в тім жіночім серці, таїться під тим солодким виразом жіночих очей, сичить до нас із чарівного усміху жіночих уст! Коби-то вони знали, скільки чоловік мусить від них і через них натерпітися, то покинули-б свої гуманні фрази, а подумали-б краще про способи поборювання жіноцтва так, як думають про способи поборювання чуми. Адже-ж візьміть хоч-би цього Барана! Чи йому треба було бути вбийцею? Чи треба було бути епілептиком? Адже його батько не мав тої слабости, мати не мала, він сам парубком був здоровісінький, служив у війську, у моїй компанії² був, відтоді ще ми знайомі з ним. Аж оженився, і пропав хло-

¹ Чарка, скляночка на вино, келішок — на горілку.

² Чота, рота.

писько. Уявіть собі: закохався, але то так без пам'яті, що я й не бачив. Попросту млів коло неї. Може це й був початок його хвороби, але тоді ніхто про це й не думав. Побралися, мій Баран щасливий, як у раю! Думає, що бога за ноги зловив. А тимчасом жіночка, то собі, знаєте, міське зіллячко, але то найгіршого гатунку. Як зміркувала, що він гине за нею, ну, тоді вона давай собі гуляти. Бувало всякого... Я сам, грішний чоловік, хоч жонатий, нераз у Баранихи гостював. Та й чи я один! А він усе бачив, і ніколи ані слова. Зразу очам своїм не вірив, потім мовчав, мов остовпілий, плакав по ночах, пальці свої гриз, а далі почав діставати напади тої слабости. Крився з тим, бідолаха, не говорив нікому, а як чув, що зближається напад, то тікав від людей, ховався десь у кут і там розшибався досхочу. Та це було ще гірше. І ось у його хорій голові зародилася думка вбити жінку. Він довго носився з цією думкою, аж раз, заставши її вночі п'яною в хаті, та ще й не саму, вхопив її на руки, як помело... силач страшенний! Обвинув коцом¹, щоб не змерзла, виніс за місто, там сонній звязав руки, здушив горло, потім кинув у воду. А сам із коцом вернувся додому, накрився тим самим коцом і заснув.

VIII

Євген знов почув нервову дрож при тім оповіданню. Якось мимоволі він зирнув у вікно, Барана вже не було на подвір'ю.

— Ну, скажіть, хіба не через жінку? Хіба не фаталізм? І яка тут можлива рада? Як

¹ Сукняне покривало, килим.

запобігти таким випадкам? Адже-ж і зо мною не ліпше, і моє життя знищене, затроєне! Ви колись-то здивувалися, коли я обідав із вами, а ви дізналися, що в мене є жінка. Та хіба-ж мене щось тягне до неї? Хіба мені йде ложка страви в горло, коли я дивлюся на неї і в кожній хвилі мушу думати: це мій ворог, мій найтяжчий, смертельний ворог! Це людина, котра про одно тільки думає, одного тільки просить у бога, щоб я вмер, як-найшвидче, хоч-би зараз, ось тут на місці! Людина, для котрої моя смерть була-б найбільшою радістю, найбільшим щастям! Жити з цією людиною під одним дахом, сидіти при одному столі, це-ж пекло, найтяжче, яке тільки дасться думкою здумати. І що-ж може тягти чоловіка до такого пекла? Та вже краще до шинку, до рова, до тюрми, ніж до такої сімейної пристані!

Євген, сидячи при столі, в німім зачудованню дивився на Стальського, майже з таким самим виразом, як недавно дивився на скаженого сторожа, що кидався на цього самого Стальського. Цей вибух дикої ненависти до жінок — він чув це добре — був більше впливом власної жорстокости цього чоловіка, ніж яких-небудь сумних досвідів його з жінками. В Євгена мороз пробігав поза плечима при самій думці про долю нещасної жінки, що дісталася в руки такого чоловіка. А Стальський, наливши собі третю лямпку вишняка і смакуючи з великим апетитом, що дивно контрастував з його патетичною, пристрасною розмовою, торочив далше:

— Вона жалкується, що я тираню її, що знівечив її життя! А я, коли погадаю, що з нею зав'язав собі світ і був змушений довіку закуватися в оцю канцелярійну тачку, коли погадаю, що життя з нею не дало мені ані хвилини

вдоволення, ані дня радості, нічого, що робить цінним наше життя, коли погадаю те все і гляну на її пісню міну, на її скривлені уста, на її холодні, гадючі очі, то здається, рвав-би її на кавалки, микав-би за коси, волочив-би по землі, топтав-би ногами! Ніякої муки не ошадив-би їй, ніякої ганьби, ніякого пониження, ніякого впадлення! Я не знаю, як я ще доси не одурів, наповняючись день-у-день від десятиох літ такою ненавистю й таким огірченням!

— А є в вас діти? — запитав Євген, ледве переводячи дух.

— Ну, ще чого не стало! Адже-ж мати діти для неї було-б найбільшим добродійством, найбільшим щастям. Ну, а я хоч християнин, але вже так далеко не можу посунутися, щоб ушасливлювати свого найтяжчого ворога. Зрештою, коли їй так дуже хочеться дітей, я їй не бороню...

— Даруйте, — перебив його Євген, — одного я не розумію в вашім оповіданні. Ви кажете, що не зазнали з нею ані хвилини вдоволення, що від самого, так сказати, шлюбу побачили в ній ворога. Як це могло статися? І по що ви брали її? Чи ви числили на маєток, на протекцію, чи женилися з любови й ошукалися на ній? Як узагалі це могло вийти між вами, що ви відразу по шлюбі стали отак на ножі?

— Гай, гай, молодий чоловіче, — мовив Стальський, хитаючи головою і впираючи в Євгена свої посоловілі очі. — Прошу, коли ласка, долийте ще ось тут. Так! Дякую. Не люблю оповідати насухо. А це справа така, що треба її оповісти докладно, бо инакше ваш адвокатський розум готов мене зрозуміти фальшиво.

Він хотів випити трохи вишняку, але мабуть із привички перекинув чарку так, що випорожнив її відразу. Обтерши хусткою вуса й розсівшись вигідно на софі, він говорив далі:

— Дозвольте поперед усього дати вам одну раду, раду грубо-досвідного чоловіка. Коли будете женитися, борони вас боже брати блондинку! Це найнебезпечніший, найфальшивіший і найбільше егоїстичний ґатунок жіночого звіря. Блондинка в душі холодна, без темпераменту, без вогню, сама не гріє, але хоче, щоб її гріти, склонна до меланхолії, котра в домашнім життю смакує так само, як скисле молоко. Вона любить бавитися, але тільки бавитися, а властиво, щоб ви бавили її. Сама-ж пасивна, інертна, і коли думає про що, то тільки про те, як-би допекти вам, як-би зробити вам прикрість, а ніколи про те, як-би зробити приємність вам і собі. Вона склонна більш до сліз, ніж до сміху, не тямить добра, яке ви зробили їй, але чудово тямить усе зло й навіть плекає його у своїй душі, як огорожник ярину¹: з маленького, як зерно, факту в неї виростає здоровий гарбуз, величезний буряк, і вона ніколи не втомиться кидати вам ним на голову. Вона чекає тільки нагоди, коли ви в добрім настрою, щоб затроїти вам його; вона, як той ворог у засідці, вибирає для атаки хвилю, коли ви найменше того надієтеся. Коли ви, голодні і втомлені, сідаєте до обіду, вона своїми докорами відбере вам апетит; коли ви збираєтесь до якогось важного діла, до праці, що вимагає скупчення духа, вона накинеться на вас за найпустішу дрібницю, своїми словами отуманить вашу голову, своїми сльозами переверне вашу душу і зробить вас на три дні нездібним до праці. І не забувайте ніколи: в неї тільки шкура тонка, м'яка і прозیرча, але нерви грубі й тупі. Вона тут

¹ Городину.

плаче і, мовляв, розривається, а там піде до кухні, преспокійно балакає з кухаркою про міські новини, тимчасом, коли ви обезсилені й розстроєні на цілий день, і спомин того дня будете носити в душі довгі роки.

Др. Рафалович, слухаючи цієї тиради, не міг здержати себе й розреготався.

— Ну, пане Стальський! З вас прокуратор! І, здається, не даром! Мусила якась блондинка добре допекти вам!

— У мене жінка блондинка, — відповів цей коротко.

— А з brunetками ви не зробили подібних досвідів?

— Ет, що там балакати! Brunетка зовсім інший ґатунок людей. Найгірша brunетка все гірша від найліпшої блондинки.

— Ага, на чужій ниві все гірша пшениця.

— Ну, не мені це кажіть! Уже я напробувався у своїм життю сяких і таких.

— Як-же-ж це сталося, що ви, маючи такі багаті індуктивні відомості, та оженилися з блондинкою?

— Фаталізм! Судженої конем не об'їдеш. Сказати вам по правді, мені навіть зовсім не треба було женитися. Знаєте, свою сантиментальну добу я перебував іще в гімназії і, коли з шостої класи мене взяли до війська, я мав уже дуже багатий засіб досвідів у любовних і полових справах. Військовий мундур, як відомо, дуже сприяє для збагачення цього засобу. А може вам це не відомо, так знайте, що військовий мундур має на жіночі серця дивний, магнетичний вплив. Попросту, витолкувати собі того не можу. Та сама жінка, все одно: замужня, чи незамужня, котра не погляне на вас, коли ви йдете по-при неї в цивільному,

напевно всміхнеться або бодай зробить солодкі очі, коли ви йдете в мундурі і з достаточною безсоромністю глянете їй в очі. Супроти серйозної атаки з вашого боку майже ні одна не встоїть. Зрозумієте, що я не з тих був, щоб не використати оті чари військового мундуру до границь можливості. Десять раз я міг оженитися; багаті і впливові жінки, панни і вдови попросту вішалися мені на шиї, були-б щасливі, як-би я був узяв їх. А чоловік дурний був! Усе думав: подожду, трапиться ще щось ліпше. Одним словом, фаталізм.

Він похитав головою, помовчав хвилю, а потім говорив далі.

— Нараз показалося, що того війська мені забагато. Я подякував за службу, дістав місце маніпулянта¹ при суді, скинув мундур і тоді тільки побачив, що моя чарівна сила супроти жіноцтва мов і не була ніколи. Я зотягнувся, так сказати, у своїй канцелярійній упряжі, уладив своє життя тісенько, регулярно, мов у годиннику і, махнувши рукою на всякі матримоніальні плани, рішився жити кавалерським життям. У мене була кухарочка, гарна бестійка, brunetka, очі, мов два вуглики, сама, як вивірочка, весела, співуча, вертка, вогниста. Я жив з нею, не скажу, як брат із сестрою, але взагалі дуже гарно. Правда, по якімось часі вона покинула мене, але замість неї я знайшов другу, відміна навіть побільшила моє задоволення, розвернула переді мною широку перспективу дальших, будучих відмін. Ну, скажіть, яка мені неволя була в'язатися? А отже прийшло до того! Фаталізм, та й годі.

¹ Маніпулянт — службовець.

— Ну, але все-ж таки мусив цей фаталізм мати якісь конкретні форми?— запитав Рафалович, коли Стальський знову зупинився на хвилю і звів голову, мов лагодячись пірнути в холодну купіль.

А вже-ж, що мав! Ви думаєте, що лихе коли-небудь у клопоті за формою? Коли хоче обпутати вас, то прийме таку форму, що ви й не надієтеся. Явиться вам у формі знайдених на дорозі грошей, впливового приятеля або службового авансу, так, як ось мені грішному. Прослуживши десять літ, я авансував на офіціяла, і це був початок мого нещастя. Вручаючи мені номінаційний декрет¹, пан президент суду, це було не тут, а у Львові, сказав мені чутливу промову про мої нові обов'язки, про важність мого уряду й так далі, а нарешті випалив: „Іще одно, пане Стальський; ви мусите змінити свій спосіб життя. Тут були на вас скарги за неморальне життя. Я не звертав на це уваги, але тепер то неможливо. Я радив би вам, в інтересах служби, для вашого власного добра, оженитися“. Ну, що я мав йому сказати? Замалював мені рота тими скаргами так, що я тільки поклонився та й пішов. А мій безпосередній зверхник, пан радця, видячи мене посоловілим, сміється та й каже: „Ов, пане Стальський, видно, вам пан президент розтряс сумління, коли ви так попівніли“. Я розповів йому все по правді. „Мусите оженитися“, мовив радця, похитавши головою. „Знаєте пана президента: не послухаєте його в найдрібнішій річі, то вже нагнівається, немов-би ви вбили йому рідну тещу. І не то, що нагнівається, а будьте певні, що у кваліфікації втелюють

¹ Наказ про призначення.

вам таке unzuverlässig¹ що аж закуритися“.

— Я знав це. І всі в суді знали пана президента з того боку. Про нього оповідали багато анекдот, за які річі він писав своїм підвладним unzuverlässig у кваліфікаційнім листі. Коли він іще був у Станіславові, то бувало таке. Бере хтось із судовиків урльоп на день до Львова, до свояків; пан президент дає урльоп і додає: „А, прошу пана, не забудьте там купити мені пачку тютюну spécialité“. Той поїде, вертається, а про тютюн забув. Ого, вже президент півроку не говорить до нього, а потім у кваліфікаційнім листі випише йому всі добрі прикмети: добрий правник, у службі точний, пильний і так далі, але при кінці таки додасть: „unzuverlässig“. Ну, то ще ад'юнктові, чи судді це багато не завадить, але для бідного маніпули така нота, то засуд смерти, запечатання всієї службової кар'єри.

„Що-ж мені робити?“—кажу я до свого радника.—„Женитися з якою-небудь служницею?“

„Боже вас борони! Це добило-б вас цілковито“.

„Ну, то й сам не знаю. В мене нема знайомостей у вищих сферах“.

„Дурниця!“—мовив радник.—„Нині нема, завтра можуть бути. Досі ви були нічим, а віднині ви пан офіціал, то вже ніякі двері не запруться перед вами. Коли хочете, введу вас у дім моєї своячки, там що-суботи буває невеличке товариство, бувають панночки, ану-ж вам котра сподобається“.

„О, пан радник дуже ласкаві! Буду безконечно вдячний“.

¹ Цеб-то, не можна покластися з політичного боку; цього одного слова було досить, щоб урядовцеві відмовити в його проханню, не підвищити у службі й т. д.

— Радникова своячка, то була одна львівська міщанка, каменична пані. В суді знали її дуже добре й не звали инакше як тільки „цьоця¹ Зюзя“. Говорили, що колись це була особка досить легкого ґатунку, поки один багатий міщанин не взяв її з вулиці й не оженився з нею. Вона віддячилася йому звичаєм таких осіб, своїм поведженням довела його до божевілья, що з часом змінилося в тихий ідіотизм. Як нешкідливого й невлічимого хорого його віддали в її руки, і вона помістила його в офіцині² його власної камениці в вузенькій, холодній комірчині на піддашу, держала його там не ліпше худобини й доглядала так, що він по кількох літах умер у страшнім запущенню, мало що не з голоду. Тепер це була „статочна“ пані, показної туші³, гостинна й добродушна, і мала непереможню пасію⁴ сватати молодих паничів і панночок. У її салонах бували і пан президент, і мій радник, і мало що не всі урядники-кавалери з суду, з дирекції скарбу, з пошти, кандидати адвокатури і т. д. Цьоця Зюзя потребувала тільки раз зирнути на кавалера, і в тій хвилі відгадувала його смак і вміла підшукати йому партію. Вона раз-у-раз держала при собі по кілька панночок, якихсь сестріниць, братаниць, кузинок, що їх стягала з різних закутків провінції, звичайно сиріт, незаможніх і беззахисних, і покладала свою амбіцію в тім, щоб видавати їх заміж. Говорили навіть, що сама справляла для них шлюбні виправи, а що найважливіше, їх будучим

¹ Тітка.

² Побічний, задній будиночок, флігел.

³ Товста.

⁴ Навичка, нахил, пристрасть.

мужам вироблювала своїми впливами різні невеличкі посади, допомагала до авансу, рятувала у клопотах, у дисциплінарках¹ і т. и.

— От тут то, у салоні цьоці Зюзі я й пізнав свою будучу жінку. Я танцював із нею мазура, панночка подобалася мені, ми балакали про байдужні речі й розійшлися. В часі другої візити ми розговорилися трохи докладніше. Вона була сирота, мала по матері маленький капіталець, скінчила виділову² школу й думала йти ще до вчительської семінарії. Ще того самого вечора я говорив з цьоцею, виявив їй, що бажав-би старатися о руку панночки. Цьоця заявила, що панночка має посагу півтори тисячі, і що вона не мала проти мене нічого, але мусить побалакати з паном президентом. Третя візита, то були рівночасно мої заручини, а місяць потім я йшов уже до шлюбу, одержавши того самого дня номінацію на посаду в оцьому місті. По шлюбі була маленька забава з танцями в цьоці, а в одинадцятій уночі ми обоє сиділи вже в вагоні другої класи, білети вільної їзди вручила нам цьоця по шлюбі, і гнали силою пари на своє нове життя.

IX

— Ну, це все, здається, досить звичайна історія,— промовив Євген, коли Стальський на хвилю перервав своє оповідання.— Я й перше

¹ Дисциплінарне слідство.

² Щось наче городську; туди приймають із покінченою початковою, т. зв. народньою або нормальною школою; скінчивши „виділову“ школу, можна було йти до вчительської семінарії — одинокої донедавна школи для дівчат у Галичині, де дівчата могли набратися хоч середньої освіти.

чув про такі салони і про таких „цьоць“, і сам мало що не вдостойвся бути гостем в одної з них. Та тільки все це ще не виясняє вашої... як-би то сказати... антипатії до вашої жінки. Адже самі кажете, що вона сподобалася вам. Хіба потім сталося щось таке...

— А вже-ж, що сталося! Зараз першого дня нашого спільного життя я пізнав, що кепсько трафив. І то не тому, що моя жінка не любила мене. Знаєте, я ніколи не був у претензіях і не дурив себе тим, що якась жінка може, справді, щиро полюбити мене. Мені байдуже було до того. Навіть навпаки. Велика любов, то так, як високе шляхетство: *poblesse obligée*¹. А я все волів бути свобідний від усяких зобов'язань. Я знав із досвіду, що, не збуджуючи зовсім любови, можна з жінчиною дуже добре бавитися, й веселитися, й навіть жити.

— Правда, так жити, щоб забавляти її, бути її слугою, паяцом, невольником і банкером, це не був мій смак. Усякі балакання про альтруїзми, про абнегації й такі інші дурниці я все вважав за дурниці. Признаюсь вам, я хвилину дурив себе, міркуючи: беру бідну, беззахисну, то чей-же вона, бачучи, що я вдержую її своєю працею, даю їй становище й повагу у світі, схоче бути мені вдячна, буде йти мені під лад. І ось від першої хвилини нашого подружнього життя я переконався, що моя жінка навіть поняття не має про це. Не то поняття, навіть фізичної здібності. В неї нема темпераменту. Вона холодна, як риба, понура, все задумана, ніколи нічого не видумає, без ініціативи, а при тім уперта й завзята там, де

¹ Становище зобов'язує.

можна мені зробити якусь прикрість. Одним словом, усі ті хиби, які я досі бачив уроздріб у різних блондинок, у неї я знайшов прикупі в найвищій мірі. Наш сімейний віз зачав скрипіти від першої хвилі. Кілька днів я ще пробував дійти з нею до ладу, але стрічав холод і апатію з її боку. По кількох днях прийшла катастрофа, певно, що неприємна, але не для неї самої.

Стальський устав і пройшовся по кімнаті. Було вже досить темно, то Рафалович засвітив лампу й поставив на столі.

— У мене була служниця. Чудова молодичка, весела, палка, така, яких я любив. Увечір, коли повечеряємо, жінка мовчить, дивиться в вікно й зідхає; я сиджу при столі, читаю газету, пробую заговорити до неї, вона мов і не чує. Ну, я попробую раз і другий, а далі подумаю собі: мара тебе бери, та й іду до кухні. Тут моя Оріся пряче посуду, чистить чоботи і співає собі тихенько. Прийду, сяду, балакаємо, жартуємо... Жінка постоїть при вікні, потуманіє та й іде спати, а мені й бай-дуже. Мені весело з Орісею. Так було раз, другий раз. Далі чую, моя жінка вночі встає з ліжка й тихесенько крадеться до дверей, що ведуть до кухні. „Ага,“ думаю собі, „заздрісна! Підглядає. Ну-ну, може хоч заздрість розігріє її риб'ячу кров.“ І жартую собі далі з Орісею, щипаю її... знаєте... Жінка послухала, послухала з півгодини, а потім чап-чап-чап, на своє ліжко. Я десь так по півночі йду також на своє ліжко, чую: вона хлипає. „Овва, небого,“ думаю собі, „тим мені не заїмпонуєш, я на таке оружжя твердий.“ Удаю, що не чую, лягаю на ліжко й сплю собі спокійно. На другий день вона дується, не говорить. А мені

байдуже. Не говориш, як собі хочеш. При обіді насуплена, при вечері мовчить. То я, скоро по вечері, до кухні і знов з Орисею пробарашкував до півночі. Йду спати, вона знов хлипає. Мені байдуже. Так було кілька день. Вона, певно, думала, що переможе мене своїм хлипанням і своїм сумованням, а мене це ще дужче дразнило, ще гірше затверджувало проти неї. Вперта ти, небого, але я ще впертіший!

Він оповідав це байдужно, майже жартливо, навіть не почуваючи, яке огидливе вражіння викликав тим у свого слухача. Євген сидів при столі, підперши голову долонею й зажуривши очі; ні за що у світі він не був-би глянув тепер у лице Стальському.

— Вкінці моя пані таки заговорила, і, розуміється, підняла річ із такого боку, що, замість поправити, погіршила справу. Коли одного разу я прийшов із канцелярії й тільки-що сів до обіду, вона випалила:

„Слухай, Валеріяне, це не може так далі бути.“

„Що таке?“

„Ти знаєш, що. Або я твоя жінка, або ні.“

„Ну, і що-ж з того“

„Мусиш відправити Орисю.“

„Мушу?“

„Так, мусиш.“

„Не бачу того мусу.“

„Я не можу з нею жити в одному помешканню.“

„Та й не живеш. Ти живеш у покою, а вона в кухні“.

„Я не можу стерпіти, щоб вона довше була в кухні.“

„Зле варить?“

„Не жартуй, Валеріяне! Ти дуже добре розумієш, про що я говорю.“

„А коли знаєш, що розумію, то знов я не розумію, по що ти це говориш. Оріся добра служниця, мені вона подобається, і я не бачу причини відправляти її“.

„Значить, хочеш, щоб я забралася від тебе?“

„Також не бачу до цього ніякої причини. Недогода тобі?“

„Валеріяне! Невже ти можеш так питати?“

„Бачиш, що можу, коли питаю. Та ні, не буду питати, а скажу тобі попросту, що не бачу причини, чого тобі злоститися. Ти заздрісна на Орісю?“

„Заздрісна? На Орісю? — скрикнула вона, вміщуючи в тих словах стільки погорди, скільки лише в неї знайшлося на складі.“

„А коли не заздрісна, то чого тобі треба?“

„Того, щоб ти вважав за жінку мене, а не її.“

„Це від тебе залежить. Як-би я при тобі знаходив більше приємности, то я не шукав-би її в товаристві Орісі.“

— Вона замовкла. Я думав, що, виговорившись, вона успокоїться. Але де там! Я пішов до канцелярії, а вона покликала публічного послугача й веліла йому забрати Орісин куферок¹, а самій Орісі заплатила за місяць і відправила її геть. Оріся зі слізьми прибігла до мене до канцелярії й розповіла мені, що сталося.

„Ов,“ подумав я собі, „моя молода пані починає показувати характер. Це грізний знак. Коли я уступаю їй тепер на першому кроці, то вона швидко поб'є мене на другім, на третьім, зробить зовсім своїм невільником. Е, ні,

¹ Скриню з речами.

моя пані, це в нас так не йде! Я не на те взяв тебе, щоб підлягати твоїм капризам.

„Моя пані,“ сказав я їй увечір, вернувшись з канцелярії. „Дозвольте спитати вас, яким правом ви дозволили собі віддалити Орісю зі служби?“

„Бо так мені хотілося“.

„Це дуже важна причина“, мовив я солоденько. „Але дозвольте спитати вас, чи моя воля має тут у домі яке значіння?“

„Кухня і служниця, то моя річ.“

„Але як-би я просив вас, щоб ви прийняли Орісю назад?“

„Хочеш її приймати, то собі приймай, але я в цій хвилині забираюся геть.“

„А як-би я просив вас дуже, щоб ви прийняли Орісю й не робили скандалу?“

„Ха-ха-ха! Що за дика претензія.“

„Ні, моя пані, нема чого сміятися. Я цю справу беру зовсім поважно, дуже поважно і ще раз прошу вас подумати про це.“

„Думай ти сам! Я стою на своїм. Або я тут, або вона.“

„Моя ласкава пані! Звертаю вашу увагу на те, що робите мені цим велику прикрість.“

„А ти, то мені робиш велику приємність!“

„Зробіте ви мені малу приємність, я вам зроблю більшу, а зробіте ви мені велику прикрість, я вам зроблю ще більшу.“

Вона луснула дверми й замкнулася у своїй спальні. Другого дня рано не показалася. Я пішов із дому без снідання й мусив снідати в кавярні. Обід зварила сама, і, розуміється, погано, а ввечір знайшла собі служницю, якусь погану, стару бабу. Я ще раз пробував усвідомити її.

„Слухай, жінко“—мовив я вже без іронії,— „поговорімо поважно. По що ти впираєшся проти мене? Тобі з того не було ніякої шкоди, що я розмовляв та жартував з Орисею, а відправивши її, ти зробила мені велику прикрість. По що тобі за для примхи затроювати наше спільне життя? Ти кажеш, що покинеш мене, коли я назад прийму її. По що говорити дитинства? Адже знаєш, що це неможливо. покинеш мене, ну, й куди дінешся? Знаєш добре, що тітка не прийме тебе, бо-ж вона тільки на те держала тебе, щоб випхати заміж, а тепер не схоче бачити тебе на очі. Знаєш добре, що коли-б ти покинула мене, це був-би скандал і для мене, це пошкодило-б мені в опінії моїх зверхників, і я вжив-би всіх правних способів, щоби привести тебе назад додому, а надто був-би змушений розголосити, що ти покинула мене на те, щоб віддатися неморальному життю, і тобі була-б загорожена дорога до всякого заняття, тебе не прийняли-б у жоден чесний дім. Подумай про це все! Адже ти, серденько, в моїх руках, тим більше, що й посаг твій тітка віддала в мої руки, і я, як твій муж, заразом також і твій опікун, що-найменше доти, доки ти неповнолітня.

— Вона розплакалася страшенно, сиділа, мов зломана, але не говорила ані слова.

„Бачиш,“ мовив я далі до неї, „це вже відразу видно нам обом, що ми не дібралися, що щасливого подружжя з нас не буде, що ти не можеш задовольнити мене, ані я тебе. Але хто знає, може, як привикнемо, то воно якось і піде. Я чоловік старший, мене ти не переробиш, але ти молода, повинна підладитися до мене. Повинна робити все, що можна, щоб мене привернути до себе, щоб мене тягло додому, а не

відпихало від нього. На разі¹ таким магнетом була-б Оріся, з часом могла-б бути ти.

— Вона зірвалася, мов опарена, бачите, не привикла до того, щоб з нею говорено по правді і по ширості.

„Ні-ні-ні! Не хочу! Одної хвилі не стерплю, щоб обік мене жила в домі наложниця могого мужа!“

„Ну-ну! Наложниця! По що зараз таке погане слово? Хіба вона наложниця? Служниця, та й годі. Кому яке діло до того, яку службу сповняє вона?“

„Не хочу! Не хочу! Краще з моста в воду,“ повторяла вона.

„Ну, не хочеш, то не хочеш“, мовив я. „Я також не хочу, щоб ти тікала від мене або топилася. Уступлю тобі цей раз, а властиво зажду, аж поки схочеш.“

„Ніколи, ніколи!“

„Ну, не зарікайся. Ти ще не знаєш мене. Можеш каятися того, що змусила мене вступити.“

— Вона видивилася на мене, широко витріщивши очі. В неї очі великі, і зразу подобалися мені, але тоді, коли в них малювався якийсь дикий страх, мені видалися телячими.

„Що ж ти... бити мене будеш, чи що?“

„Ха-ха-ха!“, засміявся я. „Бити! Ні, рибонько. Пальцем тебе не ткну. Але проте остерігаю тебе! Дорого окупиш мою уступку й, може, сама будеш просити мене, щоб я краще побив тебе. Подумай про це.“

— Вона ще дужче витріщила очі, поблідла вся, а потім нараз затряслася, мов у лихорадці, заридала:

¹ Поки-що (польське).

„Матінко моя, рідна моя! Рятуй мене! Якому звірю, людоїдові я попалася в руки!“

— І побігла, і замкнулася у своїй спальні. Це була остання наша розмова.

Євген сидів, мов у тумані. Йому здавалося, що заглядає в пивницю, повну гнилі й поганого хробацтва. Його думка жахалася дальшої перспективи подружнього життя, що могло розпочатися такими сценами. Останні слова Стальського диркнули в його душі, як диркає віз, наткнувшись серед бігу на великий камінь серед шляху.

— Як то остання?—спитав він.—Вона покинула вас?

— Ні.

— Вмерла?

— Ні.

Євген глядів на нього очима, повними здивування й нервової тривоги.

— Нічого не сталося,—говорив байдужно Стальський,—тільки я від того вечора перестав говорити з нею. Перестав знати її, бачити її, дбати про неї. Живу з нею так, немов-би вона не існувала на світі.

Євген усміхнувся тим силуванням сміхом, у якому проблискує несмілий скептицизм.

— Не вірите? Думаєте, що це неможливе. Потрохи маєте рацію. Я вдаю повну байдужність, удаю при ній, що не бачу її, але на ділі я не тільки бачу, але навіть пильно обсервую її. Я систематик. Знаєте, як мовляв той Чех: „Ne boj se, Mariska, ja tě budu pomalenku rizát¹.“ Я роблю своє діло помалу, спокійно, холодно, але їй від цього не легше.

¹ Не бійся, Марисю, я буду тебе помаленьку різати.

Євген не видержав. Він сплюнув і зірвався з місця.

— Пане!—мовив він.—Не знаю вашої жінки, але хоч-би вона була собакою, ні, гієною, то ще гріх було-б так поводитися з нею.

Стальський ані на хвилю не змішався від цих слів. На його устах показався цинічний усміх.

— Ага, вам іще ідеалістичне молоко таки не обсохло на губах! От ви пожили-б із нею, то й побачили-б, чи можна инакше.

— Ну, ну, кажіть, як ви живете з нею?

— А як живемо? Спокійнісінько. Я до неї нічого, і вона до мене нічого. На першого я їй передаю стільки грошей, скільки треба на життя на місяць, ані цента¹ більше; до решти моєї пенсії вона не має права. За хату, дрова, услугу, плачу я сам. За те одягу собі вона справляє сама із процентів свого посагу. Що-ж тут за тиранство? Що їй за кривда?

— Ну, а як проводите день?

— Звичайно, по божому. Спимо окремо. Я замикаюся на ніч у своїй спальні, а вона у своїй. Виходячи рано до канцелярії, я звичайно не бачу її. Обідаємо разом, але не говоримо нічого. Коли хочу що сказати, то обертаюся до служниці. Давніше в мене була сучка Фідолька, чудова, розумна звірина, то я розмовляв з нею. Скажу було:

„Фідолька як-би ти знала, якав нас сьогодні в суді цікава розправа розпочалася!“

— А Фідолька, мов справді цікава знати, скаче мені на коліна, лиже руки, дивиться в очі, і я починаю оповідати. Або иншим разом:

¹ Коло копійки.

„Фідолька, до нашого міста приїхав театр. Сьогодні дуже смішну комедію виставляють. А що, і ти хотіла-б побачити? Е, ні, я піду сам, а завтра розповім тобі!“

— Коли що було не так зварене, як я люблю, звертаюся з докорами до Фідольки; коли жінка вийде з зав'язаною головою, я в Фідольки розпитую, що бракує її пані. Жінка заговорить, я мов і не чую, тільки розмовляю з Фідолькою. Вкінці, подумайте собі!.. жінка десь запроторила мою Фідольку, певно, отруїла її або втопила, і відтоді я не маю з ким розмовляти.

— А чим-же весь день займається ваша жінка?

— А що мене це обходить? Нехай робить, що хоче! Я тільки одного пильную, щоб не заводила романів із якими мужчинами. До цього не допущу. Задля цього я справив собі другий ключ до її покою й можу увійти там, коли мені сподобається. А поза те я лишаю їй повну свободу.

— І що-ж, вона зносить усе те спокійно?

— Тепер привикла. Зразу цілими ночами плакала у своїй спальні. Під її хлипання я засипляв так любо і спокійно, як в-осени під монотонне грання дощу у бляшаних ринвах. Кілька разів навіть приходила під мої двері, плакала, просила прощення, товкла головою до одвірка, але мене такою комедією не проймеш! Я вдавав, що не чую, а вона, поплакавши, верталася назад до свого покою, а другого дня являлася знову з тою пісною міною, з тим виразом мальованої *Mater dolorosa*¹, що противний мені до глибини душі.

— І невже вам не жаль її?

¹ Скорбна матір.

— Ні. Знаєте, буває двоякий вираз терпіння в людей і в звірів: один такий, що будить співчуття, а другий такий, що будить іще дужчу злість, ще жорстокіше завзяття. Її терпіння, коли тільки вона терпить, є того другого роду. Зрештою, вона тепер ударилася в побожність. Якийсь час унадилася була до одного молодого Єзуїта сповідатися, але я, старий лис, знаю, чим то пахне, зробив Єзуїтові сцену; він відіслав її до старого пробоща, а цьому не хочеться сповідати її день-у-день; тільки в-ряди-годи він навідується до нас додому, та й то вона не сміє приймати його в моїй неприсутності.

— І довго-ж ви живете з нею в отаких відносінах.

— Богу дякувати, вже незабаром буде десять літ.

— Ну, пане Стальський, то я скажу вам одверто, що ви найлютіший звір із усіх, яких знає зоологія. Бо ніякий звір не потрапить так довго й так завзято мучити свою жертву.

— Ха-ха-ха! — зареготався Стальський. — Однак-ж вам слід-би побачити ту жертву. Не вважаючи на десятилітню муку, вона виглядає ще досить апетитно. Ще поки жила моя Фідолька, я нераз говорив їй: „Слухай, Фідолько, десь інших жінок викрадають... Як це так, що досі не найшовся такий лицар, щоб викрав в мене твою паню? З неї був-би досить гарний мебель і в кращих салонах, ніж наші“. А Фідолька при тих словах оберталася до неї та: дзяв-дзяв-дзяв! Не любила її, мабуть прочуваючи в ній ворога.

В Євгена крутилося в голові. Він здержував себе, щоб не плюнути в очі цьому безсоромному й жорстокому чоловікові, щоб не вхопити

його за горло й не задушити або не викинути через вікно. Його лице горіло стидом.

— Боже мій! І отак живуть люди! — ледве промовив він.

— З жінками треба круто держатися, — навчав його Стальський. — Треба проявляти характер, треба брати їх під ноги, а то вони візьмуть вас. Не обурюйтеся так дуже, пане меценас. Видно, ви мало знаєте секретів подружнього життя. Є такі, що живуть іще гірше. А головно, живуть брутально, б'ються, гризуться день-у-день. А ми що? Раз сказавши собі, що з нас не пара, живемо собі ніби разом про людське око, а на ділі зовсім окремо одно від одного.

— Пане, не брешіть! — роздразненим голосом буркнув Євген. — Ви живете собі по своїй волі, це так, але її держите в повній неволі, під доглядом.

— Бо жінку треба держати під доглядом. У неї курячий мозок. Їй аби що-небудь, і готова наробити таких дурниць, що десять розумних чоловіків не висьорбають того скандалу.

Євген махнув рукою на цю логіку.

— Ну, та пора нам на спочинок. Ніч коротка, а в мене завтра робота.

Стальський глянув на годинник і потім, не встаючи із софи, промовив:

— Дозвольте, пане меценас, що я покладуся ось тут і передрімаюся в вас. Мені додому досить далеко, а тепер у нас по вулицях не дуже й безпечно. Я вам не заваджу, постелі мені не треба.

— Що-ж, ночуйте. Подушка й ковдра в мене найдеться.

— Але-ж дякую, дякую! Я й так можу.

Євген приніс йому подушку й ковдру.

— О, спасибі!—мовив Стальський.—І знаєте, зробіте християнське діло. Мое власне балакання сьогодні і пригода з тим божевільним Бараном трохи роздразнили мене. Як-би я тепер прийшов додому, то прийшов-би дуже злий. А в таких випадках я буваю зовсім ungemütlich¹. Знаєте, коли отак пізно прийду додому, а маю трохи в голові або злий чого, то не можу опертися покусі, щоб не скинути черевиків і в самих панчохах не піти тихесенько до її спальні. Тихенько відімкну двері, увійду до середини, огляну, чи нема де в шафі або під ліжком якого страху, з жінками треба все бути обережним! А коли вона досі не збудилася, часом спить твердо, то наближуся до ліжка, вхоплю за ковдру й одним енергічним рухом стягну її з ліжка на землю. Вона схопиться зі сну, мов укинена нагло в воду, зривається на ноги, в першій хвилі не знає, що сталося, потім побачить мене, як стою край ліжка зі свічкою в руці, і на її лице виступає вираз дикого страху, зеленого переляку. Вона стоїть, мов задеревіла, мабуть боїться, що я колись отак заріжу або задушу її. І стоїть отак, жде мого руху і збирає дух у груди, щоби крикнути. А я постою, постою, полюбуюся її жахом, а потім відвертаюся і йду спати. А коли, буває, застану її двері защіплені із середини, то стукаю, поки не збудиться й не відчинить; тоді увійду, огляну все в покою, мов у тюремній казні, і вийду, не мовивши ані слова. І знаєте, оці мої відвідини, мабуть, дуже немілі їй; на них вона найдужче жалувалася ксьондзові-пробощеві, а цей почав доказувати мені, що це нехристиянське поступовання. Ну, йому про це

¹ Недобродушний, непривітливий, не в настрою.

ліпше знати, ніж мені. Я не раз доказував йому, що воно не підпадає під юридичні параграфи. Але він тільки очі підносив до неба, охав та все своє товк: „Пане Стальський! Пане Стальський! У вас нема християнської душі“. От тим то я й кажу, що даючи мені нічліг, ви захороните мене від одного такого нехристиянського вчинку, бо я сьогодні в такому настрою, що мав би до нього скажену охоту...

Євген, не дослухавши цього оповідання, вийшов до своєї спальні й замкнувся в ній, немов боявся, щоб цей нелюд не хотів і супроти нього вночі сповнити свого нехристиянського вчинку. Він не міг заснути цієї ночі ані на волос.

X

Минуло кілька місяців.

Канцелярія д-ра Рафаловича розвивалася не настанно. Слава його як одного з найліпших адвокатів швидко облетіла всі повіти. Селяни горнулися до нього зі своїми кривдами й жалюми, дуже часто зі справами, вже давно програними чи то через недбальство, чи через злу волю давніших адвокатів, і часто бувало так, що він, вирозумівши річ, мусив відправляти таких людей ні з чим, хоч і як добре розумів і живо відчував їх кривду. Він поклав собі головним правилом говорити кожному щирю правду, не дурити нікого марними надіями, і це зразу не сподобалося багатьом селянам, що звичайними адвокатами були привчені до того, що спочатку їм у всякім разі обіцявано шкоре й легке виграння справи, потім видоєно їх добре, і вкінці доводжено до руїни, або в найліпшій разі відправляювано з канцелярії ні з

чим. Др. Рафалович, очевидно, не рвався до надто швидкої й дешевої популярності, але спокійно й витривало тяг свою лінію, заступав тільки реальні справи, де бачив можливість виграти; міські головачі, що вже від першої хвили склали були про нього формулу: „це буде демагог“— швидко були змушені взяти її назад.

Але в иншій справі др. Рафалович виступив відразу новатором, консеквентним¹ і впертим: він відразу зробив свою канцелярію українською й поклав собі правило, що ні один „кавалок“² із неї не сміє вийти иншою мовою, як тільки українською. Це була правдива революція. Хоча вповні законне, таке поступування стягло на нього тисячі неприємностей, квасів, нарікань, приятельських докорів із боку різних урядників, що, мовляв, на старість були примушені вчитися української мови й українського письма. Кілька разів йому відкидувано подання, але він достоював свого права, не подавався ні на які підмови ані жалі, але навпаки, своїм звичайним способом зводив їх на жарти, обезсилював сміхом, добродушністю, за котрою, мов оружні полки, стояли непереможні юридичні аргументи. І його впертість по якімось часі почала одержувати перемогу. Провчені раз і другий судові, скарбові й автономічні урядники почали без перепон, і навіть без воркотання, приймати українські письма³, мусили закинути звичайну бюрократичну методу ховання немилих їм „кавалків“ під сукно і квашення їх аж до „жидівського пущання“. Самі селяни, що зразу нераз просили його, щоб

¹ Консеквентний — послідовний.

² Популярна назва на акт, діло, папірець.

³ Письмо — листування.

писав їм подання по-польськи, бо з українськими мають клопіт в урядах, почали впевнятися у своїм праві і, на тій формальності, почали домагатися пошановання для своєї народности і для своєї особи, чуючи, що в разі покривдження мають запевнену поміч здібного й невтомимого адвоката. А серед міських головачів, гнилий спокій котрих був збентежений цими новаторствами, зараз знайшлася друга готова формула на означення властивого характеру д-ра Рафаловича: „Це Москаль!“ Іншої можливости не могли зрозуміти їх тупі мізки. Русин¹, що не клониться під польське ярмо, не лижеться до польської єрархії, це або демагог і соціяліст, або Москаль. Tertium non datur². Що найбільше—хіба одно і друге разом.

Євген не дбав про те і спокійно тяг свою лінію. Вже по місяці він побачив, що сам не здолає всеї роботи, яка напливала до нього, і прийняв собі конципієнта³ і двох писарів. Без реклами, без вербовання клієнтів, без факторів⁴, силою своєї праці і знання, він завоював собі ґрунт у місті, в повіті, в цілім окрузі вищого суду. І рівночасно при веденню судових, адвокатських справ він знайомився з людьми, їх відносинами й інтересами. Він пізнавав, котрі села в повіті заможні, котрі бідніші, де дідичі порядні, а де лайдаки, пізнавав повітових павуків по їх сітях і повітових сатрапів по тих слідах їх пазурів, які стрічав на своїх клієнтах. Ще не говоривши ні з ким

¹ Русин—тоб-то українець. Галицькі українці називали себе русинами. Тепер ця назва щезає. Заціплюють її польські власти, ніби русини це що инше від українців.

² Третього нема.

³ Конципієнт—помічник адвоката.

⁴ Посередник, баришівник.

ані слова про політику, він помаленьку, в тиші своєї спальні, упоравшись з канцелярійною роботою, складав в одну цілість свої спостереження над людьми й обставинами, міряв і *важив суспільні сили й суспільні противенства*, збирав дані для оцінки характерів поодиноких селян, священиків, міщан, учителів у повіті й обмірковував, чи й яку роботу можна-б розпочати з ними. Але, видаючися з людьми, особливо зі священиками на гостинах і при різних празничних нагодах, він не любив говорити про політику, до якої вони були аж надто дуже охочі, звертав звичайно таку розмову на жарти, а тільки декому з тих, котрих був певніший, десь-колись закидав; „Побачимо“.

„Це занадто важна справа, щоб про неї говорити при чарці“. „Прийде час, то поговоримо.“

За те він усім і при всякій нагоді не переставав товкти про конечність місцевої праці над економічним піднесенням народа. „Наш селянин жебрак, слуга панський, жидівський, чий хочете. Що тут балакати про політику? Яку політику ви можете зробити з жебраками? Які вибори ви переведете з людьми, для котрих шматок ковбаси або миска дриглів¹ лакома річ і при тім більше зрозуміла від усіх ваших Соймів² і Державних Рад²? Пробуйте організувати його до економічної боротьби, закладайте

¹ Студенець, драглі; це натяк на те, що польські кандидати, щоб вийти на послів, дякуючи голосам темних українських селян, частували їх ковбасою або драглями; таких людей звали й іще й досі звуть і „хрунями“ від згука хрунь-хрунь, який видає з себе свиня (що з неї ковбаса, драглі). Тепер уже звуть кожного зрадника „хрунем“.

² Сойм—народне представництво одного краю (Галичина, Буковина и т. д.). Державна Рада — представництво з цілої Австрії.

по громадах позичкові каси, зсипи збіжжя, крамниці, привчайте людей адмініструвати, купчити, дбати про завтра; потім розширимо цю організацію на цілі повіти, поведемо систематичну боротьбу з лихварями, з шинкарями, з банками. Побачите, що в міру того, як буде рости наша економічна сила, ми здобуватимемо собі й національні права й повагу для своєї народности“.

Охочі до дебат пан-отці й інтелігенти, у яких патріотизм звичайно й кінчиться на дебатах, то приплескували його словам, то підносили проти них свій голос, остерігаючи перед надмірним перецінюванням „економічного матеріалізму“ та „жолудкових ідей“. Але Євген із такими людьми ніколи не сперечався й лишав їм дешеву перемогу, та за те ніколи потім не заходив із ними в поважну розмову. Він шукав людей, у яких слова йшли в парі з ділами; тільки з такими він говорив інтимніше, із них робив невеличкий, але тривкий зав'язок „своєї громади“.

Хоча все це діялося помалу, незаметно, без шуму й без політичної закраски, то все-таки в повіті, досі глухим і забутим, почулося якесь життя. Попи на соборчиках¹, хоч не закидали своїх улюблених карт, усе-таки заговорювали чим раз частіше про справи зпоза обсягу звичайної „хлопістики“, про те, як би то допомогти селянам виарендувати в пана сіножать,

¹ З'їзд духовенства з якоїсь адміністраційної одиниці (деканату; декан — благочинний); на них обговорювалися справи духовенства, але-ж ціла їх вага була в забаві, через те на соборчики з'їзджалося побіч пан-отців багато молодіжі.

перевести вибір чесної ради громадської¹, заснувати читальню. Селяни почали пильніше придивлятися господарці громадських рад; до староства й до відділу повітового поплили скарги на надужиття й касові непорядки; кілька разів селянські депутації їздили до Відділу Краєвого, а два чи три випадки скінчилися в кримінальнім суді й завели дуже „porzadnych“ вїйтів та писарів до Іванової хати. Все те виглядало ще зовсім невинно, немов діялося само собою, все те не мало ніякісінької політичної барви, але всюди видно було одну руку, одну роботу.

— Пане меценасе!—мовив раз староста, здибавшись з д-ром Рафаловичем у якімось товаристві і жартливо грозячи йому пальцем,— здається, що будемо битися.

— Тільки в такому випадку, коли пан староста виповідять мені війну,—також жартливо відповів Євген.

— Але-ж ви робите потаємні підкопи під мої позиції!

— Брони, боже! — з жартливим обуренням мовив Євген. — Ніяких потаємних підкопів не роблю. А що до лихварів і п'явок людських, то з тими в мене явна й безпощадна війна. Це так. Але-ж не смію думати, щоб це були позиції пана старости.

¹ Як відомо, громади були в Галичині автономні, вибирали собі „раду“ (громадську), „війта“ (старшину),—але-ж і до тих виборів устрямала польська влада і, при лихій організації селянства, переводила вибори по-своєму, так що вїйти були довгий час сліпим знаряддям у руках старостів. Таких вїйтів так і звали свідомі Українці з іронією: „porzadnym“ и (пор. porzadny Rusin — цеб-то „хрунь“).

— Ach, junger Mann, junger Mann ¹!—мовив староста, звичаєм старих бюрократів закидаючи по-німецьки і плещучи Євгена по плечі. — Sie verstehen nichts von Politik ². А коли ваша війна звернена проти лихварів, то чому не беретеся до Вагмана? Це-ж найгірший, найнебезпечніший лихвар у нашім повіті. Чому не воюєте з ним, а навіть навпаки підпираєте його?

— Я? Його?

— А так! Бачите, як я зловив вас! Підпираєте лихваря, найгіршу п'явку! Підпираєте тим, що живете в його домі.

— Живу, бо мені там вигідно, й жив-би, як би цей дім належав до пана старости, і пан староста винаймали його. А з лихварськими справами Вагмана я досі не стрічався.

— Не стрічалися? Але-ж він розкинув свої сіті по всіх селах.

— Не знаю про це. Як наскочу на який слід, то можуть пан староста бути певні, що без найменшого огляду на те, що він мій господар, а я його локатор ³, цупну його так, як тільки зможу.

— Ну, коли це ваша серйозна воля, то я думаю, що на нагоду недовго будете ждати.

XI

Д-рові Рафаловичеві, справді, недовго прийшлося ждати нагоди. Одного вечора, коли він уже був сам і мав замикати канцелярію, у дверях явився високий Жид у довгім жупані, худий,

¹ Ах, молодий чоловіче, молодий чоловіче!

² Ви не розумієте нічого з політики.

³ Пожилець, кватирант.

з чорною бородою й довгими пейсами і, поклавшись, зупинився мовчки коло дверей.

— Чим можу вам служити?—промовив Євген, підходячи до нього ближче.

— Я Вагман,—промовив той, роблячи крок наперед.

— Власник цього дому?

— Так.

— Дуже мені приємно.

Євген подав йому руку. Він досі не бачив його ніколи, бо тоді, коли наймав помешкання, його не було дома, і він умовився і платив піврічний чинш¹ його жінці, що завідувала всіма домами, жидівським звичаєм, записаними на її ім'я.

— Ще не знати, чи буде вам приємно, — мовив Вагман, злегка всміхаючись.

— Або що? Приносите мені яку неприємну новину? Хочете виповісти мені помешкання?

— Ї, ні! Але я знаю, що вам там різні пани натуркали вуха, що я лихвар, п'явка, небезпечний чоловік.

— Ну, то подвійно приємно буде мені, коли дізнаюся від вас, що це неправда.

— А як дізнаєтеся, що правда?

— Ну, — мовив Євген, сміючись, — то ви були-б перший лихвар, що признається до цього одверто, і в такому випадку все-таки цікаво пізнати такого білого крука. Але поперед усього перепрошую, що так говорю з вами коло дверей. Маєте, може, до мене яке канцелярійне діло?

— Ні. Я думав, що пан меценас мають нині трохи вільного часу. Давно збирався... хотів поговорити де про що...

¹ Гроші за наєм (давнє укр. слово з нім.).

— Дуже радо служу, хоч надто багато вільного часу й не маю. Але як так, то дозвольте, що замкну канцелярію й попрошу вас до себе нагору.

Коли були в Євгеновім помешканню, цей попросив Вагмана сідати й потракував¹ його цигаром, але Вагман не взяв, звиняючися тим, що не курить.

— Мушу вам сказати, пане меценас,—говорив він, якимсь скоса позираючи на Євгена, — що я заки прийшов до вас, добре вивідувався про вас: із якого ви роду, де вчилися, де практикували. Це в нас звичайно робиться, коли хто хоче мати з ким діло.

— Ов! Значить, ви хочете мати зі мною якесь діло?

— Так. Не бійтеся, зовсім не лихварське й не таке, про яке вам говорили ті панове, що вас остерігали переді мною.

— Дуже цікавий дізнатися!

— Ну, та поки почнемо говорити про це діло, я мушу сказати вам де що про себе. Бо не досить того, що я знаю вас; треба, щоб ви знали мене й не йшли насліпо.

— Дуже добре.

— Так отже я скажу вам, що я, справді, лихвар. По що таїтися з правдою? То значить, панові старості, ані панові президентів я в цьому не признаюся, але вам мушу. Скажу ще більше: мої товариші-лихварі уважають мене найгіршим, найнебезпечнішим лихварем тому, що я знаю закони й тисячні кручки, знаю людей і людську вдачу і вмію так зручно обмотати їх, що вони тільки зіпають у моїх сітках, але ніколи не можуть видобутися з них.

¹ Вгостив.

— О, то ви небезпечний чоловік, — сміявся Євген, усе ще вважаючи ті Вагманові признання якимось жартом.

— Це вже вам інші сказали, то я не потрібую повторяти, — спокійно й поважно мовив Вагман. — Тільки бачите, пане, межі мною й іншими лихварями є одна різниця. Знаєте, між лихварями бувають спеціалісти: одні зичать гроші, інші ведуть лихву збіжжям, худобою, поживою для селян; одні обмежуються на селян, інші на офіцерів; одні дають під застав, інші на векслі. Я випробував усякі способи і зробився... як-би то вам сказати, добродієм добродіїв.

Євген голосно засміявся.

— Не жартую, — мовив поважно Вагман. — Адже знаєте, що лихварів називають добродіями людства. Ну, а я добродій тільки одної частини.

— Якої-ж то частини?

Вагман похилив набік голову, мов-би надумувався, як-би то висловити свою думку.

— То так є. Я ділю людей на дві часті: одні такі, що працюють, порпаються в землі, гиблюють¹ дошки, ріжуть, шиють, будують. То прості люди. А є інші, що тим простим людям роблять добро, і більш нічого. Пан-ді-дич, ну, що він робить? Глядить, щоб наймити та робітники не гаяли часу, щоб робили порядно, служили вірно. Чи сам він потрапив-би зробити порядно яку-небудь роботу, чи зумів-би служити вірно, про це ніхто не питає. Він живе тільки на те, щоб для нього інші робили добре, щоб йому служили вірно. Він привчає інших працьовитости, точности, вірности; одним

¹ Гибель—струг, рубанок; гиблювати—стругати.

словом, він робить їм добро, і з того живе. Розумієте тепер, чому я називаю його добродієм.

— Розумію, розумію...

— Ну, або в нас у місті пан староста, пан президент, пан інспектор, панове судді, що вони роблять? Добро иншим і більш нічого. Вони піддержують порядок, хоронять справедливість, привчають людей любити батьківщину й поважати закони. Чого-ж вам треба більше?

— Та хіба я жалуюся?

— Я довго придивлявся тим порядкам і, знаєте, пане меценас, мене обрушила велика нерівність. Тому брудному хлопві, тому ремісникові, тому бідному згінникові¹, гандляреві² кожний робить добро, кожний дбає за нього, за його тіло й душу, кожний із усієї сили привчає його до працьовитости, до точности, до справедливости, до любови батьківщини, а мої товариші-лихварі привчають їх навіть жити без поля, без хати й без хліба. А тим добродіям, учителям ніхто не квапиться робити добра, їх ніхто нічого не вчить. Вони, мовляв, усього навчилися по школах. Ну, пане, я відчув їх кривду, кинувся робити їм добро, опікуватися ними, проходити з ними свою школу, і скажу вам, що можу похвалитися значними успіхами.

Зацікавлення, з яким Євген зразу слухав Вагманових слів, звільна перемінялося на обридження. Те, що зразу вважав жартом, почало виглядати на цинізм.

¹ Торговець свиньми; він згонює свині на базар, посередничить у купівлі й т. д. Заняття це непочесне, і слово „згінник“ буває не раз лайливе.

² Торговець, звичайно—дрібний.

— Не розумію, пане Ваґман, по що властиво...

— Перепрошую, — перебив його Ваґман зовсім поважно, і його очі почали набирати якогось дивного блиску. — Я прийшов представитися вам і хочу представитися не ліпшим і не гіршим, як я є. Я сказав вам: я лихвар. Тепер скажу вам більше: я розкинув сіті по всіх повіті. Не знайдете тут діди́ча, не знайдете посесора¹, не знайдете урядника, що не сидів би більше або менше в моїй кешені. А треба вам знати, що хто раз попадеться в мої руки, той хіба чудом божим може виплутатися з них. У мене є способи, є тихі спільники й дорадники, й помічники... Я веду свої гешефти порядно! І не думайте, пане, що хочу сторгувати вас, щоб ви були моїм оборонцем, щоб заступали мої інтереси по судах. Слава богу, я знаю закони настільки, скільки мені треба. І хоч як наші панове стискають на мене кулаки й закусують зуби, але законами нічого мені не вдіють. Ха-ха-ха! Вони знають один закон, а я знаю десять способів, щоб обійти той закон. Вони знають переграф²... ну, що таке той переграф? Але я знаю далеко більше! Я знаю їх слабі сторони, їх привички, їх непрактичність, непорядність, негосподарність, ліни́вство і все те... мої помічники. Ні, пане меценас, я досі не мав у суді ані одної справи й надіюся, що й не швидко буду мати. То ви не потрібуєте боятися, що я хочу компромітувати вас своєю клієнтелею. О, так, ті наші панове дуже були-б раді, коли-б я це зробив. Вони мали-б оружжя проти вас.

¹ Той, що в поміщика взяв ув аренду (в посесію, в посідання начеб-то) ціле його хазяйство.

² Зіпсоване: параграф — статті закона.

— На що їм оружжя проти мене? — здивувався Євген.

— На що? Пане, як ви можете так питати? Адже вони бачуть у вас ворога, бояться вас, раді-б сьак або так скомпромітувати вас.

— Не знаю, по що-б їм це придалося.

— Ви не з їх кола. Ви Русин, хлопський адвокат. Бояться, щоб ви не збунтували хлопів, не повикривали їх брудів та погані... дідько знає, чого ще вони бояться. Знаєте, в кого смалець на голові, той боїться сонця.

— Але все-таки я не розумію, чим я можу служити вам... або ви мені,—мовив Євген.

— Ви мені нічим. А, властиво, де-чим таки можете, але про це потім. Але може я вам чим поміг-би? Знаєте, я тут у цілім повіті знаю, як хто сидить і як стоїть.

— До чого мені це знати?

— Ну, коли ви хочете тут вести свою політику, мати свій вплив, то це вам може пригодиться. Я знаю, ви хочете де-що робити межи хлопами. Ну, то тут зараз проти вас підіймуться всі, побачите. Прошу пам'ятати, що тих ваших противників я маю в кешені і готов допомогти вам.

Євген мовчки стиснув Вагманову руку.

— Та це ще колись буде,—мовив Вагман далі.—А тепер я хотів вам сказати одну річ. Наш пан маршалок повітовий, той, що недавно мав бунт у своїм селі і запакував був двадцять селян до криміналу... знаєте, що ви боролися їх... Чую, що ви процесуєте його за пасовисько?

— Так.

— Даруйте, що смію дати вам одну раду. А, властиво, це була-б рада для селян із того села. Пасовисько, що ви за нього процесуєте,

має всього двадцять моргів¹. Що воно варте? П'ятьсот ринських. А процес за нього коштує, певно, до 500, а підчас бунту й військової екзекуції понесли селяни страти ще на других 500, а що по гарештах насиділися, а скільки було пораниених... Ну, кажіть, чи то гешефт?

— Що-ж діяти, коли вони чують себе у праві, а пан, очевидно, шукає собі зачіпки?

— Шукає зачіпки, бо мусить. Бо біда тисне. Знаєте, пане, треба мене спитати, як тому панові зітхається. І що ви від нього випроцесуєте? Тікай голий, бо тебе обдеру! Пан задовжений, маєток задовжений, а плечі має в суді. Виграти з ним нелегко, а виграєте, то користинякої. Я порадив-би ліпше: нехай хлопи підуть до нього, але з вами! І загодиться. Але то не так треба годитися, як досі хлопи пробували. Він і говорити з вами не схоче. Але я вам дам його векслі і тратки, ви собі зробіть маленький витяг із його табулі² і притисніть його до стіни: або пана зараз зліцитуємо³, або згодиться продати нам увесь маєток.

Євген широко витріщив очі.

— Я не зовсім розумію вас, пане Вагман.

— Ну, ви не привикли мати діло з такими лихварями, як я, — злегка всміхаючись, мовив Вагман. — Але я хочу помалу повикурювати тих панків із сіл. Для того я так заскакую коло них. А з хлопами сам я не хочу мати діла, то мені не кляпує⁴. То я прошу вашої

¹ Морг — около $\frac{1}{2}$ десятини.

² Спис, скільки в кого ґрунту, де він і т. д.; від того й той уряд, що переховує й веде ті списи, зветься табуля.

³ Спродано на авкціоні, з торгів.

⁴ Дослівно: сходиться (нім.), а так — не підходить до моїх поглядів, думок, інтересів.

помочі. Бачите, тут у повіті скрізь пішла слава, що ви маючий¹ чоловік, дуже маючий. Відки взялася та слава? Хто знає! Може я й сам розпустив її, а може й ні. Досить, що мені вона на руку. Я хочу вірити вам, дам вам до рук ті векслі й довжні листи пана Брикальського, які в мене є, а їх гарна купка, майже половина вартости його маєтку. Друга половина втоплена в банках. Значить, ви, маючи ті папери в руці, можете відразу того панка пустити з торбами. Він зразу буде фукатися, потім зм'якне, потім пришле жінку, щоб плакала перед вами, але ви знайте, що то все комедія, бо та жінка—то головна причина його руїни.

— Але що-ж мені з того, що він піде з торбами? Маєток треба купити.

— Нехай хлопи купують.

— Хлопи, певно, купили-б, але в них купила нема.

— Якого там купила треба? Те, що в банку назичено, лишиться на гіпотечі², а те, що в мене... ну, з тим якось погодимось.

Євген усе ще не міг з'орієнтуватися. Йому попросту не хотілося вірити, тим менше, що вся Вагманова подоба веліла догадуватися в ньому всього иншого, тільки не хлополоба. Але Вагман замість дальшої розмови видобув пачку векслів і довжних записів, розклав їх, просив Євгена, щоб оглянув кожний і переконався про його правосильність, а потім узявся оповідати історію кожного з тих паперів, що, взяті разом, значили повну руїну одного шляхетського дому. Ввесь панський маєток оцінено на 120,000. На це в нього є 50,000 гіпотечних

¹ Заможний, що багато має.

² На землю; гіпотечний банк — земельний банк.

довгів, а в руках у Вагмана векслів і записів на 55,000. Господарство запущене, а потреби величезні, бо в панства дві панни вже вивіновані, а одна ще на відданню, та й сама пані (мачуха панночок) дуже любить забави. Панство видають річно десять тисяч, а маєток несе ледве п'ять, а як добрий рік, то шість.

Євген, розглянувши ті папери й вислухавши всю історію, похитав головою.

— Сумніваюся, щоб селяни могли купити цей маєток. То завелика річ на їх сили. Де їм узяти такого капіталу, щоб покрити хоч ваші векслі?

— Е, пане, — мовив Вагман, нахиляючись до нього і знижуючи голос. — Треба вам знати, що то моєї фабрики векслі. То не значить, щоб були фальшовані, борони боже! Пан Брикальський не відопреться ані одного з них, ані не може за жоден заскаржити мене за лихву. Бачите, що тут майже кожний вексель виставлений на іншого акцептанта. То все мої гроші, але різні люди зичили їх панові, і він досі певний, що жоден із тих вірителів не знає про іншого. І ще одно. Ось бачте, оцеї вексель на 8 тисяч. Як ви думаєте, скільки було, властиво, позичено на нього? Всього три тисячі, але з умовою, що по трьох місяцях пан віддасть із процентом по 12 від ста. А як не віддасть, то за кожний дальший місяць платить по 20 від ста. Розуміється, що не віддає, а за рік уже старий вексель пішов у вогонь, а той сам довг фігурував на новому векслі в сумі 4000. Ще рік минув, пан допозичив двісті ринських і переписав вексель на 5 тисяч, а тепер, по п'ятьох літах, це вже п'ятий вексель, і довг наріс до 8 тисяч. І так майже з усіма. О, ми вміємо таких панків лоскотати. Але як

прийде до того, що хлопи захочуть купити маєток, то я їм дарую всі ті проценти, розумієте, пане? Звернуть мені тільки капітал, та й то не конче відразу. З 50 тисяч зробиться, може, 18 або 20 тисяч.

Євген не міг вийти з диву, чуючи цю мову.

— Чим раз менше розумію вас, пане Вагман,— мовив він. — Прошу, заберіть свої папери!

— Ну, що, не хочете робити, як вам раджу? — мовив Вагман, складаючи векслі.

— Попробую. Не смію відкинути вашої ради, бо це не мій інтерес, а моїх клієнтів. Тільки не розумію, який інтерес ви маєте в тім.

— Інтерес? Чи я мушу мати інтерес?

— Ну, купець... як ви кажете, лихвар...

— Я вже сказав вам, для кого я лихвар.

— А хлопам хотіли-б помагати?

— Хотів-би? Мм... Що я вам буду говорити так або ні? Маєте право не вірити мені. А от ви при нагоді спитайте про мене отця Зварича, знаєте отця Зварича тут із Бабковець?

— Знаю.

— Ну, так спитайте його про Вагмана, а я більше не скажу нічого.

— Добре. А тимчасом я завізву селян із маєтку пана Брикальського й пораджу їм братися до купування села.

— Але про мене не згадуйте нічого, прошу вас! Скажіть, що можете їм допомогти, як пристануть.

— А як не пристануть?

— То я радив-би вам самим купити той маєток.

— Мені? На які гроші? І по що?

— Пане,— мовив Вагман, прихилиючи уста до його вуха,— скажу вам секрет: у тому маєтку є триста моргів мішаного лісу зі старими гар-

ними дубами. Один знайомий пише мені з Гамбурга, що там швидко будуть потребувати 500,000 дубів на кораблі. Агенти поїдуть по всіх краях, будуть добре платити. Розумієте ви, що це значить? Купите сьогодні, переждете рік і продасте самі дуби, а я знаю ті дуби! Поїдьте колись ніби ненароком, огляньте й самі зайдіть до лісничого, спитайте, скільки там тих дубів. Я певний, що буде з 10 тисяч таких, що придадуться на кораблі. І нехай вам за дуба лосо¹ дадуть тільки 10 ринських, то весь маєток дістався вам за 20 тисяч, а коли хочете, то можете все поле, фільварки², стирти³, сінокоси подарувати хлопам і нічого не втратите.

— Ну, пане Вагман, це все фантазії.

— Ні, не фантазії, можете вірити мені. Зрештою, ні, не вірте, а вперед переконайтеся, чи я брешу.

— Але чому-ж ви не беретеся до цього ґешефту?

— То не мій ґешефт. І по що мені? Я дітей не маю,—притім він важко зітхнув,—нас двоє з жінкою, а при тому маємо в руках стільки інших ґешефтів. На що нам того? Я дуже хотів-би, щоб ви, пане меценас, узяли цю справу в руки. Я знаю вас, вірю вам, що ви це зробите добре й на користь тих людей. А коли ви не схочете, ну, то я знайду собі когось такого, що ще й у руки мене поцілує. Але не знаю, чи на тому скористають ваші люди.

Євген обіцяв зайнятися цією справою й попросився з Вагманом. Потім він довго, майже до півночі ходив по покою й обмірковував

¹ Лосо—на місці.

² Ферми, економії панські.

³ Скирти.

слова цього незвичайного лихваря. Не все в них було йому ясне, і він постановив собі при найближчій нагоді розвідатися про нього в інших людей.

XII

Др. Рафалович майже зовсім забув про хвилю стрічу з чорною дамою тої неділі, коли зі Стальським ішов наймати помешкання. Від тої неділі минуло вже пару місяців, і він ніколи більше не стрічав її. Зрештою, канцелярійна праця, вічні терміни¹ і тисячі ненастанних турбот, що переходили через його голову, не давали йому часу думати ані про ту появу, ані про ту даму, спомини якої вона викликала була в його серці. Та ось другого дня по візиті Вагмана одна маленька пригода знов торкнула в його душі ту, здавалося, порвану струну.

Того дня він виїмково не мав рано терміну в суді й тому міг трохи відпочити. Вставши в осьмій, він поснідав дома, потім понаписував де-які листи до знайомих у Львові й також до Буркотина до тих селян, що звичайно бували в нього у справі процесу з паном і видавались йому інтелігентнішими та впливовішими від інших, і, віднісши листи до канцелярії з порученням вислати їх на пошту й давши де-які диспозиції конципієнтові, пішов знов нагору до свого покою, щоб прочитати де-що з новоповидаваних книжок, які одержав зі Львова. В ту пору нова українська книжка була рідким гостем на провінції, і Євген пильно слідив не тільки за політичними й економічними справами,

¹ Судові розправи (термін — реченець, визначений для судової розправи день).

але також за красною літературою, й то не лише українською. Він належав до того покоління, що виховалося вже під впливом європеїзму, якому в Галицькій Русі виборов горожанство Драгоманов, і цікавився багато де-чим таким, чим не цікавилися зовсім його польські та жидівські товариші, адвокати та судовики.

Прочитавши кількадесять сторінок книжки, Євген відіклав її на бік і встав. Книжка зворушила його, він чув потребу руху і встав, щоб проходитися по кімнаті й роздумати, розібрати прочитане. Перейшовши кілька разів здовж покою, він зупинився при вікні, що виходило до міського парку, і відразу мов прикипів до місця. Його очі звернулися на одно місце й не могли відірватися від нього.

Просто його вікна, на віддаленню яких двадцятьох метрів, за живоплотом¹, що ним був обведений парк, ішла широка стежка, і, зробивши тут закрук, підіймалася трохи вгору й щезала в гушавині високих смерек². В тому місці, де стежка тонула в тіні, спускаючися в долину з горба, стояла під смерекою лавочка, здалека майже незамітна й заслонена для дальших частей парку, але добре видна з вікна. На тій лавочці в тій хвилі сиділа дама в чорному, цим разом не завельонована, з лицем, оберненим просто до Євгенового вікна. Зирнувши туди випадково, Євген не міг відірватися від того лиця. Йому відразу пригадалося знайоме обличчя. Правда, і цим разом він не бачив його виразно, бо сонячне проміння, скісно падаючи з-поза смереки, добре освітлювало

¹ Загорожа з живих дерев, чи кущів.

² Шпилькове дерево, те, що по-руськи зветься—піхта.

стежку, що виглядала мов величезна картка білого паперу, простерта серед темної зелені, освічувало лавку, але пані, що сиділа на ній, потопала в тіні так, що тільки її подовгасте лице ясніло матовим блиском, ледве обрисовуючи свої тонкі контури. Але Євген почув при виді того лица той давно знаний йому товчок у груди, якого не почував на вид жодного иншого лица.

— Невже це вона?—питав він сам себе й напружав свій зір, щоб як найліпше побачити, пізнати її. Він стояв при вікні, що було замкнене, й боявся відчинити його, боявся навіть ворухнутися, щоб не сполошити привида, стояв до половини захований за фрамугою вікна так, щоб вона не мусила його побачити, коли справді, як йому здавалося, пасе очима його вікно.

— Зажду, аж устане,—думав він далі.—По ході пізнаю її зараз.

Але дама не вставала. Не відвертаючи лица, вона сиділа непорушно, мов кам'яна фігура. В одній руці держала парасольку, другу поклала свобідно на поруччю лавочки, немов відпочивала після надто довгого проходу.

Євген стояв також, не сміючи ворухнутись. У його душі з кожною хвилиною змагався неспокій. Його мучила непевність.

— Вона, чи не вона?—міркував він. Силкувався відкинути думку, щоб це була вона. Що робила-б вона тут? Чого їй глядіти в моє вікно? Але непереможній внутрішній голос рівночасно шептав йому щось таке чарівне, солодке, відкопував у його душі такі клейноти щирого, глибокого чуття, що його серце билось чим раз живіше, перед очима зачали бігати темні, рожеві й золоті точки, по тілі проходила дроз, прилив чуття почав затоплювати розум, почав

навертати думки на свій лад. Він вхопив капелюх і побіг униз.

— Забіжу зпоза вугла, ввійду до парку, пройдуся поуз неї, то й переконаюся відразу, чи це вона, чи ні.

Думка, що це може бути вона, що він оце зараз, за хвилину побачить те дороге лице, якого не бачив уже десять літ, та яке, проте, ані на хвилю не загасло в його душі, світилося в ній як сонце й боліло як незгоєна рана,— ця думка, радісна і страшна, захоплювала його дух, робила його п'яним, безтямним. Він біг, не бачучи нікого, але, пройшовши крізь турнікет до парку й опинившись на стежці, що вела до знаної лавки, він мусив зупинитися. Він почував, що виглядає смішно, що на його лиці видно змішання, тривогу та непритомність і для того хотів трохи прийти до себе, надати собі вид чоловіка, що свобідно проходиться й зовсім несподівано стрічає знайому. Аж коли з тяжкою бідою йому вдалося надати собі такий вид, він пішов стежкою до закрута. Ішов звільна, озираючися на всі боки та махаючи ліскою в руці. Пробирав навіть тихенько свистати якусь арію, але його уста тремтіли й були сухі, і зі свистання не вийшло нічого.

Ось він доходить до закрута. Коліна трясуться під ним, рука перестає махати ліскою, очі тривожно біжуть по стежці до лавки — лавка порожня. Його немов облив хто зимною водою, але рівночасно він чує, що на душі в нього легше, свобідніше. Він прискішує кроку. Коли вона пішла, то можна ще дігнати її. За пару секунд він був на горбку, збіг униз, минув густий смерековий кломб¹, зирнув сюди й туди

¹ Кломб—клумба, купка рослин.

по парку—ніякої чорної дами не видно. Побіг далі, пару разів оббіг увесь парк, зазирнув у кожний закуток—чорної дами ані сліду.

Євген вернув до свого покою якийсь прибитий, сам не свій. Йому було соромно, що вид якоїсь, правдоподібно зовсім незнайомої, дами так відразу вивів його з духової рівноваги; соромно й того, що спомини про ту, котру нагадав йому цей вид, досі ще мають таку силу над його душею. Кількасот разів він зарікався забути її, не думати про неї, виврати її з серця як хопту¹, покрити забуттям, як прикидають сухими гіляками місце, де закопано самовбийника! І від кількох літ йому здавалося, що досягнув цю мету. Від кількох літ він не почував ані тої дрожі, ані того любовного одуру, ані тої тривоги, яку вперед викликав в його душі її образ, сам спомин про неї. А тепер на тобі! Якась, бог зна, яка собі чорна дама оце вже другий раз мов заець перебігає йому дорогу! Соромно! Соромно піддаватися таким вражінням.

І він засів знов коло бюрока і взяв до рук книжку. Він силкувався сконцентрувати свою волю, зібрати до купи свої думки, щоб слідити за тим, що написано у книжці. Але дарма! Мов розбурхане море довго ще гойдається і хвилює, навіть тоді, коли вже давно втишилася буря, так і його душа не зараз прийшла до рівноваги. Очі бігали по літерах, минали коми й точки, але душа не приймала в себе нічого з тих літер. Мов той скупар, що любить розкладати перед собою свої скарби й любоватися ними, так і вона шугнула в гушавину мрій, розвернула перед собою образ тої драми, яку пережив Євген перед десятима роками.

¹ Хопта — бур'ян, непотрібна трава.

Драма була дуже проста, одна з тих, про які безсмертне слово сказав Гайне:

Es ist eine alte Geschichte,
Doch bleibt sie ewig neu,
Und wem sie just passiert,
Dem bricht das Herz entzwei¹

Хто бачив д-ра Рафаловича, все спокійного, легко всміхненого, трохи скептичного, але наскрізь практичного і, бачилось, досить таки егоїстичного чоловіка, — хто чув його балакання, розумне, і холодне, і далеке від усякого сантименталізму, той був-би ніколи не подумав, що той чоловік носить у своїх грудях глибоку, ледве загоєну любовну рану, що по його серці пройшла не скажена буря, а тиха, вбийча змора, пройшла така дитиняча, глупа історія, яка в іншої, менше глибокої натури минула-б мов легкий весняний дощик, не лишивши по собі ніякого сліду або навіть освіживши душу до нового розмаху чуття.

Бувши на третім році прав² у Львові, Рафалович на однім академічному балю побачив панночку, що відразу впала йому в око. Він танцював із нею кілька тур, обмінявся кількома банальними фразами, не придаючи своєму першому вражінню надто великого значіння. Він навіть не запитав її, хто вона, не запитав про це нікого з товаришів комітетових, і так вони розійшлися. Кілька днів минуло. Євген згадував

¹ Це стара історія, але-ж вона вічно новою лишається, і як власне вона кому трапиться, тому серце надвоє розривається.

² На третьому курсі правничого (юридичного) факульту.

нераз панночку, але без особливого зворушення. Він був зайнятий лекціями¹ й не хотів думати про любові, то й силкувався побоювати свої „любовні примхи“, як він називав подібні епізоди, що траплялися йому вже нераз.

Він умовляв у себе, що, властиво, панночка не представляла з себе нічого особливого, що в неї ніс задовгий, уста завеликі, оваль лиця не зовсім правильний, одним словом — вона зовсім не красавиця й навіть не „в його густі“². Та ось одного дня, спішачи до університету, він здивав її на вулиці. Вона була одягнена по буденному, в довгому плащі, мала на голові скромний капелюх із простим білим пером, у руці дешевеньку, чорну баранкову муфту, другу руку держала свobodно, а під пахою несла якусь книжку. Він зараз пізнав її й зараз зробив увагу, що пізнає її по ході; її хід мав у собі щось незвичайне, щось таке, чого він досі не завважив у жодної жінки, щось таке плавне, свobodне, гармонійне, що він відразу сказав сам до себе:

— Оцей хід я пізнав-би між тисячами!

Він із якимось не то подивом, не то переляком глянув у її лице, і йому відразу зробилося так, немов-би хто ледовою шпилькою прошпигнув його серце. Він затремтів, уклонився їй, вона з ледве помітним усміхом кивнула йому головою, і він, увесь тримтячи, в якійсь нетямі, не озираючись, побіг наперед, немов-би крив не знати який дорогий скарб. Тільки по кількох хвилинах він догадався, що варто - б оглянутися, куди вона пішла. Він озирнувся і, розуміється, не побачив її. Побіг

¹ Вченням других, уроками.

² Не до його смаку, не до вподоби йому.

назад на те місце, де зустрівся був з нею,— розуміється, її там не було. Побіг вулицею туди, куди вона могла піти, блукав очима серед юрби прохожих—її не було. Яких сто кроків далі перехрещувалися дві вулиці. Він зупинився, мов одурілий. Куди вона могла піти? Прохожі сунули сюди й туди, у нього в голові мішалось, поки, вкінці, він не надумався, що тепер даремно шукати її. З важким серцем, сам не свій, він пустився назад у своїм первіснім напрямі, на університет.

— Здиблю її другим разом і вже хоч-би що, а мушу пристежити, де вона живе,—з такою постановою він увійшов у браму університету.

Але даремно він, бігаючи на лекції з одного кінця міста на другий, роздивляв по вулицях усіх прохожих панночок, даремно всі хвили, вільні від праці, те тільки й робив, що снував по вулицях, „шукаючи другої голови“, як сміялися з нього товариші,—панночка більше не стрічалася йому. Цікаве було й те, що з товаришів, які були на пам'ятнім балю й яких він із дріжжю в серці почав розпитувати про незнайому панночку, жоден не знав її, не пригадував собі її; кожний звичайно був зайнятий своєю і близькими до себе; вона, бачилось, нікому не впала в очі, нікого не зацікавила, ні з ким не була знайома.

З нетерплячкою ждав Рафалович найближчого балю. М'ясниці того року були довгі, балів заповідалося багато, і він потішав себе надією, що коли не на однім, то на другім таки здибле її, а тоді вже не залишить зібрати всі потрібні інформації. Але доля зажартувала собі з нього: наскільки він, із ущербом для свого скупого бюджету, зробився неминучим учасником усіх балів, вечерків, маскарадів

та редут¹, які були в тім сезоні, настільки панночка мов завзялася, не показалася ні на однім. У Євгена горіло серце, щось займалося в душі мов негасний вогонь, панночка все стояла в нього перед очима то в рожевій бальній сукні, то в простому плащику і з легенькою усмішкою, як ішла своїм маєстатичним ходом по вулиці. Не бачучи її, він не то що не забував, але, навпаки, закріплював у своїй пам'яті кожний її рух, кожне слово, кожний відтінок її голосу, кожную рисочку її лиця. Він уже перестав критикувати правильність тих рисів, він чув, що вона перестає бути для нього предметом естетичного вподобання, а починає робитися чимось таким необхідним для життя, як сонце, як тепло, як повітря. Він не згадував про неї нікому в розмові з товаришами, заховував її образ у найскритішій глибині своєї душі, боячись, щоб ані хтось инший, ані він сам не доторкнувся її не то цинічним жартом, грубою фразою, але навіть жодним нечистим помислом. І він дивувався собі: давніше, коли йому трапилася часом „любовна халепа“, він бентежився, трапив охоту до праці, зідхав і ходив блудом; тепер цього не було нічого; він, що правда, бажав конче здібати її, але, проходявши по вулицях, вертався додому і з подвоєною енергією брався до роботи. В ньому виросла і з кожним днем кріпшала надія, що колись таки він зустрінеться з нею, і ще не знаючи, хто вона й яка, він почав у своїй голові укладати можливість оженитися з нею. Він почував, що з такою жінкою він міг-би бути щасливий; що така любов, як та, що зароджувалася в

¹ Редути—забави.

його душі, коли-б знайшла собі взаємність, могла-б бути підвалиною до щасливого подружжя.

XIV

Євген був оптиміст, „невлічимий оптиміст“, як називали його товариші. Все, що траплялося йому в життю, він вияснював собі на добро. Його опікунові при смерті вкрадено всі гроші, що мали у спадку лишитися Євгенові. „Що-ж“, — потішав себе парубок, що був тоді на другім році прав і нараз опинився без ніякого вдержання, — „видно, що доля хоче мене загартувати, хоче виробити мої духові сили. Значить, я їй, мабуть, на щось добре придався“. Умерла панночка, котру він якийсь час любив. „Жаль, жаль“, — мовив Євген, — „але видно, не була мені суджена, а, може, ми були-б нещасливі обоє“. І як у всьому вмів Євген віднайти добру сторону, так і цим разом, стративши слід неznаної панночки, що запалила його серце, він помалу успокоївся, перестав шукати її по вулицях і здався на долю, що сама — він вірив цьому — наведе його на найліпшу стежку.

Так минув літній семестр. Він виїхав зі Львова на село, також на лекцію, а в-осени вернувся. Він наняв собі маленьке кавалерське помешкання, дешеве, з вікном на подвір'я, на другому поверсі, не вигідне ще й тим, що на першому поверсі була школа гри на фортепіані; значить, удень міг там витримати тільки чоловік із дуже грубими нервами, або глухий. Євгенові було байдуже; від удень дуже рідко бував у себе в хаті; університет і лекції заповнювали його день, і тільки ніччю він пра-

цював для себе, вчився до екзаменів, а нічю на першому поверсі було тихо.

Так він прожив спокійно з місяць. Аж одного дня він якось лишився дома — чи нездужав, чи свято якесь було. Страшенне брязкання на чотирьох фортеп'янах розбило його нерви так, що він не міг витримати й вибіг із свого покою в дванадцятій у полудне, думаючи йти на обід. Переходячи першим поверхом, він побачив, що двері школи відчинилися, і з середини вийшли чотири панночки з нотами під пахами; це були учениці, що по скінченню лекції йшли домів. Євген відразу зупинився, як вритий: одна з тих учениць була та сама панночка, що торік на балю й на вулиці зробила на нього таке сильне вражіння. Тепер вражіння було ще сильніше. Панночка була вся в чорному і, вийшовши з кімнати, заслонила своє лице довгим, чорним, густим вельоном, — очевидно, носила по кімось жалобу. Євген тільки на хвилю заздрів¹ незакрите її лице, й йому здалося, мов-би блиснуло сонце й освітило його. Він стояв мов остовпілий, забувши, де він і що з ним діється. Панночки пройшли поуз нього на ганок, а ганком на сходи, щоб вийти на вулицю; Євген не зібрався духом навіть настільки, щоб поклонитися панночці в жалобі, коли проходила попри нього. Здавалось, що й вона не дивилась на нього, не пізнала його: йшла рівно, плавно, поважно. Євген слідив за нею очима, далі щось немов пхнуло його. Він пустився бігти вниз сходами в офіцині, перебіг подвір'я, але так, щоб із чільних сіней не було його видно. Він боявся чогось, стидався чогось; йому здавалось, що

¹ Заздрити — поглянути, побачити.

коли-б панночка в жалобі запримітила, що він слідить за нею, то він від одного її погляду впав-би, згорів-би на місці. Коли ввійшов у сіні, в сінях не було нікого; вибіг на вулицю — на вулиці не було видно жодної панночки з нотами. Але недалеко була невеличка площа, відки розходилися вулиці на п'ять боків. Певно, котроюсь із п'яток вуличок пішла панночка в жалобі. Але котрою? Євгена знов неначе кліщами за серце стисло. Але він швидко отямився. Тепер він мав одну вказівку. Вона ходить на лекції фортеп'яну до тої пані, що живе пониже нього. Він трохи познайомився вже з цією панею, тепер познайомиться ще ліпше й розвідає все, що йому треба. І успокоївшись на тім, він пішов на обід.

І, справді, зараз по обіді він узяв на себе чорний англєз¹ і пішов униз до вчительки гри. Пані була сама, учениці ще не поприходили. Пані приняла Євгена дуже чемно і здивувалася дуже, коли він заявив їй, що хотів-би взяти в неї кількадесять лекцій гри на фортеп'яні.

— Я вже початки знаю,—мовив він,—і хоча не чую в собі ніякого особливого таланту, але охота є. Ну, а хто знає, що коли чоловікові може придатися в життю.

— О, так,—мовила пані,—то дуже красно. Адже-ж добре старі люди говорили: чого замолоду навчишся, те потім як найдеш. Тільки не знаю, пане Євгене, як-би ми це владили. У мене тепер чотири панночки беруть лекції що-день від осьмої до дванадцятої й від третьої до п'ятої.

— О, я не міг-би посвятити так багато часу. Що-найбільше годину денно.

¹ Парадний, візитовий костюм.

— Так. А коли-ж маєте вільний час?

— Коли пані не мають нічого проти того, то мені було-б найдогідніше від одинадцятої до дванадцятої.

— Та я не мала-б нічого проти того. І так іще один фортеп'ян у мене вільний. Як-би тільки мої учениці не були противні.

— Я спокійний чоловік і не буду перешкоджати їм, — з усміхом мовив Євген.

— Ну, що до того я певна, — мовила пані, — тим більше, що ви вчилися-би в окремім покою. Та проте... ну, зрештою, побачимо. Ось вони зараз поприходять. Найліпше буде спитати їх самих.

Євгенові не дуже понутру було те, що сказала пані про вчення в окремім покою. Він, правду мовлячи, не почував ніякої охоти вчитися гри на фортеп'яні й навіть не потребував цього, бо й без того вмів грати, і то навіть зовсім непогано. Ну, та що там, — думав він, — байдуже, як воно буде, а все-таки це найпростіша дорога познайомитися з панночкою. От тим то він пристав на всі умови пані вчительки, згодився з нею за ціну і ждав тільки, аж поприходять учениці, щоб почути від них, чи схочуть мати його товаришем науки. На ратуші вдарила третя, й учениці почали сходитися. Насамперед прийшли дві сестри, підлітки, гарненькі brunетки, потім прийшла третя, старша панна, худа й негарна, що, мабуть, училася на те, щоб самій зробитися вчителькою десь на провінції. Пані дому представила їм Євгена, сповістила їх про його намір брати лекції й запитала, чи не будуть мати чого проти того. Молоденькі brunетки обіллялися густим рум'янцем, старша блондинка кивнула головою. Ні, вони не мали нічого проти того тим більше, коли

пані заявила відразу, що пан Євген буде вправлятися тільки годину денно, і то окремо від них.

— Але де-ж панна Регіна? — запитала вчителька в обох брунеток.

— Ми не заходили до неї, але вона, певно, зараз прийде.

І, справді, за хвилю отворилися двері, і ввійшла та, котру пані назвала Регіною. В Євгена серце забилося страшенно, світ йому закрутився, очі застелило якимось туманом, і він сам навіть не тямив, як і коли встав з місця, поклонився панночці й вислухав, як пані представляла їх одне одному: „Пан Євген Рафалович — Панна Регіна Твардовська“. Він не тямив, як сів потім, як пані виясняла Регіні його намір. Він не мав відваги ані разу зирнути на неї, боявся її, мов злодій, прилапаний у чужій коморі, тримтів і сидів, мов на шпильках, чуючи тільки одно — що вона тут, близько нього, що від неї виходить якась таємна, непереможна сила і проймає, пронизує, обезсилює його. Вона промовила — він майже не розумів, що вона сказала, але сам тон її голосу був для нього такою музикою, якої він, бачилось, не чув іще ніколи. Обі брунетки заговорили щось до неї, почали сміятися, — і вона засміялася, і той сміх дихнув на нього такою розкішшю, про яку йому досі і в сні не снилося. Тільки тепер він почув, як сильно він полюбив цю дівчину, яка магічна сила в'яже його з нею. Вчителька вивела його з того моментального остовпіння.

— Ну, так, значить, добре, — мовила вона, встаючи й подаючи йому руку. — Мої панночки не мають нічого проти того. І коли ви стоїте при своїм похвальнім намірі, то прошу сказати, коли вас надіятися на першу лекцію.

— Завтра,—машинально промовив Євген.—
Завтра в одинадцятій.

І, вклонившись панночкам, він вийшов. Уже за дверима він почув за собою голосний вибух сміху. Сміялися, очевидно, обі брунетки.

Регініного сміху він не міг дочутися.

XV

„Доле моя, доле! Чом ти не така, як доля чужая?“ — бренило в вухах Євгена, поки його тямка перебирала ті спомини. Важка тінь пізніших подій упала на ті безмежно щасливі хвилини, які переживав він відтепер оттам, у тім пустім покоїку при розбитім фортеп'яні, але в тій певності, що тільки одна стіна ділить його від неї, що вона тут близько, що зпід її рожевих пальців плывуть оті нестрійні гами, мішаючися зі срібними тонами її голосу, з рідкими вибухами її сміху.

Зрештою, його лекції вийшли не зовсім такі, як надіялася вчителька. Вона почала вчити його початків, але швидко показалося, що він уміє трохи чи не більше від неї самої. Правда, якийсь час він силувався при ній грати погано, клапати механічно ті самі обридливі та монотонні етюди, які „для вправи пальців“ цілими годинами мучили панночки. Але коли вчителька, повислухувавши за чергою гру всіх, поробивши їм свої уваги й позадававши їм дальші завдання, виходила поратися собі в кухні, тоді Євген кидав набік прокляту „школу“ й починав із пам'яти вигравати те, що знав найкраще. Він любив музику веселу і знав на-пам'ять багато танців і народніх пісень. Чим тяжче було йому на серці, чим сильніше клекотіло в ньому чуття, якого він не смів виявити, тим вправніше бігали

його пальці по клавішах і тим краще виходили в нього вивчені колись майже від нехочу кавалки¹. Любов робила його артистом, виливалася в кожному тоні, в кожному акорді, який він умів видобути з цього старого, розіграного фортеп'яна.

Почувши його гру, панночки в сусідніх покоях відразу, мов на команду, вмовкали. Такої гри вони не чували в цих стінах. Ті нервово прискорені польки, коломийки та козачки були для них мов остроги для коней. Особливо обі brunетки не могли всидіти. Це були живі, веселі дівчата, правдиві школярки; їх гарні голівки, здається, повні були жартів, веселощів і сміху. Вони, спинаючись на пальчиках, підкрадалися до дверей покою, в котрому грав Євген, слухали його музику, а коли він переставав грати, „били йому браво“ і втікали на свої місця. Це приводило його знов до себе; щоб не випадати зі своєї ролі, він починав знов клепати гами та етюди.

Одного разу, коли він отак переграв якогось скучного вальса й урвав, до його дверей застукали.

— Прошу!— озвався він, а його серце мліло з непевности: ану-ж, це вона? Але це була старша панна, а з-за її плечей визирали, запаленішіся, обі brunетки.

— Вільно ввійти?

— Прошу.

Старша панна глянула на нього з якимось докором.

— Але-ж ви, пане, граєте дуже добре. Чого вам іще треба вчитися?

¹ П'єси.

— Дякую за комплімент,— з усміхом мовив Євген. — Але те, що я граю, то самі танці. А я, прошу пані, хотів-би навчитися поважної музики.

— А, так!

— О, прошу, прошу, — вирвалися нараз обі brunетки, — заграйте нам іще отого вальчика, що ви грали тільки-що. Ми потанцюємо в салоні.

— І, овшім¹, рад служити паням,— мовив Євген і обернувся до фортеп'яну. Старша панна сіла недалеко нього і з завистю дивилася на його пальці, що, мов божевільні, бігали по клавішах. Боже, як-би вона вміла так грати, вона ані хвили не сиділа-б у тому поганому Львові, в тій остогидлій школі! А молоді панночки, тимчасом, вертілися по салоні, обнявшись, мов два джмелі², рівночасно пущені в рух.

— Регінко! Регінко! — обізвалась одна з них. — Та покинь брязькати! Ходи сюди!

Але Регіна не йшла, бренькала далі завзято, немов боронилася тим бреньканням від якоїсь ворожої сили. Коли-ж панночки не переставали кликати, то й вона прийшла.

— Ходи, потанцюємо обі! — мовила одна brunетка, скочила до неї й пестячись, як кіточка, повисла на її шиї.

— Не можу, Манюсю, — бачиш, я ще в жалобі.

— Ах, так, бідна Регінко, — мовила панночка, — ти стратила маму! — і, захопивши сестру, пустилася знов у танець. Регіна стояла у дверях свого покою й дивилася на їх підскоки якимось

¹ Овшім — прошу, з польського.

² Дзига, дослівний переклад польського „bak“ — джміль.

тужливо-добродушно. Рафалович не зводив із неї ока.

Коли скінчив грати, вона підійшла до нього.

— Але ви гарно граєте,—мовила спокійно.

— Дуже слабенько... механічно,—відповів він.

— І ви думаєте, що тут навчитеся ліпше?

При цих словах вона вдивилася своїми великими ясними очима в його лице. І він осмілювався піднести очі на неї. Їх погляди зустрілися. Одну хвилину Євген напружив усю свою волю, всю душу, щоб тим поглядом сказати їй усе, чого не могли вимовити уста. І йому здавалося, що в її очах прочитав якийсь дивний рух. Зразу світилася в них якась тиха задума, спокійна цікавість. Потім глибока криниця тих очей немов закаламутилася, немов на дні ворухнулось щось, якесь дивне, несподіване зрозуміння. І в тій хвилині її очі прислонилися довгими віями, на лиці показався легенький рум'янець, і, не дожидавши його відповіді, вона відвернулася й пішла до свого покою, відки ще негармонійніше, ніж звичайно, почувся брязк якихось гам.

В Євгеновій душі цей один момент викликав правдиву революцію. Він почував якусь невідому досі розкіш, сполучену з переляком, як чоловік, що заглянув у безодню, де на дні було щось невимовно принадне, невимовно гарне й чудове. Цей розкішний перестрах знесилив його, спараліжував усі думки, всю волю, всі бажання. Він сидів, не бачучи, не чуючи, не хочучи нічого. Перед ним не було ані часу, ані простору: фізичні враження не доходили до його свідомості. Рука механічно бігала по клавішах, але він не чув дотику, не чув брязкоту, не знав, чи і що грає. Старша панна встала й пішла, він не бачив її. Здається, вклонився

їй, здається, сказав щось, але зовсім автоматично. Вкінці, з безмежної темряви в його душі мигнуло щось раз, удруге. Це думка: геть відци, геть, на вільне повітря, в самоту... далеко від людей.

І він усе ще машинально зірвався з крісла, вхопив капелюх і, не попрощавшись ні з ким, вибіг із покою. Того дня він пропустив усі лекції, не доторкнувся ані до книжки, ані до страви, але ходив, ходив вулицями, то звільна, то майже підбігцем, немов шукав чогось. І, справді, він шукав свого бідного „я“, що готово було втонути в ясних безоднях цих чарівних очей.

Кілька день потім він не бачив Регіни. Формально уникав її, боявся глянути на неї, немов-би обікрав її. Він чув за стіною її брязкання, і його серце мліло. Приходячи на лекцію, він не бачив її, — вона звичайно сиділа вже у своїм покою й не виходила вітатися з ним, і він був рад. Тільки обі brunетки вибігали, сильно термосили його руки на привітання так, як школярі-товариші, сміялися й підморгували йому, а коли „стара“ пішла собі до кухні, прибігали до нього і просили грати їм до танцю. Він грав, але ні за що у світі не був-би глянув на ті двері, що зі салону вели до покою, де грала Регіна. Він боявся, щоб вона знов не показалася у дверях. Вона не показувалася. „І ліпше так. Дуже добре!“ — говорив у його нутрі якийсь голос.

„Дуже добре!“ Але чому властиво „дуже добре?“ Для чого вона не покажеться ніколи? Певно, вона в жалобі, танцювати не буде. Ну, але так, подивитися, послухати? Овва, нема що так багато і слухати. Не великий маестро!

А поглянути на нього? Ні, Євген боявся сам собі признатися, що їй може бути цікаво поглянути на нього. Його дівоче-стидливе чуття боялося навіть допускати в неї якесь подібне до його власного чуття.

Та все-таки по кількох днях він завважив, що не тільки він уникає її, але й вона його. Йому зробилося дуже прикро. Відразу, без ніякого мотивовання, настроїй його змінився: з рожево-півсонного він упав у чорно-меланхолійний. Усе на світі видалось йому пустим, глупим, безцільним, усе стратило свою принаду, само життя не варте зламаного гроша. Йому остогидла наука, він проклинав працю, уникав товаришів і студентських розривок¹, а найменший натяк на любов обурював його, мов кривава зневага. Він готов уже був покинути остогидлі лекції фортеп'янової гри, не добувши місяця, але постановив собі піти ще кілька разів. У нього не було притім ніякого плану, ніякої надії, але він знав, що інакше не міг би постановити, що в його нутрі тягне його туди щось сильніше від усіх аргументів, від усіх постанов.

І ось одного разу випало так, що до вчительки прийшли якісь несподівані гості, і вона, перепросивши своїх учениць, пустила їх додому в дванадцятій замість у першій. Вийшли всі разом із Євгеном, і тут він побачив знов Регіну. Була спокійна, як звичайно, тільки Євгенові видалось, що трохи блідіша. Подала йому руку; її рука була гаряча.

Вийшли разом на вулицю. Євген, мов причарований, ішов обік Регіни. Старша панна

¹ Розривка — розвага, забава.

зараз попросалася й пішла наліво; обі брунетки, як кізочки, побігли наперед. Євген із Регіною йшли звільна.

— Позвольте, пані¹, що вас проведу трохи?— мовив Євген, добуваючи всіх сил своєї душі, щоб піддержати розмову.

— Прошу,—промовила вона ледве чутно.

Хвилева мовчанка.

— Пані гнівається на мене?—тримтючим голосом запитав Євген.

— Я? На вас? По чому міркуєте?

— Може я помиляюся, але мені здається, що ви, пані, весь час уникаєте мене. Разом учимося, а оце вже кілька днів ми не бачилися.

— Вам хіба цікаво бачити мене?— з легким усміхом мовила Регіна.

Євген чув, що блідне, що уста його тримтять.

— Як... пані... можуть так... питати?

Мовчанка. Євген робить страшенні зусилля, щоб опанувати своє зворушення. Він чує, що цей момент мусить рішити його будущину, що, що тепер утратить, того не спіймає до смерти.

— Я чуюся винуватим супроти пані.

— Ви проти мене?

— Так, пані. Я тільки задля вас записався на ті лекції, щоб могли бачити вас, чути ваш голос, говорити з вами, пізнати вас трохи ближче.

— Не розумію, на що вам це може придатися,—мовила Регіна.

¹ Звичайний спосіб розмовляти з панночками, чи панями в інтелігентних колах Галичини. Ще частіше буває, що вживають третьої ос. множ., головню, як іще хто добре незнайомий, гл. дальшу розмову.

— Я й сам не розумію,—відповів трохи сміліше Євген.—Та я й не застановляюся над тим. Що мені будуще? Що мені минуле? Я знаю тільки теперішнє, знаю тільки, що бачу вас, чую ваш голос.

— Я не співачка,—з насміхом відповіла Регіна,—нема над чим так дуже уноситися¹.

— Ах, пані! Всі співачки світа для мене не варті того, що одно слово з ваших уст.

— Ви, як бачу, поет?

— Ні, пані, я юрист.

— То може не випадає юристові говорити так поетично?

— Але й юрист має серце, а серце в певних хвилинах не дбає про параграфи і знаходить свою властиву мову.

В часі тої розмови Євген ішов, похиливши лице і вдивляючись у тротуар. На лице дівчини, що йшла обік нього, не був-би глянув ні за які скарби у світі. Він не знав, яке вражіння зробили на неї його слова, й боявся навіть думати про це. Він дивувався своїй смілості, що міг так говорити з нею, і прокинувся тільки тоді, коли вона, подаючи йому руку, промовила:

— Дякую за супровід і прошу не йти зо мною далі. Отут за закрутом вулиці моє помешкання. До побачення!

Він зупинився. Вона щезла, а він звільна пішов у противний бік, довго блудив по різних площах і завулках, поки вийшов на ринок, і потім ніяк не міг пригадати собі, де це було, де вона покинула його, і де її помешкання. Але йому лишилося одно її слово „До побачення!“ Він тулив у своїй душі ті слова, мов

¹ Захоплюватися (пол.).

найдорожчий скарб, і вони, справді, в одну мить перемінили весь його дотеперішній настрій. Вони додали блисків сонцю, блакиті небу, обілляли золотом сірі міські мури, перлами вимостили вибоїсту вулицю, пахощами освіжили затхле міське повітря, роз'яснили radoщами людські лиця, наповнили світ увесь розкішшю, любов'ю й нечуваною силою. В Євгена широко дихали груди, блищали очі, в голові фуркотіли дикі, смілі та енергічні думки; він мав те почуття, що відніс¹ якусь велику перемогу, здобув щось безмірно цінне, був хвилину в раю й виніс відтам такий скарб, якого йому вистане на озолочення цілого, хочби й як нещасливого, життя.

XVI

Тепер пішли один за одним такі чудові, золоті дні, що Євген і досі згадує їх, як самотню щасливу хвилю свого життя, самотню свою весну з усіма весняними чарами й пахощами. Тепер, на віддаленні десятих літ, відгороджені безоднею муки й безнадійності, ті дні видаються йому одною хвилиною, блискучим островом, що пишається над самим гирлом водопаду. І йому здається, що він плыв побіля того острова з шаленою бистротою, хоч і в ту пору мав ілюзію, що стоїть на місці; він так сильно, всею душею, всіма змислами був затоплений у своїй любові, що час і місце не існували для нього, і він прокинувся тільки тоді, коли було по всьому, і щасливий острів пропав для нього навіки.

¹ Одержав (пол.).

І чим властиво він був такий щасливий у ту пору? Він і досі чує подих того щастя, але як воно прийшло, в чому проявляло себе, він не міг-би сказати... Він не говорив їй любовних признань, не чув від неї ані найменшого натяку на любов, не цілував її уст, не доторкався її пахучого волосся, ледве що при кожнім баченню й розставанню стискав легенько її руку. Але він чув, що стіна відчуження не існувала між ними, силою своєї любови чув, здавалось йому, кожний рух її душі, чув тиху гармонію тої душі, любувався кожним поривом її волі. Коли приходив на лекцію, заставляв її в салоні; він знав, що, як завсіди перед його приходом, вона встане від фортеп'яна й вийде йому на зустріч до салону—часом із котроюсь із панночок, а часом сама. Вона тихо, лагідно всміхалася, подавала йому руку, часом промовляла кілька слів, повних тихої щирости, але далеких від усякого сентименталізму або іронії, привітно, спокійно, натурально, як коли-б говорила до любого брата. І ця гармонійність розливалася довкола неї, мов проміння довкола лампи, і під її впливом він робився також спокійним, чистим і щирим. Дикі пристрасті щезали з душі, а натомість розливалася в ній така певність, немов оцей щасливий стан був вічний, незмінний, одиноко нормальний для людського духу. Він сідав за фортеп'ян і починав грати зразу обов'язкові вправи, потім свої улюблені народні пісні в композиції Лисенка. Він знав, що перші звуки тих чудових акордів відразу змінять фізіономію школи і приваблять до його покою всіх його товаришок. Регіна приходила остання. Вона сідала оподальк, але так, що могла бачити Євгенове лице. Євген, граючи на-пам'ять, не зводив із неї

очей. Стрічаючися з нею поглядом, він уже не бентежився, не мішався; так само й вона спокійно видержувала його погляд. Він почував, що вона знає про його любов і не стидався свого чуття, а в її погляді читав, що й вона відчуває до нього щось більше за просту цікавість. А попрощавшись з нею на вулиці, він виносив із того короткого товаришування з любов'ю дівчиною стільки енергії, душевної твердості й чистого під'йому чуття, що цілоденна праця була йому легка. З подвоєною силою він учився до екзаменів, не дбаючи ні про що більше. Він не укладав собі планів майбутнього, бо на що? Адже вона, його найкраща майбутнина, тут близько нього. Адже завтра він зможе знов заглянути в її очі, стиснути її руку, дихати тим самим повітрям, що й вона. Тільки одна постанова й була в нього: зробивши докторат¹, він поговорить із нею про їх спільну майбутнину. До того часу вже недалеко, — значить, нічого забігати наперед. Так минали йому дні за днями, тижні за тижнями. Надійшли різдвяні свята. У фортеп'яновій школі зроблено ферії² — аж до посту. По останній лекції Євген ішов із Регіною вулицею в напрямі її помешкання.

— В лютому сідаю до ригорозів³, — мовив Євген.

— Думаю, що вже тепер можна ґратувати вам — мовила Регіна.

— Ну, це ще не таке певне. Кожний екзамен, то свого рода лотерія: або виграю, або програю.

¹ Вчений ступінь, щось наче магістерський у колишній Росії.

² Перерва вчення, вакації, канікули.

³ Строгі іспити задля одержання вченого ступня „доктора“.

— Ну, але я певна, що ви виграєте,—мовила вона, всміхаючись.

— Ваша певність, це комплімент для мене. Я рад-би заслужити собі його.

— Завідомить мене про результат вашого екзамену. Мені цікаво буде знати це.

І вона з кешені свого пальта виняла маленьку візитову карточку, де під друкованою назвою була рукою дописана її адреса й подала йому.

— Ну, а підчас карнавалу побачимось?—питав Євген.

— Можливо. Я надіюсь бути на балі академіків¹.

Ішли ще хвилину, розмовляючи свobodно, навіть не прочуваючи, що це їх остання розмова. Нараз Регіна затримтіла й поблідла.

— Що пані таке? Пані так поблідли!—мовив Євген, переляканий до глибини душі.

— Нічого, нічого!—мовила вона, ледве переводячи дух. Потім подала йому руку.

— Бувайте здорові! До побачення!

— Ні, я пані не покину так! Пані щось нездорові. Позвольте вашу руку. Я проведу вас. А може взяти фіякра²?

— Ні-ні-ні! Прошу вас, ідіть. Мені нічого. Я не можу...

— Але, пані... ви тримтите, ви нездорові...

— Ні, пане! Це тільки так... хвилина. Прошу вас... пане Євгене, лишіть мене! Я вам потім колись скажу.

— Ні, пані! Я не відступлю вас, поки не успокоїте мене, що ви насправду не хорі.

— Але-ж ні-ні! Я здоровісінька.

¹ Студентів університету.

² Візник.

— Ну, а чого-ж ви так поблідли?

— Ах, нічого... Бачите, оце моя цьоця у фіякрі поїхала й бачила мене з вами. Ну, але це нічого. Прощайте!

Вони розстались. Євген перший раз почув про ту цьоцю, й його щось мов шпигнуло в серце. Що це за цьоця, що сам вид її так змішав, стурбував, перелякав цю, здавалось, так спокійну й певну себе дівчину? Чи Регіна боїться її? Залежна від неї? А коли залежна, то чи справді їй грозить від тої цьоці яке лихо? Все те були для нього загадки, і він постановив собі, як тільки побачиться з Регіною, поговорити з нею про все, про все. А тимчасом він біг-спішив до своєї кватири; адже-ж у нього в кешені була дорога пам'ятка від неї, її білет¹! Він не міг діждатися тої хвилини, коли опиниться на другому поверсі, відімкне свій покоїк, переведе дух! А потім він виняв той білет, довго гаряче цілував його, і тільки тоді прочитав, що було на нім написане: „Регіна Твардовська, вулиця Зелена, число 8, перший поверх, у пані Армашевської“.

А потім були різдвяні свята, які Євген провів над книжками. А потім був бал академіків, на котрім був Євген, але не було Регіни. А потім він зробив докторський екзамен *summa cum laude*² й того самого дня, тримтячою зі зворушення рукою, написав на своїм візитовім білеті кількома словами повідомлення про цей факт і, заклеївши білет у маленьку коверту, вислав його експресом³ Регіні на вказану адресу. І ще того самого дня той сам експрес

¹ Візитова карточка, візитівка.

² З великим успіхом, похвалою.

³ Післанець, червона шапка.

приніс йому до його помешкання і вкинув у листову скриньку інший візитовий білет, на яким було написано:

„Ви трошечки спізналися. Моя сестрінниця¹, Регіна Твардовська власне вчора вийшла за муж і цієї ночі виїхала зі своїм мужем на постійний побут на провінцію, то й не могла особисто відібрати вашого писання. При нагоді я перешлю їй його. З поважанням, Анеля Армашевська“.

Євген тяжко відхорював цю маленьку візитову карточку й тільки помалу, по довгих місяцях, прийшов до себе. І хоча тіло вернуло до давнього здоров'я, душа не переставала боліти. Спомини про Регіну не покидали його, він рвався до неї думками, мріями, шукав її в кожному новім містечку, в кожному селі, куди кидала його доля, але все надармо. З часом гострий біль уступив із душі, він зжився з думкою, що вона пропала для нього, втягнувся в щоденну життєву боротьбу, відзискав свою певність і духову рівновагу, але все-таки в-ряди-годи в душі воскресали давні спомини, давні болі... щеміли й мучили, як давно загоєна рана, з якої сплило багато крові. Вид якогось жіночого лиця, подібного до її лиця, міг викликати ті спомини й захитати його спокоєм, як ось тепер вид якоїсь чорної дами. Та диво, одинока пам'ятка, яку він мав із рук Регіни, її візитова карточка, що він хоронив як найбільші святощі, вона в таких хвилях бувала йому ліком, заспокоювала його душу. Він виймав її зі шкатулки, цілував і довго вдивлявся в почерк її письма, і перед ним звільна воскресала її любя рука, її фігура, її лице, і йому

¹ Небога, донька сестри; братаниця—донька брата.

бачилося, що знов дивиться в її очі і п'є з них дивну гармонію й наповнюється почуттям надлюдського спокою і щастя, того щастя, що для своєї повноти не потребує ніякого фізичного дотику, ніякої близькості, бо само воно — найтісніше сполучення, збратання душ, волі і всіх помислів.

— Не судилось мені поділяти з тобою прозу життя, — промовляв він до фігури, що жила в його уяві, — та, може це й ліпше. Ніякий шлюб, ніяка розлука не заборонить, щоб ти була поезією мого життя. І заспокоївшись цєю „оптимістичною“ думкою, Євген, мов після гострої але цілющої купелі, вертався до своєї щоденної праці.

XVII

Два чи три дні пізніше прийшли до нього замовлені листом селяни з Буркотина у справі процесу з паном маршалком. Це була неділя, і вони вибрали собі той день, щоб не тратити робочої днини. Було їх три — кремезні, плечисті постаті, в довгих гунях¹, переперезаних широкими чересами, з кошелями через плечі, з костурами в руках. Вони мусили з півгодини ждати в передпокою, поки Євген упорався з іншими клієнтами й попросив їх до своєї канцелярії.

— Слухайте, панове господарі, — мовив він, — я попросив вас, щоб ви потрудилися до мене у справі вашого процесу.

— Та спасибі вам, паночку, — мовив один із селян. — Та ми от прийшли. Певно, термін буде?

¹ Назверхня одежа з сукна — звичайно біла.

— Ні, про термін ще не чути нічого. Я хотів про щось инше поговорити з вами. Прошу, сідайте!

Люди посідали на плетену канапу, аж цей сухоребрый мебель затріщав під їх тягарем. Тоді один із них устав, недовірливо зирнув на те місце, де сидів, й пересівся на крісло.

— Те пасовисько, що ви за нього процесуєтесь, виносить двадцять моргів, правда?

— Так, паночку.

— А скільки так воно варто, як-би купити?

— Та що, як для кого. Для кого чужого, може й нічого не варта, а нам воно дороге.

— Наше, прадідівське! — potwierдив другий господар.

— Ну, але як-би так у пана хотіти відкупити?

— Що? — скрикнули всі три нараз. — Своє власне ми мали-б відкуповувати від нього? Швидше головами наложимо, всі на жебри¹ підемо, а своєї дідівщини в дармоїда купувати не будемо.

— Я не кажу про вас! Борони боже! Ви-ж знаєте, що я вам признав, що ваша правда, що процес мусите виграти.

— Дай, боже, панові здоров'я, — мовив знов перший селянин. — Але на що-ж тепер пан адукат закидають в инший бік?

— Я не закидаю в жо́ден бік, а тільки питаю вас попросту. Адже і для процесу треба знати, скільки ви собі цінуєте те пасовисько?

— Та для нас воно варто мільйони. Нам без нього жити не можна. Бачите... під самим носом. Ні курки де випустити, ні гуску, ні теля вигнати. А пан спер, польових² посилає, грабить, заганяє, хоч із села тікай.

¹ Старцями підемо, старцювати.

² Панський вартовий на полях.

— Розумію, розумію. Про те ані слова, що воно вам дуже потрібне. Але я гадаю: двадцять моргів пасовиська, то ще не такі великі скарби. По чому в вас морг вірного¹ поля?

— Е, що там вірне поле! Вірного поля доброго у нас морг купить за сто, за стодвадцять ринських.

— Ну, а морг города?

— За морг города, між хатами, треба дати триста, штириста ринських.

— Ну, то пасовисько, певно, стільки не буде коштувати, як вірне поле. Але візьмімо навіть і так. То що-ж, двадцять моргів по сто ринських, то були-би дві тисячі.

— Е, пан хотів Шльомкові продати його за тисячу, але як ми на Шльомка похрупостили, то він відступив.

— Що то за Шльомко?

— Та орендар.

— Ну, бачите, то сам пан цінить це пасовисько лише по п'ятдесят ринських за морг. А скільки вам досі коштує процес?

Селянам, очевидно, немила була ця розмова. Вони підозрено дивилися то на адвоката, то один на одного, далі той, що досі головно промовляв, відповів нерадо:

— Та що пан будуть нас допитувати, кільки нам коштує процес? Коштує, що коштує, але ми мусимо дійти свого.

— Я вважав своїм обов'язком із самого початку звернути вашу увагу на те, що справа буде ще коштувати немало гроша і клопотів. Та, хто знає, чи оплатиться вам цією дорогою доходити до свого.

Селяни, мов на команду, встали зі своїх місць.

¹ Пахотина, поле під оранку.

— Та коли пан адукат, — мовив їх бесідник, кланяючись, — коли пан адукат чогось на нас загнівалися (знов поклін) і не хочуть далі провадити нашої справи (греміяльний поклін усіх трьох), то ми просимо віддати нам наші папери і ми підемо шукати собі іншого адуката.

— Але-ж, люди, — мовив Євген, підходячи до них і насилу усаджуючи знов там, де сиділи, — що вам таке? Хто вам сказав, що я на вас гніваюся? І за що-б я мав гніватися на вас? Хочете відібрати від мене свою справу, я вам не бороню, а не відберете, то буду провадити її далі, в тім ваша воля. Я хотів поговорити з вами про іншу справу.

— Про яку?

— Ваше село досить велике, правда?

— Та досить.

— Кільки номерів¹?

— Та буде більше, як двісті.

— Ну, і нарід не такий дуже бідний.

— Ой, говоріть, не бідний! Та же не багатий.

— А все-таки ґрунту маєте досить, худібка є, хліб родиться.

— Е, що з того! От маємо стільки, щоб з голоду не пухнути.

— Ну, а пан добре стоїть²?

— А бог його святий знає.

— Має гроші? Чи, може, в довгах?

— А хто його знає? Ми там у його касу не заглядали.

— Отже, кажете, що хотів пасовисько продавати орендареві.

— Та то нам на збитки³.

¹ Домів; кожний дім має своє число — номер.

² Добре живе, добре йому поводитьсь?

³ На збитки—на пакість, щоб нашкодити.

— Ага. Ну, але я чув, що він-би й цілі свої добра готов продати.

— Та що нам із того? Він продасть, инший пан купить, а ми, як були хлопами, так будемо.

— Ну, а як-би ви самі купили?

— Що таке? Пасовисько?

— Ні, всі панські грунта з двором і з лісами.

— І з лісами? Гм, гм... Пан жартують собі з нас. Хіба хлопам вільно купувати панські добра?

— А чому-ж би не вільно? Як вільно Жидам, то вільно й хлопам.

— Жиди мають гроші, а хлопи відки візьмуть?

— Жиди потраплять і без грошей купити, то чому-ж би й хлопи не могли?

— Не нашої голови на це треба, — мовили селяни, хитаючи головами.

— Ну, але прецінь¹ варто над цим подумати, — мовив Євген, присуваючися ближче до стола. — Слухайте, люди. Я-б вам повів² щось, але мусите мені дати слово, що нікому про це не скажете.

— О, та кому-б ми мали говорити?

— Дайте руку, що будете мовчати!

Селяни зацукалися. Жоден не протягнув руки.

— Та можуть пан говорити, ми не скажемо нікому.

Євген зміркував, що вони наструнчені проти нього, і постановив собі не відкривати перед ними всіх карт.

— Як собі знаєте. Це-ж не моя річ, тільки ваша. Отже знайте, що пан маршалок готов-би був продати свій маєток.

¹ Але-таки; прецінь (польське *przecież*) — адже, отже.

² Сказав.

— Та що нам з того?

— Те вам із того, що можете дістати на пана якого Жида, або ще гіршого пана.

— Ой, гіршого вже не дістанемо. А Жида волимо, ніж цього.

— А не ліпше-б то було не дістати нікого?

— Ба, чи не ще!

— І закупити самим той маєток?

Селяни пошкробалися в голови.

— Ні, пан нас щось дурять. Де то хто таке бачив, щоб хлопи купували панські маєтки?

— Ну, купіть ви, то й інші побачать.

— Та бійтеся бога, паночку, де ми тільки¹ гроші візьмемо?

— А які-ж, по-вашому, гроші на це потрібні?

— А хіба ми знаємо? Та там, певно, з мільйон треба буде.

— Смійтеся, люде! Маєток оцінений усього на сто двадцять тисяч, а на те сімдесят тисяч позичено в банку.

— Ну, то нас банк зліцитує.

— Вас? За що? Ви ще й не вислухали, що я вам хочу сказати, а вже боїтеся, що вас банк зліцитує. Фе, не будьте дітьми! Адже бачите, що пана не ліцитує, хоч він позичив і не віддає. Ви переймете банковий довг на себе.

— Не хочемо!— в один голос скрикнули селяни. — Що з того, що банк пана не ліцитує, а нас, певно, по році пустить з торбами.

— Але-ж не бійтеся! Чекайте. Я вам іще не доповів усього. Я-ж вам не кажу брати банку на себе зараз, а тільки тоді, як-бисьте купували² маєток.

¹ Тільки — такі великі.

² Коли-б ви купували.

— Ні, не хочемо. То не наш антирес¹! Ми люди прості, нас леда-хто² обдурить. Що нам залазити в таке велике діло? Нам аби на своїм вижити...

— Ей, люди! Будете колись плакати на свій нерозум, ви й ваші діти. То на дурний кавалок пасовиська вам не жаль викидати тисячі, а коли раю вам такий інтерес, що може вам і вашим потомкам дати хліб у руки, то ви навіть вислухати мене не хочете.

— Та пан нам рають то, що панові випадає, але ми на те не пристаємо.

— Чому?

— Бо то не наш антерес.

— Але я готов вам допомогти, перепровадити справу.

— Біг заплаť панові, але ми на те не пристаємо.

— Волите бути жебраками й попихачами, ніж панами у своїм селі,— гірко промовив Євген.

Селяни вклонилися.

— Т-та! Пан своє знають, а ми своє.

— Яке-ж тут моє? Чи гадаєте, що пан підкупив мене, щоб я помагав зсадити його з маєтку? Чи думаєте, що хочу обдурити вас? Маєток на вас зробити? Я тільки бажав-би, щоб вам добре було.

— Най пан будуть вибачні,— мовив із лукавою покорою один селянин,— але ми люди прості, ми на тих антересах не розуміємося й не можемо в те вдаватися.

Вони встали і взяли шапки в руки.

— Га, як собі знаєте. Спімнете колись моє слово, що я радив вам на добре, але тоді буде запізно.

¹ Не наш інтерес, не наша справа.

² Хто-небудь (lada kto, польське), аби-хто.

Селяни поклонилися і стояли, мнучи шапки в руках.

— Та ми-би просили, аби пан були ласкаві таки віддати нам наші папери.

Євгенові мов-би хто води холодної бахнув у лице. Не кажучи нічого, він зібрав, які мав, папери, що відносилися до їх процесу, і віддав їм.

— В ласці божій! Бувайте здорові, паночку!— мовили селяни, виходячи.

— Дай, боже, здоров'я!— мовив Євген, силуючися говорити спокійно і свobodно. — А як вас який жидок виссе з грошей, або як знову зірветися до бійки з панськими гайдуками, й вас кільканадцять засадять до криміналу, то прошу знов до мене!

Селяни вийшли, але ще в дверях почали голосно говорити між собою.

— А що, куме, не правду Шльомко казав?

— Ба я! Та то видно. Пан усе за паном.

— А кожний, аби лише з хлопа здерти! А викришило-б вас до-ноги!

XVIII

Ця розмова попсувала Євгенові весь тиждень. Хоча при людях він завсіди видавався спокійним, певним себе, веселим і жартівливим, та бували в нього часи сумнівів і зневіри. В такі часи він, коли не мав пильної роботи, замикався у своїм покою, читав, думав або писав де-що, щоб розбити чорну хмару на душі.

Таке було й сьогодні. Неділя. Гарний осінній день. По всіх церквах дзвони грають, аж повітря гуде і тримтить. Вулицями товпляться люди, коло церкви й костела цілі базари, коло шиночків мов бджіл у гарячу днину, сміхи,

шум, гуркіт фіякрів. Усе мішається, заповнює душу якоюсь повинню життя.

Євген замкнув канцелярію й думав піти до міста. Але зараз йому відхотілося. Куди піду? До кого? По що? Він не мав у місті ніякого широкого приятеля. Зрештою, тепер обідня пора близька; поприходять із церкви або з проходу та й за стіл — не пора на відвідини. І він завернув до свого покою, замкнув двері і пробував зайнятися чим, щоб розігнати неприємне чуття. Але нерви його були розстроєні. Нічого свіжого до читання не було, на писання не було сили, і він почав ходити по покою, переміняючи своє неприємне почуття на слова й силогізми.

— Що-ж, від селян годі й надіятися чогось иншого. Так довго всі дурили та туманили їх, що вони й розуміти не можуть сурдутовця¹ такого, котрий не хотів-би дурити їх. Жида розуміють, бо Жид відразу каже: дай. І знають, що зідре їх, і йдуть до нього, бо його поступування простіше, відповідне до їх способу думання.

Йому пригадалися звичайні ради, які дають на це наші інтелігенти. „Освіта“. Він усміхнувся гірко. Що таке освіта? Чи вмілість читати й писати, це освіта? Чи, прочитавши всі книжечки „Просвіти“² й „Общества Качковського“³ чоловік зробиться освіченим? Що більше, чи, скінчивши університет і одержавши

¹ Людина, що носить сурдут (сюртук), пан, інтелігент.

² Тут мова про львівську „Просвіту“, засновану в 1868 р.; вона видавала, як відомо, що-місяця популярні книжечки.

³ Москвофільське освітнє товариство, засноване відомим москвофілом Іваном Наумовичем (1874), для конкуренції з „Просвітою“; і воно видавало книжечки, писані страшним „язичієм“.

диплом, чоловік робиться освіченим? Так освіченим, щоб у кожній життєвій пригоді могли собі дати раду? Щоб не робити дурниць у найближчих йому, найпрактичніших справах? Адже-ж Вагман закидає свої лихварські сіти на панів, посесорів, урядників, значить: на саму сметанку інтелігенції в повіті. І що-ж? Усі вони треплються в його сітях, а вимотатися не можуть. Я певний, що він не одному Брикальському може в цій хвилині прикласти ніж до горла. І що-ж допоможе тим панам їх освіта? На що вона їм, коли не в силі видерти їх із рук такого простого халатника¹?

Він ходив по покою й перевертав думи, мов важке каміння. Чого-ж тут потрібно? Який вихід? Йому пригадалася приповідка: „Тим чорт ляхів бере, що одинцем ходять“. І зараз же він пригадав собі Вагманові слова про пана Брикальського, що цей пан зичить гроші у різних людей і потішає себе тою думкою, буцім то вони, кожний для себе, держить це в секреті, доки може, тоб-то, доки його чорт не візьме. І це має бути освічений чоловік? Ні, книжкова освіта ще не дає життєвої освіти. Неписьменний торговець може бути в життєвих справах освіченішим чоловіком від доктора філософії².

¹ Звичайно звуть халатниками простих євреїв, які ходять у довгих халатах — усупереч до тих, що поперебиралися по-європейському, по-німецькому.

² Доктор філософії може мало що, а то й нічого, не тямити в філософії. Річ у тому, що філософією зветься на Заході, — отже в Австрії й Галичині, — той факультет, який обіймає всі науки, що їх викладається поза теологією (богословієм), медициною і правами, отже: філософію, педагогіку, мови, історію, географію, математику, фізику, природознавство... Подавши дисертацію на якусь тему з тих предметів і видержавши строгий іспит (регіороза) та ще з філософії (історії філософії) — можна стати доктором філософії.

Життєва освіта, ось у чім річ! Щоб чоловік привикав жити з людьми, порозуміватися з ними, солідаризуватися. Почуття солідарности між людьми — це мета тої школи. Адже наші селяни живуть досі на становищі диких у пралісах: що поза межами мого вігваму, те все вороже мені, чигає на мене, бажає мене знівечити. Відци ворожнеча між сусідами за дрібниці, загальне недовір'я, облесливість і брехливість. Адже я певний, що вони, вийшовши від мене, просто підуть до свого Шльомка й розповідять йому, що я радив їм купити панські добра. Ще й прибрешуть де-що, бо слухали нерадо й відійшли, не вирозумівши добре, чого я хочу.

Він почав ходити живіше. Прикре почуття в його душі дійшло до вершка й перебуло кризу. Йому відкрилися веселіші горизонти.

— А коли я знаю це, коли розумію причини цього, то нічого й гризтися¹. Треба провести їх через школу життєвої освіти, збудити в них громадського духа, а там побачимо. При першій нагоді поїду до Буркотина, роздивлюся все на місці, побалакаю ще з іншими людьми. Побачимо, може воно не так лихо буде, як здається.

Він зупинився коло вікна й зирнув на міський сад. Його очі все падали на те місце, де колись-то бачив чорну даму, але її не було там. Стежкою сунула різнобарвна хвиля панів, панночок, дітей, а коло лавки, де сиділа колись чорна дама, стояв непорушно прецляр² із кошем прецлів та медяників на руці.

¹ Журитися.

² Бублейник; прецель — рід бублика, часто притрушений маком та сіллю.

Євгенів зір перебіг на тісне подвір'я його дому. З цього боку подвір'я було вузьке, затісне мурованим парканом, майже темне й вогке. Попід парканом ішов сторож Баран. Євген зразу не звернув на нього уваги; бачучи, як він іде здовж муру, він подумав, що йде до комірки по коновки або по мітлу. Але по хвилині, зирнувши удруге, він побачив, що Баран тою самою стежинкою попід мур, у найгустішій тіні, йде назад, голіруч, рівним, виміреним кроком. Дійшовши до місця, де подвір'я розширюється, і з-поза вугла дому вихапується ясна смуга сонячного світла, Баран вертається назад у тінь і знов іде попід мур своєю давньою стежкою. Це зацікавило Євгена. Він почав придивлятися Баранові, але не міг відкрити нічого. Сторож ходив, мов вартовий на чаті. Піднявши голову вгору, в військовій поставі, не змигаючи оком ні в цей бік, ні в той — він ходив, ходив і ходив. Євгенові здавалося, що бачить якісь рухи його уст, немов Баран говорив щось до себе, але голосу не було чути. Це тяглося досить довго.

Аж ось на ратуші вдарила перша година. Баран мов прокинувся зо сну, зупинився, зітхнув, оглянувся довкола, зняв капелюх, обтер собі рукавом піт із чола і втомленим кроком пішов, цим разом уже не бокуючи від світла. Євген слідив за ним очима: він пішов до свого покою в сутерені¹ — певно ляже спати.

— Мабуть, його епілептичні напади повторяються в іншій формі — подумав собі Євген. Платячи за квартиру, він недавно згадував Вагмановій про хворобливий стан сторожа.

¹ Підвал.

маєв євген не влас-
ному довіда

— Що-ж робити? — відповіла Вагманова. — Він свої обов'язки сповняє добре. А що хорий, то вже викидати його? Він нешкідливий нікому, доки його не роздразнять. Зрештою, я не стою за ним, але Вагман хоче його мати в себе.

Євген, сказавши по правді, також не мав причини жалуватися на Барана; він дбав про порядок у домі, держав чистоту, був усе на місці, коли його треба було післати за чим, і що найважливіше, був мовчазливий. Дуже рідко з його уст чути було яке слово. Ходив, мов у глибокій задумі. І всі довкола, знаючи його хоробливий стан, не займали його і старалися говорити з ним лагідно — і як найменше. На його дивацтва¹ такі, як оце ходження на варті, не звертали уваги. Всі знали, що на нього „нападає часом“, але знали також, що про це найліпше не згадувати йому. Тепер, видно, на нього напав привид, що він мусить відбувати варту. Що-ж, нешкідливий привид — подумав собі Євген. Йому прийшли на гадку слова Вагманової, що вона радо відправила-б Барана, але Вагман уперся при тім, щоб держати його. Що воно значиться? Чи він має в тім якийсь свій рахунок, чи держить його з доброго серця? Адже, справді, не-аби-яке положення Баранове! Хорий чоловік, що „на нього нападає“, значить, хорий на таку слабість, якої всі бояться, а на яку ліку нема, до того відомий як убийця своєї жінки—ну, коли-б тепер Вагман відправив його, то що його жде? Ніхто його не прийме, нікуди йому діватися, хіба перевісити торбу через плечі та йти на випроси. Ні, видно Вагман не такий злий чоловік, бо й вирахунку з Бараном не має мабуть ніякого. Держить його, дає хату,

¹ Чудасії.

ще й платить де-що, а що Баран заробить від партій¹, то окремо—і живе бідний чоловік.

Ідучи на обід, Євген побачив Барана на подвір'ю, як порався щось коло криниці. Він поздоровив його. Баран уклонився йому, не мовлячи нічого, але Євген замітив, що, перший раз від часу їх знайомства, Баран упер у нього свої блискучі очі, дивився на нього довго і вперто, не змигаючи. В тих очах, так здавалося Євгенові, було щось мов важкий сум, змішаний з якоюсь болючою цікавістю. Здавалось, що він хотів щось промовити, запитати про щось у Євгена, і молодий адвокат мов прикований тим поглядом зупинився, ждав. Але Баран по хвилині спустив очі й занявся своїм ділом, не мовлячи нічого—і Євген пішов своєю дорогою.

XIX

Вечером тої самої неділі Євген сидів у своїм покою, зайнятий вироблюванням якогось рекурсу², коли нараз застукано до дверей, і ввійшов Стальський. Після тої пам'ятної стрічі, коли Стальський ночував у нього, Євген рідко здибався з ним, не заходив у розмову й оказувався супроти нього холодним і байдужним. Він почув, що його стара антипатія до цього чоловіка збільшилася, й не завдавав собі праці скривати це. Але Стальський мов і не завважував нічого, кланявся Євгенові низенько, стрічав і прощав його облесливим усміхом і навіть,—що всім було дивно—поза очі відзивався про нього з великими похвалами. А це

¹ Партія—клієнти, мешканці.

² Касаційна скарга.

була майже нечувана річ, щоб Стальський похвалив кого поза очі.

— Добрий вечір пану меценасові! — мовив він, втикаючи насамперед свою голову до покою. — Можна ввійти?

— Прошу! Добрий вечір! — мовив Євген не дуже-то приязно, не встаючи з місця.

— Дуже перепрошую, що перериваю пану меценасові роботу. Надіюсь, вона не дуже приємна?

Євген усміхнувся.

— Е, як-би то ми тільки приємної роботи шукали, то різні меценаси й офіціяли могли-б і з голоду повмирати.

— Га-га-га! Правда, правда! Значить, не потребую робити собі закидів, що перерву на хвилинку.

— Е, це инша річ, — мовив Євген. — Робота досить пильна, треба зробити її.

— Надіюсь, що не конче сьогодні.

— Ну, я з таких, що завсіди волю сьогодні, ніж завтра. Але прошу сідати. Що вас приводить до мене в таку пізню годину, пане Стальський?

— Пізню? — аж скрикнув Стальський. — Що пан меценас мовлять! Ще тільки восьма. А я до пана меценаса, справді, з одною маленькою прозьбою.

— Прошу, чим можу служити?

— Не знаю, як і казати. Може це буде занадто велика претензія з мого боку...

— Ну, пане Стальський, без інтродукцій! Знаєте, ви були такі ласкаві допомогти мені при інсталяції¹.

— Ах, пане меценас! Прошу не згадувати про це! Я робив для власної приємності й не

¹ При заводинах (мешкання), при владженню (мешкання).

хотів-би, щоб ви за те почувалися до якогось обов'язку супроти мене.

— Ну, та говоріть бо вже, чого вам треба, а то ми ще на самих церемоніях посваримося,— жартуючи, мовив Євген.

— Бачите, пане мецenas,—мовив Стальський, опираючись головою на долоні, а ліктем на розі Євгенового бюрка,—тоді, коли я ночував у вас... ви були такі добрі і втракували¹ мене тою чудовою наливкою...

— І вона не дає вам спати, домагається компанії,—сміючись, мовив Євген.

— Ні, не те! Зовсім не те!—мовив Стальський.—Бачите, тоді я наговорив вам про свою жінку всякої всячини. Пригадуєте собі?

В Євгена подерло морозом поза плечі.

— Так, от і вийшло. Відтоді я передумав де-що, придивився де-чому й дійшов до того, що я також недобре роблю.

В очах Стальського, на кінцях його уст, у цілім виразі лиця було щось мов насміх над тими словами; щирости, яка-б давала їм властиву ціну, не було в його голосі ані сліду.

— Що-ж, це похвально пізнати свою похибку,—мовив Євген, не знаючи, що йому сказати й по що Стальський виволікає перед ним свої домашні справи.

— Пізнати! Не в тому річ. Знаєте, я такий чоловік: або пан, або пропав. Як робити що, то робити до шпунту², а як ні, то й не зачинати. Як пізнав свою похибку, то зараз направити її.

— Значить, живете тепер зі своєю жінкою як слід?

¹ Вчастували, вгостили.

² До дна, до кінця (нім.).

— От у тім то й річ!—мовив Стальський.— Знаєте, десять літ жили ми з собою, як чужі, як вороги, робили одно одному різні пакості і прикrostі... то так яось, повернути голоблі у противний бік... як-би вам сказати, не à propos¹. Рука не підіймається. Слово не вимовляється. Так от я задумав зробити це яось принадніше, соленніше². Коли будемо самі обоє в хаті, то воно не вийде... погань вийде, знаю наперед. Скінчиться новими докорами, новим гнівом. Дай, думаю, справлю перепросини, як бог приказав. Запрошу чужого чоловіка, любого мені, перед яким не маю секрету й не потребую ні з чим ховатися... вас. Щоб ви, так сказати, були за свідка.

— Але-ж пане любий!— мовив Євген, та Стальський не дав йому докінчити.

— Прошу, пане меценас, не відмовте мені цього. Дуже вас прошу. Знаєте, від цього залежить спокій і щастя двоїх людей. А при тім дозволю собі пригадати вам, що ви таки винні ще мені візиту. Прошу не сперечатися, не вступлюся відци, доки не пристанете.

— Га, коли така ваша воля, то нехай і так, хоча, признаюся, як кавалер, я не чую себе покликаним до інтервенції в таких делікатних подружніх справах.

— Але-ж то не буде ніяка інтервенція. Звичайна візита. Ви вдаєте, що не знаєте нічого сінько, а ми обоє балакаємо собі, забавляємо гостя, і при тій нагоді наші диференції вирівнюються. Тихо, мирно, незамітно.

— Дай, боже! Ну, а коли-ж би ви думали це зробити?

¹ Між иншим, до слова.

² Святочніше, врочистіше.

— Сьогодні. Зараз. Усе вже готове. Що треба... накуплено, фіякер чекає на вулиці. Прошу перебратися... і їдемо!

— Га, коли так, то служу.

Євген перебрався в візитовий стрій, вони оба зі Стальським сіли на фіякра й поїхали. Їхали досить довго, бо Стальський жив на одній із найдовших вулиць, досить далеко на передмісті. Коли доїхали, Стальський задзвонив у хвіртці. Вийшла служниця. Він велів їй забрати з фіякра пакунки, а сам із Євгеном пішов на ганок.

У покою, що виходив до ганку, крізь скляні двері видно було світло. Це був салон. Так само світилося в однім боковім покою направо. Стальський видобув ключ, відімкнув двері, і вони ввійшли. Стук їх кроків і гомін розмови залунав у тихому домі. По хвилині отворилися бокові двері і в них появилася висока постать у чорній сукні.

— Це моя жінка. Пан доктор Євген Рафалович.

Євген зирнув і остовпів...

Це була Регіна.

XX

Крізь спущену штору невеличкої спальні продирається вже червоняве ранне світло, а Євген спить іще. Його лице тоне в півсмерку. Десь колись він порушиться, мов відгонюючи від себе докучливу муху, потім перевернеться на другий бік, проговорить щось крізь сон, швидко й уривчасто, а там вирветься з його грудей важке стогнання. Видно, що його мучать неспокійні сні, ті сні, що налягають на стурбовану душу найчастіше вранці і в ярих

фантастичних картинах, алегоричним стилем, малюють їй її власну турботу.

Йому сниться широчезна площа—не то пасовисько, не то колюча стерня. Свіжої зелені, цвітів, дерев—ані сліду. Довкола сіро, буро, непривітно, безлюдно. Він іде й іде якоюсь безконечною стежкою, перескакує через якісь рівчаки, спотикається на якісь груди, стрягне в якихось мокрявинах, і йде, йде, бог зна куди й за чим. Він утомлений, знесилений, пригноблений цією величезною пустинею, але проте, не перестаючи, йде, йде, йде чим-раз далі. Глухо. Ні голосу пташини, ні шуму вітру, ні цвіркоту свершка¹, навіть стук його кроків проковтує глуха пустиня. В безшелесній тиші він суне наперед, як дух, тільки втома й невимовна вагота пригадує йому, що він чоловік із тіла і кости.

Та ось поперек його дороги простягається чорна стрічка, закривлена по обох краях обрію, мов велике плазом покладене S. Ця стрічка грубшає в міру того, як він наближається до неї, з одного краю набирає сріблястого блиску, мигоче і грається проти сонця, робиться в одному місці ширшою, у другому вужчою. Рівночасно до Євгенового слуху долітає якийсь глухий шум, його лице обдає якийсь вогкий, холодний подих. Він пізнає: це велика ріка перерізала йому дорогу. Здалека він видить тільки її супротивний берег—стрімкий, високий, мов викроєний у чорній скалі; тільки де-де внизу просвічує до сонця водяне плесо. Та ось він стоїть над рікою. Широка просторінь каламутної води, обрямована в формі великої еліпси чорними, стрімкими скалами.

¹ Свержок—коник.

Думав-би, це озеро, але тріски, жмутки піни або стебелинки, що пливуть швидко по тому водяному дзеркалі, показують, що це—справді ріка, показують, відки вона випливає й куди пливе. Он там на заході з-за високого кам'яного щовба випливає вона, а там на сході щезає за таким-же щовбом, що заслонює перед очима дальші закрути величезної водяної зміюки.

Євген стоїть над рікою і вдивляється в її каламутну воду. Та ось далеко на заході заторохтів бубон, загудів бас, затягла тонесенько скрипка. Євген зирнув у той бік і побачив, як із-за чорного кам'яного щовба виринула велика дараба¹. На сіро-сталевому тлі ріки вона відразу визначилася, мов ярка зелена пляма, так рясно була обмаєна смерічками, по краях обвита хвоїновими вінцями, встелена пахучим листям, шуваром² та сітником. А коли надплила ближче, Євген міг розпізнати те товариство, яке плало на дарабі. При передній кермі³ працював, зігнувшись у дугу, старший Гуцул у лисячій клапані⁴ на голові і з люлькою в зубах; його лиця Євген не міг розпізнати. За ним на лавочці сиділи чотири музиканти, а далі на таких-же лавочках, установлених простокутником, сиділо досить численне товариство. Паничі й панночки в балевих строях, порозсаджувані парами. У панночок у руках пишні букети, на їх сукнях фуркочуть широкі барвисті стьожки; паничі держать у руках кришталеві чарки, інші відкорковують пляшки з вином; чути окрики, срібні сміхи, цокання чарок. По середині чотирьохкутника

¹ Плит, сплав.

² Лепеха, татарське зілля.

³ Стерно.

⁴ Гуцульська шапка з „клапами“ на вуха.

стоїть найвища лавочка, коротка, тільки на дві особи. На ній сидить молода пара, що творить осередок цього пишного поїзду. До них обертаються веселі промови, сердечні бажання, голосні вівати¹. А взад, при другій кермі, стоїть молодий керманич. уродливий Гуцул із чорним, довгим волоссям, у білій, рясно вишитій сорочці, стоїть і не ворухнеться. В руці спокійно і твердо держить керму, на лиці його тиха радість; свої чорні очі впер він у Євгена, немов-би хотів щось пригадати йому.

„Хто ця молода пара? Хто ця пара?“ — запитав сам себе Євген. Напружує зір, як тільки може, і вдивляється в пана молодого. Щось таке знайоме йому, а при тім якесь чуже! „Хто це такий? Де й коли я знав його?“ Довго мучиться його уява, аж параз йому мигнуло несподівано: „Адже-ж це я сам! У тому самому фраку, в якому сідав до докторського екзамену, в тій самій краватці, з тою самою шпилькою. І як-же я міг не пізнати себе самого? Правда, відтоді десять літ минуло. Невже я за той час так відмінився? Постарів, обносився?“

Але гов! Хто-ж це панна молода? Хто та, що сидить обік нього на лавочці й похитує головою і з сонячним усміхом приймає гра-туляції?² Євген, той, що сидить на бєрезі, якось не відразу звернув на неї увагу. Все немов хтось заступав її перед його очима. А тимчасом дараба пливе, пливе тихо, але швидко, швидче, чим раз швидче. Ось іще видно її білу руку, як підняла вгору чарку. Хто вона?

¹ Многолітства.

² Бажання, вітання.

Яке її лице? Ні, дарма натужує очі Євген. Дараба вже минула, віддаляється, немов зіско-
взується по гладкій площі десь у бездонну
глибінь. Музика тихне. Тільки задній керма-
нич стоїть спокійний, величний, уродливий,
мов мальований, стоїть, і не змигаючи, ди-
виться на Євгена. Євгенові здається тепер,
що в очах керманича видно якийсь тихий докір.
Він своїм зором чіпляється ще того керманича,
немов хоче випитати його про щось, та ось
у тихій хвилі дараба щезає за чорною скалою,
за закрутом. Євген стоїть хвилину, мов осто-
впілий. Хоче крикнути, але його горло зда-
влене, й він не видобуде ніяк голосу. Хоче
бігти наздогін дарабі, але його ноги мов при-
ковані до землі. Він стоїть на місці і знов ди-
виться в каламутну воду, що пливе, котиться
й раз-у-раз приносить тріски, клубки піни і
стебла соломи.

Але ось серед каламутних хвиль мигнуло
щось біле, мов колода дерева, свіжо обдерта
з кори. Пливе, наближається. Євген забув уже
про дарабу і вдивляється в другий предмет.
Ось він уже недалеко берега... Це не дере-
в'яна колода, це біле тіло жіноче. Випручалися
мармурові груди з рожево-вишневими пупінками.
Розкидані по воді руки, виринає, то знов тоне
в воді голова з лицем, піднятим до неба. Хвиля
гойдає те тіло, розчісує довге, золотисте во-
лося. Ось лице до половини піднялося з води.
Очі відчинені, й на них примерз навіки вираз
несказаного страху, нестерпної муки. Уста на-
пів-отворені, лице бліде, тільки на чолі царює
надземний спокій.

І Євгенові здається, що він пізнав цю вто-
плену нещасливу жінку. Він скрикнув стра-
шенно й, не надумуючись, кинувся в воду.

Він почував у своїй сонній свідомості певність, що вона вже нежива, що її ніякою жертвою не верне до життя, але проте він чув, що мусить кинутися в воду й витягти це тіло з тої водяної могили. Зашуміла хвиля, заклекотіла безодня, вода обхопила його зо всіх боків — і він прокинувся.

Він справді був мокрий — від поту. Його груди дихали важко; затуманена голова довго не могла прийти до повної свідомости. Та й навіть тоді, коли отряс із себе ваготу сонної змори, коли розтулив очі і принявся пізнавати докладно, де він і що з ним, — навіть тоді важке пригноблення з його душі не уступало. Бо воно не було наслідком сну, але навпаки, було джерелом, із якого виплила каламутна ріка його сонного приви́ду. Що більше, чим яснішою робилася його свідомість, чим виразніше почали виринати в душі спомини про те, що було вчора, тим тяжча вагота налягала на душу, тим прикріший біль він почував десь — здавалося — на самому дні серця, там, де криється найделікатніший нерв, осередок усякої чутливости. Він сів на ліжку, його лице поблідло, уста розкрилися мов до тривожного окрику, а очі, витріщені широко, впилися в найтемніший кут його спальні.

XXI

І йому почали пригадуватися всі дрібниці вчорашнього вечора, одна за одною, виразно, невмолимо так, як хвиля за хвилею вбивалися в його душу, мов заржавілі цвяхи. Ось він стоїть, мов остовпілий, пізнавши в тій жінці, бездонну недолю якої знав із оповідань її чоловіка, — її, свій ідеал, свою Регіну, своє

вимріяне щастя, що на хвилинку всміхнулось йому й зараз загасло. Він стоїть і дивиться на неї з виразом дикого перестраху. Дивиться й не бачить нічого, не тямить нічого, тільки в мізку чує якусь ваготу, мов від наглого удару обухом. Чи вона пізнала його в першій хвилині? Чи на її лиці виявилось що-небудь? Він не міг пригадати нічого. В його вухах мов ножем по склі ріже, лунає солодко-огидливий голос Стальського:

— Регінко, то пан меценас Рафалович. То моя жінка...

Вона склонила голову, не мовлячи ані слова. Її очі звільна піднеслися на лице Євгена, постояли на ньому хвилиночку і з таким самим виразом тихого здивовання перейшли на лице Стальського.

— Прошу, пане меценас, розгостіться!—говорив Стальський, не завважуючи його осто-впіння й беручися здіймати з нього пальто. Тим привів його до отямлення. Євген роздягся і знов упер очі в високу жіночу постать у простій чорній сукні без ніяких оздоб, що все ще непорушно стояла перед ним.

— Слухай, Регінко,—мовив Стальський зовсім натуральним голосом, мов-би продовжав перервану перед хвилею щирю розмову,—а я й забув тобі сказати... А властиво не забув, а навмисно не хотів, щоб зробити тобі несподіванку, ха-ха-ха! У нас нині сімейне свято. Забула, яке? Але-ж, серденько, подумай! Десяті роковини нашого першого зближення. Пам'ятаєш? Ну, ну! От я й подумав: дай, відсвяткуємо цей пам'ятний вечір! Роковини такого важного звороту в нашім життю. Прошу, жіночко, не хмурся! Я про все подумав. Будь ласкава, піди до кухні, там знайдеш усе,

чого потрібно для нинішнього маленького празника¹.

Регіна все ще стояла непорушно на місці. Євген настільки отямився, що міг спокійно придивитися їй. Чи постаріла? Чи змінилася за ті десять літ страшної моральної тортури, які прожила в пазурах оцього нелюда?

Євген був трохи розчарований. Жінка, що переживала таке, повинна-б була виглядати більше нещаслива, більше пригноблена. Регіна не дуже постаріла, навіть поповніла трохи, щоки цвіли невеличкими рум'янцями, уста були досить свіжі, на лиці ні на чолі ані морщиночки, ані сліду борозни, проведеної внутрішнім горем. Виглядала як багато інших жінок, а її спокій надавав їй навіть виразу якоїсь тупости й байдужности. Це страшенно боляче вразило Євгена; це було так, немов-би хтось із вітваря, виставленого в його душі, здирав найкращі окраси.

„Так це вона? Вона, моя Регіна, мій ідеал, моє божество?“ — повторяв він у своїй душі сотні разів. — „Ну, вона, видно, не дуже нервова, не дуже чутлива. Живе собі сяк, чи так. Не дарма кажуть: жінка як верба, де її посади, там і прийметься. Над чистою водою, то над водою, а на поганому смітнику, то на смітнику. Вона тут і там буде собі рости, найде собі якесь уподобання“.

Тимчасом Стальський крутився по покою, приставив до стола пару крісел, добув із комоди гарний обрус і застелив стіл, а потім

¹ Празник, це більш ніж звичайне свято; празниками звуть звичайно храми, на які з'їзджаються гості із сусідніх сіл — у переносному значінні має це слово значіння бенкету.

обертаючися до Регіни, говорив далі тим самим свободним, солоденьким тоном, ще солодшим, ніж уперед:

— Моя люба жіночка дивується, що я на таке сімейне свято запросив стороннього гостя. Адже так? Ну, пан меценас Рафалович для мене зовсім не сторонній чоловік. Адже я розповідав тобі, Регінко, що це мій елев, ще з гімназіяльних часів. О, стара знайомість, стара приязнь... Правда, пане меценас?—Він гаряче стиснув своїми долонями й потермосив Євгенову руку.—О, прошу, прошу сідати! Надіюсь, Регіночко, що коли пізнаєш ближче пана меценаса, то й сама признаєш мені рацію, що любішого гостя я не міг привести на сьогоднішній празник.

Вона все ще стояла на місці й не зводила з нього напів зачудованого, напів тупого погляду. Стальський підійшов до неї, лагідно всміхаючись, і шепнув їй до вуха:

— Не дурій, ти, комедіянтко! Не вдавай ідіотку! Іди до кухні і припильнуй, щоб Онуфрова приладила нам вечерю. Повечеряєм усі троє. А не роби мені комедії, розумієш? Не доводи мене до того, щоб я при чужій людині наробив тобі скандалу.

І він легесенько взяв її за плечі і, вдаючи, немов проводить її до дверей, формально випхав її з покою. Євген, у котрого слух був надзвичайно сильно розвинений, чув серед тиші кожне слово, яке Стальський прошептав жінці. Він аж здивувався сам собі, коли, чуючи ті брутальні слова, зазнав у душі якоїсь пільги. Вони, мов жбух холодної води, вернули його назад до дійсності, показали йому в відповідному світлі ту огидливу комедію, яку грав перед ним Стальський. А вона? Певна річ, йому було жаль її,

але на дні душі вставало якесь погане, егоїстичне, вороже чуття, немов казало до неї: „Бачиш, бачиш, ось яке ти вибрала! Не мала настільки сили волі, щоб піти за голосом серця, щоб опертися тітці, так ось яке за-попала!“

Тепер, коли згадує цю вчорашню сцену і свої вчорашні почуття, Євген дивується, як йому серце не трісло при таких пониженню й потоптанню улюбленої жінки. Ще вчора рано він не був-би допустив, щоб міг бути свідком такого зневажання свого ідеалу. Він був-би розірвав, зубами загриз чоловіка, що посмів-би навіть думкою зневажити його ідеальну Регіну. А ввечір він чув той огидний шепіт Стальського—і не рушився з місця, і рука його не затиснулася в п'ястук і не розтовкла йому фізіономії, не здушила горла! Як це могло статися? Чи йому загородив дорогу шлюб, що лучив тих обоє людей до купи на нерозривну долю, на нерозривну муку? Здається, ні. Щось інше спиняло його, паралізувало його волю...

Ця Регіна—то не була його Регіна. То була якась виблідла, невдатна копія його ідеалу. В неї не було того чарівного блиску, що колись так раптово, безвідпорно заповонив його душу. Від неї—Євген чув це—не виходила та магічна сила, що тягла його й віддавала їй на власність тоді, у щасливі дні їх спільних відвідин у школі гри на фортеп'яні. Йому здавалося часом, що оте довголітнє життя в такій поневірці скалічило, обезсилило її душу, а іншим разом він з почуттям глибокої гіркоти уявляв собі, що це його власне терпіння по розлуці з нею, його власна туга, і скорбота, і жалоба по ній стає муром між ним і між нею,

мов обтернений пліт¹, через котрий не можна перебраться, не зранившись діткливо².

А Стальський тимчасом сів насупроти нього й спокійнісенько, мов нічого й не було, почав забавляти його розмовою. Полились потоки звичайних спліток. Чи чули пан меценас? Найстарша дочка пана директора втекла з якимось пенсіонованим підпоручником? А суддю Страхоцького, того ідіота, назначено на повітового суддю в Гумниськах³ у нашім окрузі вищого суду. А панове Шварц і Шнадельський... тямлять пан меценас?... ті „многонадійні“ паничі, що їх за крадіжки прогнано зі судової служби, їздять по селах, ніби-то мають агенцію⁴ краківської асекурації⁵, а на ділі займаються... господи милостивий, ти один знаєш, чим вони займаються! Пан прокуратор колись-то аж волосся на собі микав, читаючи рапорти жандармів про їх справи. Та що, пан Шнадельський... кузен пана президента суду, а пан Шварц був колись канцелістом у пана президента, і при тім протеже пані суддихи Могульської... знають пан меценас, тої ординарної Мазурки? Вона-б очі видерла кожному, хто смів-би на її улюбленого Шварца сказати лихе слово, не то що. І подумайте собі, ті паничі можуть гуляти собі безкарно по повіті, ані волос не спаде їм із голови. Чую, що й коло пана маршалка заскакують, пані маршалкові компліменти правлять, на домашніх балях паннів підтанцювають і все

¹ Тин, загорода з тернини.

² Дошкульно (польське).

³ Містечко в Золочівському повіті на галицькому Поділлі.

⁴ Агентуру.

⁵ Відоме в Галичині асекураційне (страхове) товариство, в якому обезпечувалися (застраховувались) від вогню й українські селяни до заснування „Дністра“ у Львові.

жалуються на те, що їм у суді заподіяно страшенну кривду, кинено на них калюмнію¹, не дано їм змоги очиститися.

— Але, але! — перебив сам себе Стальський. — Я тут балакаю, та й забувся. А моя пані якось не приходить. Перепрошую пана меценаса. Я за хвилиночку вернусь.

І не ждучи на Євгенову відповідь, Стальський схопився з місця й вибіг до кухні. Вернувся по хвилі, а за ним служниця на таці несла тарілки, накроєну платочками шинку, булки, пару пляшок вина, пляшку коньяку й кілька чарок. Вона поставила все це на стіл і принялася розставляти.

— Йди, йди, припильнуй самовара, — мовив до неї Стальський, — ми вже тут дамо собі раду.

Служниця вийшла.

— Моя пані зараз прийде. Не надіялася гостей. Пішла перебратися.

— Але-ж, пане, — мовив до нього Євген, — мені здається, що ви замість дійсного празника наробите собі і своїй пані сьогодні більше гризоти і клопоту.

— Не бійтеся! — весело мовив Стальський, відкорковуючи пляшку з коньяком. — Ось випиймо лише! Зараз воно инакше буде!

— Ну, але без пані... без властивої соленізанти²... — з якимось болючим заклопотанням мовив Євген.

— Га-га-га! Це ви гарно сказали! — брутально регочучись, мовив Стальський. — Властива соленізантика! Га-га! Ну, але так, unter uns gesagt³, як вона вам подобається? Дуже подібна до бідної жертви домашньої тиранії?

¹ Наклеп.

² Та, що в її честь справляють свято.

³ Сказавши між нами.

В Євгена серце стислося й рука засвербіла, але в тій хвилі увійшла Регіна, і увага обох мужчин звернулася на неї.

XXII

Боже! Що вона зробила з себе! Чи збожеволіла, чи на якусь дивовижу, чи на жарт одяглася у свою злежану, пом'яту шлюбну сукню? Біла шовкова спідниця, такий-же, штучними перлами зпереду вишитий і білою коронкою¹ на грудях облямований станик², волосся розпущене, на руках тілостої барви рукавички аж по лікті, на ногах білі атласові³ черевики — оттак увійшла Регіна до салону. Ішла звільна, мов напів сонна, зі спущеними вниз очима, мов справді панна молода до шлюбу. Тільки її незаслонене лице супроти цього білого одягу виглядало пожовкле, на шиї під вухами видно було зморшки, під очима залягли синюваті тіні. Зрештою лице її було поважне, задумане.

— Бійся бога, Регінко! Що ти з себе зробила? — скрикнув Стальський, побачивши її в таких костюмі.

— Сьогодні мій ювілей, — промовила Регіна, — десятилітній ювілей мого замужнього життя. Оця сукня — мовила вона, звертаючися лицем до Євгена, — була символом мого найбільшого нещастя. Її перед десятима роками вдягла на мене цю, що була відмалку моїм злим демоном. В неї, в оцю сукню, вона заклала всіх злих демонів, що мали мучити мене. Вони зробили своє. Десять років минуло — вона

¹ Мереживо.

² Кохточка.

³ Оксамитні.

при цих словах обернулася знов до мужа—мої злі демони або покинули цю сукню, покинули мене, і в такому випадку нинішній день буде новим зворотом у моїм життю й варт того, щоб зустрінути його празнично. Або вони все ще чигають на мене, і в такому випадку надягаючи оцю сукню, я визвала їх. Що-ж, коли вони тут, коли чигають, так нехай підіймаються, нехай мучать мене дорешти! Я перебула стільки, що крихта більше, чи крихта менше... не чинить для мене різниці.

— Але-ж, Регінко,—мовив Стальський, мінячись на лиці,—що це ти говориш? Не компромітуй мене й себе перед гостем, перед чужим чоловіком!

— Пан Євген не чужий чоловік ані для тебе, ані для мене,—спокійно відповіла вона.

— Як-то, ти хіба знаєш пана Євгена?

— Так.

— Ще з давніших, передшлюбних часів?

— Ми познайомились були на спільних лекціях музики,—поспішив пояснити Євген.

— І ти від того часу не забула пана Євгена?—допитував її Стальський, не звертаючи уваги на Євгенові слова.

— Ні, не забула.

— А, то ти, певно, крихіточку любила його? У вас, жінок, така знайомість то звичайно рівнозначна з ромаксиком.

— Крихіточку... ні,—з притиском відповіла Регіна.

— Ах, браво!—радісно скрикнув Стальський. Дорогий мій! Дозвольте повітати вас, як ідеал моєї жінки! От несподіванка! От правдивий празник для мене!

І він кинувся обіймати Євгена, що стояв, мов оглушений цією несподіваною сценою.

— А я, ідіот, і не зав, що я розлучив колись два закохані серця! Ну, привітайтеся хоч тепер як слід! Регінко! Прошу не женуватися¹! Пане меценас! Я чоловік ліберальний. Борони мене господи, щоб я хотів стояти вам на заваді. Але-ж прошу!..

І він узяв Євгена за руку, щоб повести його до своєї жінки. В Євгена заклекотіло щось у серці.

— Пане,—прохрипів він,—не маєте права брати мене на глум! Випрошую собі дуже таке поводження! Добраніч!

І відіпхнувши від себе Стальського так, що цей покотився на софу, він ухопив свій капелюх і пальто, вибіг на ганок, відтак² на вулицю. Тут усе ще стояв фіякер, якому Стальський забув заплатити, й який справедливо розмірковував собі, що другий пан, котрого він віз сюди, швидче чи пізніше, вийде й, певно, заплатить йому. Євген сів на фіякра й вернувся додому. Довго потім він ходив по своїм покою, безтямний, мов одурілий від того, що бачив і чув того вечора. Потім машинально роздягся й заснув.

А тепер, коли нерви його потрохи успокоїлися, він силкувався дійти до ладу з тими споминами.

„Так от де ти, Регіно моя!“—думалось йому.— „Ось яка твоя доля! Як-то ти зносиш її? Де твої чари, де гармонія твоєї душі, якою ти колись так відразу заповонила мою душу? Чому я вчора не почував її ані крихітки? Чому твоє лице видалося мені тупим, а тв.й концепт³ із тим шлюбним убранням видався мені глупим,

¹ Женуватися—стидатися, соромитися.

² Опісля.

³ Видумка, жарт.

уразив мене, мов погана комедія? І чому у твоїх словах брентіло щось нещире, вивчене, не своє, комедіянське? Регіно, Регіно! Чи ржа великого страждання сточила тебе, чи тільки каламутна хвиля буденного життя сполоскала з тебе ту чарівну краску, яка колись мені видавалася вогнем твоєї душі? Віддай мені мій ідеал, що ще вчора до вечора яснів у моїм серці, оточений ореолом непорочної чистоти, святости й вічної юности! Віддай мені мою любов, предмет моєї туги! Віддай мені найкращу частину мого „я“, згублену там у тому проклятому покою!“

Він схопився з ліжка й почав одягатися. Якесь тривога охопила його. Повітря цієї кімнати давило його, він потребував свіжого повітря, широкого простору, щоб не задуситися. Але одягшись, він почув себе таким безсильним, таким нещасним, що мусів сісти на кріслі коло столика. І нараз у його голові забулькотіли нові думи, понеслася їх течія зовсім у протилежному напрямі, ніж досі.

„Варвар я! Погань! Нелюд. Адже вона божеволіє з терпіння, сама не знає, що з нею діється! Адже побачивши мене, вона мов остовпіла, нездібна була слова промовити. Адже він знущується над нею, кожним словом шпигає, кожним позирком ранить, кожним рухом топче її. А я дивлюсь, як вона треплеться й мечеться з болю і смію критикувати її рухи! Я, проклятий естетик, роздобендюю¹: цей рух смішний, цей вираз тупий, ці слова недоладні! Боже! Та невже-ж у мене нема ані крихітки серця? Невже разом із любов'ю я стратив здібність до простого людського співчуття?“

¹ Розмірковую, не вдаючися в почування.

Дрож пройшла по його тілі. Пропасниця забігала по нервах. Зуби сціпилися, і він, ухопивши в обі долоні розпалене чоло, похилився над столом. Довго він сидів отак і сам не чув того, коли з його очей полилися пекучі сльози. Йому зробилося легше від них, і в міру, як лекшало на душі, сльози лилися, капали на стіл, розливалися калюжками, текли річкою, поки не дотекли до краю стола. Тут вони сперлися на якийсь час на гострім канті. Але з очей набігали все нові й нові краплі й доливали річечку, і ось вона перемогла кант і рясним градом крапель бризнула на підлогу. Євген не чув того. В нього в серці робилося якось холодно, тихо, мов там залягла велика порожнеча. Думки зупинилися, течія образів у фантазії зупинилася, воля лежала зомліла.

Голосне стукання до дверей салону розбуркало його з того душевного зомління, примусило встати з місця й отямитися. Машинально він обтер очі рушником, вийшов зі спальні, замкнув її за собою і, промовивши „прошу ввійти“, наблизився до дверей салону й відімкнув їх.

Двері широко відчинилися, і в них стояв пан маршалок Брикальський, вистроений, пахучий, усміхнений, щасливий.

— Чи можу ввійти? — запитав, кланяючись.

— Але-ж прошу, прошу, — відповів Євген і також легенько вклонився.

XXIII

Пан маршалок стояв хвилину у дверях. Його лице ясніло якимось незвичайним блиском, очі горіли, на устах тримтів щасливий усміх, готовий, бачилось, в одній секунді зірватися бурею й вибухнути веселим, сердечним реготом. Потім він широко простер руки й кинувся на Євгена.

— Ха - ха - ха! Коханий меценасе! Дозволь, нехай обійму тебе! Ха - ха - ха! Почтива¹ душе! Ну, дай-же поцілувати себе!

І він стискав, майже душив Євгена у своїх обіймах, не зважаючи, що цей з зачудованням зробив крок узад, хоронячись перед вибухом його щирости, що відкрив уста для протесту й навіть руками силкувався легенько відсторонити пана маршалка, від якого зовсім не надіявся такої інтимности.

— Але-ж ні - ні, не пручайся! Не можу здержатися! Таку радість, таку приємність, таку розкіш, яку ти справив мені... золота душе!.. Я мушу, мушу!..

І він іще раз обняв, ще раз притиснув Євгена до своєї груди, ще раз прихилив йому до лиця свою напмадовану ріденьку чуприну.

Євген пересилував себе й почав усміхатися.

— Пан маршалок, як бачу, приходять до мене в подвійно проступному намірі.

— В подвійно проступному? Ха - ха - ха! Зараз видно юриста! Прошу, прошу! В подвійно проступному? Як це маю розуміти?

— Проста річ. Пан маршалок кидаються на мене дієм, це один проступок, і в додатку хочуть вмовити в мене, що я сам тому причина, що я, так сказати, моральний справник того проступка.

— Чудово! Чудово! Ха-ха-ха! Ну, але жарт набік. Добрий день, пане меценас! Вашу руку! Так. Здорові, дужі, веселі, енергічні... надіюсь, надіюсь... Світ перевертаєте, суспільність реформуєте... так і слід, так і слід. У вас сила, Platz für die Jungen²! Нас, що пережили своє,

¹ В розумінню польськ. rozczciwy, щиб-то чесний.

² Місце для молодих!

набик! Під ноги старе порохно! Нехай не заваджає!...

— Поки-що, прошу сідати,—промовив Євген, якому пан Брикальський не давав прийти до слова.

— Дякую, дякую. Отже так! Це ваша робітня,—мовив він, переводячи дух і роззираючись довкола.—Даруйте, що вас тут нападаю, та й іще в такій вчасній¹ годині. Був у вашій канцелярії, там замкнено. Сторож сказав мені, що ви ще нагорі. Дай, думаю собі, відвідаю того льва в його леговищі.

— Дуже вдячний за честь.

— Але-ж навпаки, навпаки! Я дуже рад. Здавна бажав відвідати вас у вашім sanctissimum², у тій кузні, де властиво виковуються ті плани...

— Пан маршалок іронізують. Я собі простий адвокати́на. Куди мені до якихось планів? Як бачите, живу попросту, заробляю на хліб, удержуюся с'як-так при теперішнім порядку й зовсім не почуваю в собі ані сили, ані охоти на суспільного реформатора.

— Га-га-га! Говоріть, паночку, говоріть це кому иншому, не мені! Я також де-що трохи знаю. Го-го, і очі маю, і вмію ними бачити! А в нас, що стоїмо на вищому щаблі, дуже тонке чуття на кожний найменший рух, який проявляється вни́зу.

— Чи тільки часом вашої власної дрожі не приймаєте за якийсь страшний і ворожий вам рух?—промовив трохи терпко Євген.

— Ого, пан меценас починають підпускати шпильки! Ну, ні, мене тим не вколете! Я чоловік

¹ Ранній.

² Найсвятішому місці.

загартований. Але скажіть, зробить ласку, що властиво за ціль має той ваш дотепний, мушу це признати, що дуже дотепний, жарт із тими хлопами?

— Жарт із хлопами? Не розумію, про що пан маршалок кажуть.

— Ха-ха-ха!—знов зареготався пан маршалок.—Оце правдивий гуморист. Пустить віца¹, а сам ані моргне, ще й удає, буцім-то нічого й не знає.

— Пан маршалок ставлять мене у клопотливе положення. Я признаюся, що дуже люблю „віци“ й рад-би також посміятися, але, їй-богу, не знаю, про що йде мова.

— Але-ж, коханий пане меценасе!—кричав маршалок, знов простираючи до Євгена свої обійми.—Перед вами власник Буркотина й говорить вам про дотеп, який ви зробили з його хлопами, а ви ще вдаєте, що не розумієте!

— А, так! Це про ваших хлопів!

— Так, так! Ха-ха-ха! Знаєте, ми з жінкою вчора реготалися так!.. Треба вам було чути, з яким обуренням оповідали нам ті люди... знаєте, вони в нас із давен-давна привикли... скоро що-небудь, з усім іти до двора. І з тим... Як тільки вернулися з міста, зараз до мене. „Просимо ласки панської, ми хотіли-би спитатися, що то за адукат такий. Ми йому віддали свою справу за ту толоку, а він нам каже: „Ви дурні!“. Так нам казав, їй-богу! „Ви дурні! Що вам,—каже,—правуватися з паном за якусь толоку? Що толока варта? Тьфу! Я вам не те скажу. Дайте мені тисячу ринських, а я вам

¹ Жаргонова інтелігентська фраза, якої вживає українська й польська інтелігенція в Галичині, означає стільки, що „сказати жарт“.

виправую весь панський маєток, з будинками, фільварками й лісами“. Ха-ха-ха!

Пан маршалок дуже добре наслідував голос, і вимову, і жести селян, але при останньому слові таки не видержав й розреготався.

Євгенове лице потемніло. Відблиск усміху щез із нього, але очі сильно й гостро вперлися в лице маршалка.

— Пане маршалку,—промовив він спокійним але твердим тоном.

— Але-ж чекайте, чекайте, коханий меценасе!—перервав йому Брикальський, клеплючи його по коліні.—Не потребуєте хмуритися! Адже я дуже добре знаю, куди стежка в гордіх. Але я хочу скінчити вам їх промову... це чудова штука! Ха-ха-ха! „Ая¹, прошу ласки панської, так нам казав той адукат. Але ми йому сказали: «Пане адукате, ми бідні люди, але на чуже не лакоми. Нам панські добра непотрібні, ми свого пана маршалка любимо й шануємо, а панські добра, то панські, а не наші. А ми з паном маршалком не хочемо правуватися, і ми з ним погодимось, і просимо вас, аби ви нас не бунтували проти нашого пана маршалка. І аби ви нам віддали наші папери й те, що ми видали вам на штемплі² й на писанину, бо ми не хочемо вдаватися в процеси, бо ми люди спокійні, а наш пан маршалок добрий пан, дай йому, боже, здоров'я і многа літа!» А що, правда, що добре вирецитували³? Так, як ви навчили їх, правда?

— Пане маршалку,—мовив поважно Євген,—дуже перепрошую, але мені здається, що з цим

¹ Ая—авже-ж.

² Гербові марки.

³ Вирецитувати—скоро щось сказати.

останнім питанням пан маршалок удалися на невластиву адресу.

— Як то? Як то?

— Прошу прийняти до відомости, що я не вчив нікого й ніколи брехати, а про це, що мені тут вирецитували пан маршалок, нічого-сінько не знаю.

— Як то? Не знаєте? Так це не ви навчили їх цього?

— Надіюсь, що пан маршалок не мають наміру ображати мене такими...

— Але-ж, коханий меценасе! Ображати! Вас! Кленусь вам, ми вчора обое з жінкою, почувши цю вістку від хлопів, зразу реготалися, а далі задумалися. А що, чи не ліпше-б справді зробити так, як нам піддає меценас? (Ми не сумнівалися, що хлопи говорять із вашої інструкції). Замість правуватися за те дурне пасовисько, віддати їм його задарма?

Пан маршалок говорив ті слова так собі, ніби знехотя, з виразом щирости в голосі, але його очі впилися при тому в Євгенове лице і слідили кожний найменший рух, кожну ледве замітну зміну виразу.

— Мене ця справа не обходить зовсім,— холодно мовив Євген,—бо Буркотинці від учора перестали бути моїми клієнтами. Можу запевнити пана маршалка ще раз словом чести, що таких слів, як тут мені передавали пан маршалок, ані подібних слів у таким сенсі, я селянам не говорив. Наша розмова йшла на иншу тему.

— А вільно спитати, на яку? — підхопив пан маршалок.

— Дарують пан маршалок, цього я не можу сказати. Коли селяни схочуть, то можуть сказати, я їх до секрету не зобов'язував, але я сам

не можу цього сказати. Але коли-б мені вільно було порадити панові маршалкові, так, по ширості...

— Прошу, прошу!

— То я також порадив-би відступити цю толоку селянам.

— Так?

— Справа спірна, нема сумніву, але на скільки я її знаю, селяни можуть виграти.

— Чи справді?

— Це моє переконання, якого я набрав, простудіювавши докладно акти.

— І ви радите мені уступити добровільно.

— Це моя рада. Розуміється, коли...

— Коли що?

— Коли це для пана маршалка можливо, — відповів спокійно Євген.

— А то як ви розумієте? Чому-б мало бути неможливо?

— На це питання пан маршалок борше¹ могли-б мені відповісти, ніж я пану. Різні бувають причини.

Пан маршалок устав. Розмова зачинала йому не подобатись. Він ішов сюди зовсім із іншим наміром. Він бажав відразу розбити, здемаскувати Євгена, любитися його клопотанням, коли побачить, що його бунтівницька агітація серед селян відкрита, зраджена тими, кому мала вийти на користь. Для більшого ефекту він навіть прибрехав добру пайку у справді наївнім та лукаво-підхлібнім оповіданню селян. А тимчасом він побачив, що Євгена не так легко збити з пантелику, побачив надто, що його власна брехня відібрала йому значну часть тої певности і смілости, яка була-б потрібна

¹ Борше — скоріше.

для повалення такого зручного противника. Він чув якусь оскомину в душі і тому встав, попрощався як-найчемніше з Євгеном і пішов.

Євген провів його на сходи й вернувся до свого покою.

XXIV

Євген ходив по покою й думав.

„Го-го, пане маршалку! Так легко ви не заведете мене в горох. Я знаю вас ліпше, ніж ви мене. Я знаю дуже добре, що вам учора не до сміху було, коли вам селяни передавали мою раду. І сьогодні ви силувалися на гумор, але не додержали до кінця. О, знаю, вам хотілося вшпигнути мене в саме серце, показати мені, що ті мужики, добра котрих я бажаю, самі перші зраджують моє довір'я, готові видати мене криміналові. Так, це була-б для вас найбільша радість; ця думка блискотіла в ваших очах, коли ви входили до цього покою“.

Він живіше почав ходити по покою.

„Дивне те людське серце! Найбільше своє щастя, найбільшу розкіш бачить у тім, щоб завдати другому болючий удар, зробити його нещасливим, відібрати йому віру в людей і надію на ліпше! Адже тільки це побожне бажання надавало панові маршалкові при вході сюди такий щасливий, тріумфуючий вид. Він кинувся навіть цілувати мене! Видно, що „цілування Юдино“—це якась типова схильність таких серць. Певного роду чоловіколюб'є... подати другому прицукровану отруту, серед танцю віпхнути йому штилет¹ у серце“.

Він не переставав ходити по покою, і його думки не переставали розвиватися в песимі-

¹ Кинжал.

стичнім напрямі, немов розмотували клубок чорних ниток.

„А мої селяни! Чи, бач, які політики! Дай, мовляв, підчорнимо адуката, оплюємо його й тим купимо панську ласку! Чудова перспектива для дальшої праці! Варто для них мучитись і терпіти! Приємно вести їх до бою з тою темною силою, що тільки й чигає на те, щоб нас поодиначі схрупати! І то вже в початку таке, при дрібниці, де в мене нема ніякісінького власного інтересу. Що-ж подумати про такі випадки, де від заховання секрету могла-б залежати моя доля, моє життя! Адже-ж вони, не надумуючися, з усміхом і без докору совісти жертвують мене, ще й кепкуватимуть: „Що, мовляв, за такий адукат, що звірюється нам з такими річами! Дурневі дурна дорога!“

У нього кипіло всередині. Він жбурнув геть від себе книжку законів, яку держав у руці. Груді дихали важко від зворушення й болю, дух захоплювало, і він зупинився біля вікна. Зразу не бачив нічого: розбурхане чуття за-слонювало все перед ним. Але потім його зір прояснів, і він побачив, що просто перед ним, у пустому міському саду на знаній затіненій лавочці сиділа чорна дама з лицем, зверненим до його вікна.

Регіна?

Він у першій хвилі здивувався, побачивши її. Чого вона? По що? Свіжий удар, нанесений йому маршалком, хоч, бачилось, у першій хвилі не болів, показався глибшим, більше болючим, ніж він думав зразу. Цей удар зранив не його особисте почуття, не ту переболілу й потрохи загоєну рану, з якою він носився цілих десять літ, але молоде, свіже й сильне деревце його громадської діяльності, його святу віру в народ,

у непропащу моральну силу рідної нації, в її кращу будущину. Тільки помалу, ходячи по покою, він починав відчувати всю жорстокість і болючість цього удару, і в його голові почали клубитися погані думки, почали вириватися з уст прокляття. Побачивши в тій хвилі чорну даму на лавочці в саду, він зразу дивився на неї з якимось зачудуванням, мов на щось незнайоме, що завадою стає йому в дорозі. Недавня хвиля, коли він над долею цієї жінки пролив невисохлу ще річку сліз — як-же-ж далека була вона тепер від нього? Що вона йому? Примха, слабість волі, сентиментальний порив, соромний серед тих обставин, у яких він живе тепер! І чим вона була для нього в життю? Нічим, дрібненьким епізодом, що заважить хіба за пилину супроти тої широкої, поважної праці, якій він хоче... повинен... мусить віддати своє життя. Тепер якоюсь примхою долі їх стежки ще раз зустрілися — і що-ж із того? „Стрічаються перехресні стежки на широкому степу та й знов розбігаються! Таке буде й наше. Що вона мені тепер, і що я їй? Нічогісінько. Перелетні тіні, що мигнуть понад долиною й не лишать по собі нічого-нічогісінько“...

І він відвернувся.

Та в тій хвилі почув, як його серце стислося, заболіло страшенно, неначе рвалося в його грудях. Наглим рухом голови він іще раз зирнув на чорну даму, і йому пригадалася вона у вчорашньому пом'ятому і злежаному шлюбному строю, і її напівбожевільні слова, і признання, що любила його, і її розпущене волосся, і цинічні слова її мужа—і, не тямлячи сам себе, не застановляючись, що і по що, він ухопив капелюх, замкнув за собою покій і вибіг надвір.

Він біг знаною дорогою, навіть у думці собі не покладаючи, щоб вона й цим разом могла знехтати, як колись-то. І, справді, вона сиділа на лавочці, все вдивлена в його вікно, немов ждала його. Коли наблизився, вона не здивувалася й не збентежилась, немов ждала його. Коли він тримтячим голосом поздоровив її, вона мовчки подала йому руку, обтягнену чорною нитяною рукавичкою. Він стиснув цю руку — не мав відваги піднести її до уст. Потім станув перед нею і мовчки дивився на неї.

— Прошу, сядьте коло мене, — промовила вона

Він сів.

— Так от як ми зустрічаємось! — промовив ледве чутно.

— Як вам поводилося?

— Хорий був.

— Що-ж вам було?

— Вас не міг забути.

Вона зупинилася на ньому довгим поглядом.

— Невже це так дуже боліло вас?

Усе наболіле прорвалося в його душі.

— Пані, я тисячу разів на день проклинав і благословляв вас. Я блукав, мов безумний, шукаючи вас. Я пересилиював себе, а проте не міг вирвати вас зі своєї душі. Я доходив до того, що починав вірити в чари, в уроки, які ви мусили кинути на мене. Я осуджував вас у душі, як злочинницю, що зруйнувала моє життя, змарнувала найкращий скарб мого життя... а рівночасно кланявся вам, як найвищій святощі мого життя.

— Ваші благословенства лишилися при вас, — мовила сумовито Регіна, — а ваші прокляття досягли мене.

В Євгена похололо на серці при тих словах.

— Мої благословенства! Пані, звістку про ваше замужжя я тяжко відхорував. Та й потім... скільки разів я нарікав на долю, що дала мені видужати з тої хвороби! Скільки разів моя рука простягалася до револьвера, щоб одним пострілом зробити кінець усьому тому. Я опинився, мов моряк серед моря без компаса. У мене не стало мети життя, не стало тої остроги, що додає енергії.

— А таки ви найшли собі мету, викресали в душі енергію, — перебила вона йому спокійно, але рішучо.

— Життя бере своє. Чоловік втягнеться в ту роботу, а потреба, мов погонич із батогом, підгонює. Це так. Але-ж це невольницьке, під'яремне життя! Це не людське життя! Чи таке то було-б наше життя, як-би ми були разом! Як-би кожна трудність подвоювала наші сили, кожна супротивна хвиля зближувала нас, як-би мені підчас праці не капала кров із серця!

— А проте тягнете. І, скажіть по правді, чи сама та праця чим-далі не робилась вам дорожчою, не набирала ідеальнішої подоби, не робилася вам метою життя... вищою, святішою, ніж усе те, що ви могли-б були найти зо мною?

— Пані, звідки таке порівняння? Як я можу порівнювати щось із тим, чого не знаю?

— Ну, то киньте набік порівняння, а скажіть просто! Адже-ж у своїй праці ви найшли собі мету життя. Я чула де-що про вашу роботу, а де-чого догадуюся. Ви Русин, а Русини вперті на своєму. Ви чоловік із чуттям, значить,

ідеаліст. Я певна, що ви маєте вищі цілі перед собою, силкуєтесь іти вгору і вести інших за собою. Адже так, правда?

— Так.

— Значить, я не помилялась у своєму чуттю. Значить, мої молитви і сльози не пропали марно.

— Ваші молитви і сльози?

— Так. Мої молитви і сльози. Слухайте, Геню! Дозвольте, що буду говорити до вас так, як говорю що-дня і що-вечора у своїх самотних думках оце вже десять літ. Тепер... після вчорашнього... я чуюся свobodною супроти вас. Ви бачили моє життя, і я можу сказати вам усе. Тямите нашу останню розмову там, у Львові, на вулиці? Тоді, коли ви перелякалися, чи я не хора. Знаєте, мені тоді пройшло по душі дійсне прочуття моєї будущеї долі. Коли я побачила, як цюця змірила вас своїм згiрдним поглядом... Ні, не згiрдним, а було в тім погляді щось таке погане й не-нависне... Тямите, я вся похолола й мало не впала. Це все від того погляду. І тоді вперше по моїм серці пройшло щось таке, що я зрозуміла євангельські слова про меч, що мав пройти серце матери божої. Я вирвалася від вас майже силою, а коли покинула вас, то аж тоді почула, як гаряче, як невимовно я люблю вас. Бачите, говорю це спокійно. Адже-ж я небіжка для вас... нас ділить могила, а могила — то спокій.

— Пані! — скрикнув Євген, в котрого серце рвалося при тих словах.

Та вона рухом руки заставила його мовчати й говорила далі:

— І тоді-ж я зрозуміла, що не побачу вас більше, так що сцена, яку зробила мені потім

цьоця, не була для мене несподіванкою. Може бути, що я занадто скоро піддалася цьоциному наказові, ну, та за це терплю тепер. Це своєю дорогою, та що це вас обходить! Але вночі, замкнувшись у своїм покоїку, я кинулася на долівку перед образом Пречистої... можете мені вірити, Геню, не маю ніякого інтересу грати перед вами комедію... небіжчики загалом кепські комедіанти!... Я кинулася на долівку й довго молилася, плачучи гарячими слізми: „Мати божа“, — молилась я, — „дай, щоб я була для нього найвищим, найкращим, чим тільки може бути жінка для мужа! Щоб я йому була помічню у пригоді, потіхою в горю, захоотою до всього доброго! Щоб я вела його до всього, що високе й чесне. І коли я сама нездала на це, занадто низька, занадто буденна, занадто нездібна, то знівеч мене, відкинь, як нездалий знаряд, а вложи йому в серце мій образ і надай йому силу, і блиск, і чари, і нехай він веде його й підносить туди, куди я сама не сягну“. Бачите, Геню, і Пречиста вислухала мене. З ваших слів я переконаюся, що я не дарма молилася і плакала. Ви жалуетесь, що не могли забути мене. А я певна, що це власне була провідна зоря, що не давала вам заснути спокійно, не давала заблукатися в темряві егоїзму, вела вас усе вище та вище...

В Євгена бризнули сльози з очей. Він ухопив її за руку.

— Пані, досить того! Ви рвете моє серце. Кожне ваше слово наново показує мені, як багато я стратив, трапляючи вас.

— Ну, що там про це говорити! — мовила Регіна, всміхаючись сумовито. — Бачите, я стара баба, а перед вами ще світ широкий. Вам життя всміхається.

— О, чудово всміхається! — гірко скрикнув він. — Ні, пані, дозвольте й мені сказати вам правду... сказати те, з чим я прийшов сюди, побачивши вас.

Вона уважно поглянула на його лице.

— Догадуюся, що ви хочете сказати, — мовила, бліднучи на лиці.

— Ви бліднете, пані?

— Ну, говоріть, — мовила вона ледве чутно.

— Про ваше життя знав я не від учора. То значить, про життя пані Стальської. Бо це мені ані у сні не ввижалося, щоб пані Стальська, то були ви. Але про те, як живеться пані Стальській із мужем, знав я давно з уст самого пана Стальського. І коли вчора побачив, що пані Стальська... це мої святощі, найдорожчий скарб моєї душі, моя Регіна, це ви, пані... коли я переконався, що пан Стальський не переборщив у своїм цинічному оповіданні, коли сьогодні отямився трохи від того страшного удару й коли при тій добрі люди поквапилися зараз же посолити мою свіжу рану... Пані, ви відвертаєтеся?

— Говоріть, говоріть, — мов у сні прошептала Регіна.

— Слухайте, пані... Слухай, Регіно! Хто це сказав тобі, що ти небіжка для мене? Хто сказав тобі, що нас ділить могила? Нас ділить фікція, а не могила. Лише крихітка доброї волі, крихітка зусилля, і тої фікції нема між нами. Літа минули, що-ж, минули однаково для тебе, як і для мене. Обое ми постарілися. Але проте ми не старі. А любов творить чуда. Вона відмолодить нас. Вона загоїть наші довголітні рани, покриє муравою забуття могилки наших молодих бажань, окрасить їх новим, хоч пізнім, але запахущим цвітом. Слухай,

Регіно! Ніщо ще не страчене для нас! Любиш мене? Віриш в мене?

Він держав обі її руки, стискав їх у своїх гарячих долонях. Вона сиділа бліда, сумна й не гляділа на нього.

— Регіно, серце моє! Незабутня моя! Невже горе зламало тебе так, що ти перестала вірити сама в себе? Невже всяке бажання і всяка надія щастя замерли у твоїй душі? Озовися! Скажи слово! Зірви ті огидливі пута, якими сковано тебе. Адже-ж я не вірю, щоб ти вважала святим і шановним те, що було для тебе десятилітньою нелюдською тортурою! Подай мені руку! Я все віддам тобі. Покинемо цей город, цей край... Світ широкий! Подамося геть, хоч-би за море. Я здоров, сильний, повний віри, а при тобі моя сила й віра зросте вдсятеро. Не згинемо! Заробимо собі на життя. Виберемо в нього все можливе. Видремо в нього, що тільки дасться, з того скарбу людського щастя, який був призначений для нас.

При останніх словах Регіна затремтіла й підвела лице, мов нараз прокинулася зо сну.

— Призначений для нас! Ти читав у книзі призначення? Ти знаєш, чи справді було для нас призначено щось інше, ніж те, що маємо?

— Регіно, це не відповідь на моє питання! — скрикнув він уражений.

— Слухай, Геню, — оповідж мені про свої процеси. Я чула, як тебе хвалять, що ти один із найліпших адвокатів у краю. А де-хто жалує: що за шкода, такий добрий адвокат, а пустився на хлопського оборонця! Знаєш, коли я чую такі похвали й такі нарікання, то в мені аж серце росте.

— Регіно! До чого це все веде? Остогидло мені адвокатство! Остогидли мені і хлопи, і пани,

і суди! Скажи слово, Регіно, одно слово, і ще сьогодні покинемо це прокляте гніздо, будемо вільні, будемо щасливі.

— Краденим щастям, так?

— Що там! Слово, пусте слово!

— Геню, Геню! Не говори того! Адже-ж тут подвійна крадіж. Ти вкрав-би мене від мужа, а я тебе від твого діла, від тих нещасних, віками кривджених людей, що потребують тебе, що... нехай і так... не вміють оцінити тебе, але мають право до твоєї праці й помочи. Не бійся, вони пізнають тебе, і підуть за тобою, і віддячуться тобі. А я, що я? Тепер у хвили розворушення ти бачиш у мені не те, що дійсно сидить перед тобою, а свій ідеал, той образ, який ти вилелівав у своїй душі. А за день, за два прийде розчарування, запал остигне, око загостриться на мої хиби, і наше крадене щастя переміниться на нову тюрму, нові кайдани.

— Регіно! Не говори так!—скрикнув Євген.— Я вже не дітвак. Давно відвик віддаватися ілюзіям і йти за хвилевими поривами. Те, що говорю, вплив моєї незломної постанови, мого щирого чуття. Скажи слово, одно слово! Адже я знаю, що ти любиш мене. Твої очі говорять мені, що бажання щастя й любови не вигасло у твоїй душі. Так чого-ж отягатися? Що нас в'яже до цього гнізда? Люд? Хіба-ж і за морем я не знайду люду, свого люду, для якого зможу працювати, і який так само потребує моєї підмоги? Голубочко моя! Бідна мученице! Не муч і себе, й мене! Адже-ж я й так не зможу жити тут, знаючи, що ти близько мене і в такому положенню, з таким чоловіком! Що кожний день твого життя, то мука, то терпіння, пониження, зневага!

Адже-ж я або втечу відци сам, або вдурію, або допущуся якогось злочину! Регіно, Регіно! Змилуйся наді мною й над собою!

Лице Регіни при тих словах поблідло ще дужче, було бліде, мов полотно. В губах не було ані кровинки, і вони тримтіли, мов два бліді рожеві листки від вітру. Її груди дихали важко.

Нараз вона встала з лавки, наморщила чоло й, обертаючися до Євгена, промовила:

— Пане, я шлюбна жінка... чесна жінка. Мені не випадає слухати таких промов. Бувайте здорові!

І, не подавши йому руки, вона пішла геть, не озираючись.

XXVI

— Завтра маємо аж три терміни в гумніським суді, — мовив до Євгена конципієнт, подаючи йому до перегляду цілу пачку різних актів.

— Які терміни?

— Два досить важні, у ґрунтових справах. Третій... крадіж, але може мати певне значіння, бо справа потрохи на політичнім підкладі. Одна партія в селі хоче позбутися немилого їй члена громадської ради й заденунціювала його за якусь крадіж. Найгірше те, що судить Страхоцький.

Євген кивнув головою, переглядаючи акти.

— Надто треба-б там побрати де-які інформації, виписи з ґрунтових книг і з реєстратури. Як пан меценас думають, чи маю їхати сьогодні й підночувати в о. Зварича, чи аж завтра досвіта?

— Я сам поїду, — промовив Євген.

— Пан меценас поїдуть? — не без зачудування запитав конципієнт, що привик був досі сам їздити на такі „дрібні“ терміни.

— Поїду. Мені треба поговорити з о. Зваричем, а з поворотом заїду до Буркотина.

Він задзвонив. За хвилину ввійшов Баран і мовчки став коло дверей канцелярії.

— Слухайте, пане Баране, будьте ласкаві замовити мені фіякра. Так на п'яту годину вчора, щоб був готовий. Скажіть, що поїдемо до Гумниськ. Ночувати будемо в Бабинцях. Розумієте?

Баран кивнув головою, всміхнувся і стояв на місці.

— Ну, що? Маєте ще що сказати?

— Пан меценас самі їдуть?

— Сам.

— То може треба чотири коні?

— Чотири коні? А вам що таке? По що чотири коні?

— Ну, я думав...

— Прошу вас, не думайте нічого, але йдіть.

Баран похитав головою, мов щось не хотіло поміститися йому в голову.

— То вистарчать два?

— Вистарчать, вистарчать.

— Але конче мусять бути чорні, правда?

Євген зірвався з місця й наблизився до Барана—не з гніву, але з зачудування, бажаючи заглянути йому в очі. Конципієнт голосно зареготався.

— Що вам, пане Баране? Для чого вам здається, що мусять бути чорні?

— Ну, я так думав.

— Але відки приходите до такої думки?

— Ну, чую, що пан меценас самі їдуть...

— Так що з того?

Баран вибалушив на нього свої очі з виразом тупого нерозуміння. Євген лагідно поплескав його по плечу.

— Ні-ні, пане Баране, мені про те бай- дуже, чи коні чорні, чи білі, щоб тільки добре бігли й щоб бричка була добра. Прошу вас, ідіть і замовте, і зробіть усе, як треба.

Баран вийшов, усе ще похитуючи головою, мов сам собі не вірячи.

— Що це з ним?—питав Євген конципієнта.

— Не розумію.

— Видно, в його голові щось засіло. Він натякає на щось, а не хоче сказати.

— Я заходив до нього пару разів до його хати, все клячить перед образом і молиться. І очі в нього мов заплакані.

— Чи не ходить він на ту єзуїтську місію¹?— запитав Євген.

— Розуміється, що ходить. Здається минулої суботи сповідався перед Єзуїтом. А підчас одного казання дістав напад епілепсії, на фіякрі його привезли.

— Доведуть хлопа до божевільня, от що! І так доводять баб до гістерії, до галюцинацій, до того, що їдять землю та моряться голодом. А цьому бідоласі не багато треба, щоб зовсім збити його зпантику. Припускаю, що Єзуїт наговорив йому всякої всячини і ще й покуту завдав за те, що служить у Жида.

На тім розмова ввірвалася. Євген засів до своєї роботи. Він вибирався на кілька днів із дому; треба було де-що зреферувати, дати диспозиції конципієнтові й писарям.

¹ Місії або відпусти владжуються часто в католицькій церкві: тоді вірних сповідають, і сповідь така має більше значіння, ніж звичайна. Це великий спосіб клерикальної та реакційної агітації попівства.

В п'ятій на подвір'я заїхав фіякер. Євген був у своїм покою й кінчив пакуватися. Застукано у двері, і ввійшов Баран.

— Прошу пана меценаса, фіякер заїхав.

— Хто їде?

— Берко... рудий Берко, той, що з паном хонципієнтом усе їздить.

— Добре, добре. Ну, а коні чорні?

Євген, усміхаючись, зирнув на нього, але Баран дивився на нього поважно, якимось суворо й мовчав.

— Слухайте, пане Баране,—мовив Євген.— Ну, скажіть по ширості, по що ви питали мене про чвірку і про чорних коней?

Баран уперто вдивлявся в його лице, немов би хотів там вичитати щось таємне, а потім, озирнувшись по-за себе, промовив майже пошепки, зо страхом:

— То ще не настав час?

— Який час?

— Що ви маєте їздити по краю чвіркою чорних коней.

— Я? Що-ж я магнат який?

— Е, що там магнат!—згiрдно мовив Баран.— Чвіркою чорних коней... Їздити по краю і збирати народ... І накладати свою печать на тих, хто ввірить у вас...

Він говорив ті слова звільна, з притиском, немов повторяв вивчене на-пам'ять.

— Що це ви говорите?—дивувався Євген.

— Пан ліпше знають, що я говорю,—мовив Баран, не зводячи з нього очей.

— Та по що-б я мав те все робити?

— Пан ліпше знають.

— Але за кого-ж ви вважаєте мене, Баране?

— За того, ким пан є на правду.

— А хто-ж я такий?

Баран перехристився і, видимо збираючися з усею силою свого духа, сказав твердо:

— Антихрист.

В Євгена похололо на серці—не від цього слова, а від того виразу божевільної певности, який було видно на Барановому лиці.

— Але-ж, Баране, бійтеся бога, що вам приснилося!—мовив він лагідно.—Я хрещений чоловік, такий, як і ви. Відки мені до Антихриста?

— І Антихрист має бути хрещений. Тільки фальшивим хрестом.

— Але відки-ж ви це знаєте, що це власне я?

— Знаю, відки знаю.

— Ні, не може бути, щоб ви це самі висали з пальця.

— Певно, що ні.

— Значить, вам наговорив хтось.

— Наговорив, чи не наговорив... А сказав такий, що мусить це знати.

— Ну, хто такий? Скажіть, не бійтеся. Я не скажу нікому.

— Не скажете? Ану, заженіться божим ім'ям.

— Йй-богу, не скажу.

— Ну, так знайте... Отець-місіян мені сказав,—прошептав Баран із виразом великого страху на лиці...

Євгенові досить було не до сміху, але, почувши цей Баранів секрет, він не міг зупинити себе, щоб не зареготатися.

XXVII

Вечором того самого дня Баран стояв близько дверей Вагманової спальні, держачи капелюх у руці. Вагман сидів на простому дерев'яному кріслі край старого бюрка, купленого десь на

ліцитації¹ і пооковуваного залізними штабами. Кожний сторож його камениць був обов'язаний що-найменше раз на тиждень здавати йому реляцію² з усього, що діялося в домі, що чув і бачив. Це була його поліція.

— То, кажете, з Буркотина хлопці?— допитував Вагман у Барана.— Напевно, з Буркотина?

— Та напевно. Я говорив з ними, як вийшли від адвоката.

— Ну, і що-ж казали?

— Кляли нашого адвоката. Казали: видно, пан підкупив його, бо хоче запропастити їх справу. Казали, що відібрали свою справу від нього.

— Овва! Овва! — цмокнув Вагман.— Ну, і що далі?

— А нині рано сам маршалок був.

— Що?

— Сам маршалок. Чвіркою заїхав. До адвоката ходив нагору.

— Овва! — скрикнув Вагман, чудуючись.

— Балакали щось, але не дуже довго.

— Ну-ну!

— Маршалок вийшов, а по якімось часі адвокат вибіг що-духу й довго балакав щось у міських садах з якоюсь панею. Я дивився крізь шпару³ в паркані, але розмови не міг чути.

— Що то за пані?

— Яюсь не міг пізнати. Так щось на Стальського жінку подібна.

— Стальського жінка? Плакала перед ним?

— Ні, не видно було. Говорили живо, далі вона встала ніби загнівана й пішла, не прощаючися з ним.

¹ Продаж з торгів.

² Звідомлення, давати доклад.

³ Щілину.

- Гм! Гм! Ну, і він поїхав?
- Поїхав о п'ятій на термін до Гумниськ. У канцелярії казав, що буде ночувати в отця Зварича, а з поворотом буде в Буркотині.
- Ага! Ну-ну. А що ще чувати?
- Та нічого.
- Не був ніхто у вас?
- Був пан Шварц.
- Хто? Пан...
- Пан Шварц. Той, що з суду нагнали.
- А він чого хотів?
- Питав за вами.
- За мною?
- Так. Питав, чи буваєте часом у нашого адвоката.
- А ви що сказали?
- Я сказав, що ні.
- А по що йому треба це знати?
- Не знаю.
- А про адвоката не питав нічого?
- Та питав. Чи багато людей до нього приходять? Чи він ночує дома, чи пізно приходять уночі? Чи бувають у нього які дівчата? Чи приймає гостей?
- Треба пильнуватися того панича. Як буде вас іще що розпитувати, на все кажіть: не знаю, не бачив, не чув.
- Він казав, що розвідує все це не для себе, а для пана старости.
- Що?— аж скрикнув Вагман, схопився з крісла й почав ходити по тіснім покою. Потім, зупиняючись перед бюрком, мовив немов сам до себе:
- То байки. Найліпше не боятися їх.
- І, обертаючися до Барана, він дав йому кільканадцять центів і мовив:

— Не бійтеся нічого. Він тільки страшить вас. Ані староста, ані Шварц не зробить вам нічого. Кажіть: не знаю, не моя річ... та й по всьому.

З тим і вийшов Баран від Вагмана. Він так привик говорити своєму господареві всю правду, що тепер почував правдиву грижу сумління, затаївши перед ним найважлишу подію минулого тижня, свою сповідь у отця-місіонаря й одержану від нього звістку, що адвокат, який живе під одним дахом із ним, це Антихрист у власній особі, що він незабаром почне збирати народ і печатати всіх своєю печаткою, і всі попечатані пропадуть навіки. Ця звістка страшенно мучила його. Він майже що-ночи в часі молитви діставав нападів епілепсії, а в полудне від дванадцятої до першої „мусів“ відбути варту перед адвокатовими вікнами. В його хорій голові чим раз більш утверджувалася думка, що він мусить пильнувати цього ворога Христової віри, мусить упору остерегти перед ним людей. Але про все те говорити Вагманові він не важився — адже Вагман невірний Жид, готов висміяти, а може навіть нагнати його зі служби. Нинішнє поведження адвоката, коли він виявив йому своє підозріння, не розвіяло його певности, а сміх адвоката на згадку про отця „місіяна“ видався Баранові якимось страшним, пекельним сміхом і проняв його морозом.

— Так і є! Це несамопитий чоловік! Не даром мене при нім так щось за серце стискає. І запах якийсь від нього йде... зовсім, як сірка. І очі в нього... Треба пильнувати його! Баране, не дайся!

І, чуючи в кешені кільканадцять центів, він зайшов до шинку, щоб випити на відвагу. Горілка прогонює погані думки.

В шинку було кілька гостей — міщан і міщанок, що сиділи за столом, п'ючи пиво з гальб¹ і голосно розмовляючи. Баран підійшов до шинквасу й велів дати собі чарку горілки. Поки він пив її, зі сусідньої кімнати виглянув Стальський.

— А, Баране! — гукнув він. — Добрий вечір!

— Дай, боже, панові здоров'я! — відповів Баран, обтираючи вуса від горілки.

— Ходи-но сюди, я щось маю тобі сказати!

— Е, що там казати. Найліпше, як-би пан казали от шинкареві дати ще одну шнапатирку².

— Ну, а ти що думаєш, не скажу? Ходи сюди!

Баран увійшов до сусіднього тісного закамарка, де був тільки один стіл і два ліжка. Стальський сидів тут сам один, п'ючи пиво.

— Сідай. Що будеш пити. Пиво, чи горілку?

— Е, або то я пан, щоб пити пиво? По чім мені пити пиво? Я простий чоловік, вип'ю горілки.

— Пане Елькуню, прошу дати кватирку, але доброї, чистої житної, з анижем³.

Баран сидів, понуривши голову.

— Чого зажурився? — питав його Стальський.

— Ет, пане, кожний має свого червяка, що його гризе.

— Залий бестіяльного! — мовив Стальський, ставлячи перед ним горілку й наливаючи чарку.

Баран випив.

— Ось солений ріжок⁴, закуси.

Баран розломав ріжок і почав звільна хрупати його.

¹ Склянка на півлітри (нім. halb — пів).

² Від слова шнапс — горілка.

³ Ганус, анис.

⁴ З пшеничного тіста, в формі палочки або рога, звичайно посипаний сіллю.

— Ти гніваєшся на мене, Баране?

— Я на пана? А за що?

— Ну, то добре, що не гніваєшся. А що ваш пан адвокат?

— Виїхав сьогодні. До Гумниськ на терміни.

— Так? А то що таке? Досі не їздив, а тепер нараз...

— І мене це здивувало. Знають пан... Пан говорили, що знають його змалку. Як пан думають, самовитий він чоловік, чи ні?

— А то як ти думаєш?

— Та я ходив до сповіди до ксьондза-Єзуїта. А ксьондз-Єзуїт питають мене, де я служу. А я кажу, що в Вагмана за сторожа. А ксьондз далі: а хто там живе в тім домі? А я повідаю ті й ті. Отже як ксьондз-Єзуїт не всяде на мене! То не досить, що служу в такого Жида, що гірший від Юди Скаріотського, ще й usługую такому адвокатові, що є правдивий Антихрист, що хоче перевернути весь порядок на світі. То я подумав собі: спитаю пана офіціала, може пан знають.

— Що-ж, небоже Баране, ксьондз-Єзуїт, певно, на тім ліпше знається, ніж я. Це так. Ще перед кількома днями я, може, був-би сміявся з того. Але тепер...

— Що, ви також переконалися? — спішно пошепки спитав Баран.

— Переконався не переконався, але хотів би переконатися, і на це потребую твоєї помочі.

— Ну, що, що?

— Бачиш, запросив я його вчора вечором, на свою біду, до себе додому. І що-ж ти скажеш, прийшов і відразу збаламутив мені жінку.

— Як-то збаламутив?

— Та так, що я сам не розумію. І слова до неї не мовив, тільки подивився... і жінка

здуріла. Всю ніч не спала, а все ходить по покою й говорить, ніби сама до себе. Тільки й чути: „Слухай, Геню“, та „Слухай, Геню“. Що вже я вговорював, щоб ішла спати... де там! Ходить, як одуріла.

— Господи!—з переляком крикнув Баран. — Адже-ж, очевидно, нечиста сила.

— Та боюся, чи не очарував він її так, як то знаєш, буває, що жінка тікає від чоловіка, біжить за ним, забуває сором і все.

— Очарував! Очарував!—шептав Баран, киваючи головою.

— Кажеш: очарував? Хіба ти знаєш що?

— А вже-ж знаю. Адже сьогодні перед полуднем розмовляли обоє отут, у саду.

— В саду? Прилюдно?

— Ну, в саду було майже пусто. Я дивився крізь шпару в паркані. Поговорили й розійшлися.

— А вона до нього до покою не ходила?

— Ні.

— Слухай, Баране! Ось тобі від мене маленький завдаток — і Стальський втиснув йому в долоню срібного ринського — допоможи мені в тій справі. Як ще раз зійдуться... чи вдень, чи вночі, в себе, чи де... дай мені знати. Я тобі віддячуся.

— Та добре, — мовив Баран, ховаючи гроші.

— Але нікому не кажи, що я просив тебе!

— Розумію, розумію.

— А як що до чого, то скоч до мене до канцелярії, а як мене там нема, то додому, по дорозі заглянь сюди. Я конче бажав-би захопити їх разом.

— О, захопити, захопити! Вже як він старший над чортами, то над жінками тим більшу має міць. Адже жінка... чортівське насіння,

то й сама липне до такого. О, будьте певні, я вам допоможу зазнати того смаку, якого я й сам зазнав. Ваше здоров'я, пане!

XXVIII

Ходить осінь по долині і снує свої сіти. Обснувала димами гори, заповнила мрякою яри, потяглася сірою курявою за течією рік і потоків, вішається по гиляках дерев, суне туманами по шляхах, облягає цілими колюмнами села, досягає бовдурями до неба. Під її дотиком тихнуть голоси, співи та викрики, жовкне листя, стулюється з болю й жалю за минулим. Вона закриває перспективи, відбирає ясність, оживлює сумніви та знеохоту.

Євгенові здається, що її головне джерело в його серці. Так добре відповідає весь цей сірий, мокрий, тісний та холодний кругозір настроєві його душі.

Звільна котиться бричка по ослизлій дорозі. Мірно кивається рудий Берко на козлі. Він не дуже то погоняє своїх коненят, бо вже недалеко до Бабинець, а в Бабинцях нічліг. Звільна похитується у бричці Євген, накинувши на себе дорожню бунду¹ з капузою. Перед ним і довкола нього все застелене мрякою, тільки де-де просунуться повз нього придорожні верби, що у мряці і в вечірній сутіні виглядають як великі стоги сіна; листя ще не пообпадало з них, але висить непорушено і мов обліплене густою мрякою. А далі поза вербами нічого не видно. Поле пусте, далекі ліси шезли. Думка не хоче

¹ Зверхня сукняна довга одежа; звичайно ще й капуза буває на ній, рід мішка, який звисає по-за плечима й накидається на голову, як на дворі зимно або дощ (кобеняк).

летіти в далечінь і вертається, наче втомлена пташка до гнізда.

А в тому гнізді пусто, холодно! Вилетіла з нього золота пташка, вилетіла й не вернеться ніколи.

Тільки тепер серед безлюдного поля, серед цього сумовитого краєвиду Євген почуває, що повна свідомість і застанова вертається йому. Тільки тепер він пізнає, що все те, що він робив перед від'їздом, робив механічно, майже безтямно. Він ходив і обідав, розмовляв і писав, сміявся мов сам не свій, половиною своєї душі, коли тимчасом друга лежала мов оглушена важким ударом. Тільки тепер вона починає прокидатися.

І Євген починає розуміти, що він оце сьогодні перебув якийсь важний, рішучий момент, перейшов кризу важкої хвороби, в якій по довгих болях наступив пароксизм, потім глухе зне-силення, а потім — не знати, чи піде виздо-ровлення, чи смерть.

Але Євген чує себе поки-що досить далеким від смерти і в міру, як над вечір небо насу-вається чим раз тяжчими хмарами, і вся країна чим раз більше затемнюється, в його душі робиться чим раз ясніше, думка чим раз сво-бідніше розвиває крила.

Який широкий круг чуття перебув він сьогодні і з якою шаленою скорістю! Адже-ж тепер він чув себе так само далеким від тої хвили, коли проливав сльози над долею Регіни, як і від тої, коли під впливом розмови з мар-шалком, зневірений у своє діло і в свій народ, готов був кинути все, віддати все для неї. Тепер йому майже не хочеться вірити, щоб це все було правда, щоб досить було одного її слова, і він у цій хвили був-би може лаго-

дився в далеку дорогу, кудись на край світа. Йому робиться страшно, як чоловікові, що усні ходив по гзимсі¹ височенної вежі, а потім наяві з жахом глядить на той гзимс, і, на сам його вид, із безпечного низу, почуває заворот голови.

Він в оцій хвилі почуває вдячність для Регіни, що не використала цю хвилю його слабощів, як була-б зробила всяка инша на її місці. Для чого вона це зробила? Які логічні, чи чуттєві причини довели її до такого наглого, різького розриву з ним, цього він не береться вияснювати, це якось навіть не підпадає під його увагу. Перед ним тільки мелькає її бліде лице, її досить не гарно отворені уста, з яких вилітають останні слова, її гордий рух, що не дуже то припадає до її зламаної постати. І все те хоч не перестає боліти Євгена, але болить не тим гострим боєм, що в перший хвилі, а якось тихо, одностайно, як затулена рана, що починає гоїтися. Євген пильно вдивляється в придорожню березу, покриту жовтим, де-куди пурпурово-червоним листям, що, обтяжене краплинами мряки, облітає звільна, ненастанно. Коли ця береза почуває який біль при обпаданню цього листя, то це мабуть буде біль, подібний до того, який він почуває тепер. І в його душі в'яне щось, обпадає, відривається й гине, щось таке, що було красою, і пишнотою, і радощами, але тепер пережило свої дні. Це в'яне його молодість з її ілюзіями, і поривами, й безумним коханням. Те, що прийде тепер, не буде вже ні таке блискуче, ні таке ніжне, ні таке радісне. Що воно буде — не знати, але в усякім разі щось инше.

¹ Карниз, примурок.

Перед його очима потяглися села, бідні, сірі, з головатими вербами при дорозі, з обломаними садками, болотяними вигонами, обскубанними сірими стріхами, пообвалюваними тут і там плотами. З-давен-давна він привик, що його серце стискається при в'їзді в українське село, навіть у пору, коли воно пишається в весняному цвіті вишневих та яблуневих садків або лежить тихо, вигріваючись у літньому сонці. Так немов якась важка меланхолія сидить під воротями кожного села сірою жебрачкою й незримо чіпляється за його полу. А тепер в осінній слотавий вечір, ця меланхолія ще важче налягає на його душу. Пусто і глухо по селах. Де-де зі стодоли чути ритмічний клекіт цїпів; де-де скрипить надкритичний журавель, тягнеться, бродячи в густім болоті, космата худібка до водопою, їде парубчак на маленьких кониках охляп і ліниво поганяє худобу, з подвір'я чути запізнене тріскотання терлиці. Навіть оборози високі, повні сіна і снопів, не розвеселяють душі. Ось посеред села мурована корчма з широкою заїздовою брамою, отвореною наростіж, мов темна, вічно-голодна пащєка, готова проковтнути всі ті здобутки важкої цілорічної праці. З її вікна визирав бородате, здорове лице орендаря, і Євгенові пригадується завітний термін, де орендар стає за свідка проти одного з найчесніших селян, помовленого¹ за крадіж — один із тисячних епізодів вікової боротьби між оцею темною пащекою й селом. А ось і двір на горбі, оточений вінком високих ясенів, що ледве мріють, огорнені мрякою, мов велетні в сірих широких плащах. Але

¹ Запідозрілого (польське).

двір біліється крізь мряку, мов білі зуби якогось величезного звіря, все готові гризти, калічити і смоктати кров. А он під брамою купка селян — ще обпалених сонцем від літа, але вже скулених, обдертих, присілих порохом, виголоднілих. Стоять із шапками в руках, видно, ждуть пана „жонци“¹, чи прийме завтра на роботу до молочення або до гуральні — хоч по п'ятнадцять крейцарів денно. Коли Євген переїздив попри них, вони всі, мов на команду, низенько поклонилися йому, хоч, певно, ніхто з них не знав його. „Пан“, — а вони з-віку-правіку привикли низько кланятися всякому панові; це одинока „наука“, одинока „цивілізація“, яку передав їм двір. Євгенові пригадався віршик Боровиковського „Цар природи“, і в його голові, мов джміль, почали ненастанно бреніти його кінцеві строфи:

„Грицю мой, ти цар природи!
Де лиш оком глянеш — все:
Поле, паша, ліс, худоба,
Звір і риба — все твоє.“
Шапку зняв... „Мабуть, комісар.“
Бідний скулений стоїть
Чоловік, краса всіх творів,
Цар землі, природи цвіт.

Ах, так! Видно, що ця жебрачка-меланхолія при в'їзді в ворота українського села чатує не лише на нього одного, чіпляється за поли й за серце багатьом людям, усякого, в кого є серце! Вона не кричить, і не стогне, і не просить, а тільки „помаленьку ріже“ душу важкими контрастами нанастанної праці і вбожества, боротьби й безплідности, змагань до

¹ Жонда — зарядчик у панському маєтку, управитель (rzadca).

світла—і темноти та безрадности. Контрасти тим важчі, що видаються вічними, неминучими, незмінними, мов закони природи. А всяке змагання до їх зміни, злагодження їх різкості вважається чимось диким, фантастичним, стрічає насміхи, недовірство, ворожнечу й то не лише з боку тих, кому добре при тих контрастах, але нераз і з боку тих, що нидіють у вічній тіні.

Євген ніколи не зажмурював очей на ті непринадні боки сільського життя, ніколи не ідеалізував собі народу, а сьогодні, під впливом останніх подій, усього менше мав охоту і здібність чинити це. Навпаки, бачилось, що тепер його зір загострився власне на темні й непринадні боки сільського життя, збільшився його скептицизм щодо селянського характеру. Але сам вид тих бідних сіл, якими вела його дорога, тих куп хворосту й соломи, тих подертих лахів, брудних полотнянок, сірих і бурих лиць, косматих корів, скрипучих журавлів, роззявлених коршем і гордих, ненажерливих дворів—будив у душі рівночасно якесь супротилежне чуття. Показувалося, проблискувало щось, мов зеренце щирого золота в купі сірого піску, і те щось помалу кристалізувалося й виявляло себе в однім коротенькім не то реченню, не то зітханню:

— Ах, як багато праці потрібно!

Це не була ніяка програма, не було нічого ясного й конкретного. Це був немов механічний відрух чуття, несвідома реакція характеру, привиклого до діяльності. В приложенню до того села й до того народу це була, коли хочете, пуста, або майже пуста, фраза. Євген у тій хвилі не знав і певно не був-би зумів сказати докладно, якої саме праці треба, щоб

усунути всі ті злидні. Але його хора душа чіплялася цієї фрази, мов потопаючий стебелинки, а його енергична уява почала з тої стебелинки будувати міцну кладку, а з кладки тривкий міст. „Як багато праці потрібно!“ Досить було цього одного загального поклику, щоб збудити в його душі цілі ряди думок, давно передуманих, планів, по сто разів строєних і перестроюваних, відкиданих і знов підійманих із молодечим запалом, цілі рої мрій, бажань і поривань, звернених в один бік. Тут були й конкретні випадки правної та лікарської підмоги селянам, і плани організації читалень, кас та спілок і фантастичні мрії про викуп панських дібр, про нове національне й разом із тим практично-просвітне виховання молодих поколінь, було величезне, необмежене поле діяльності не тільки для нього одного, але для тисячів, для всієї інтелігенції. Тут потрібні і правники, і лікарі, і вчителі, і газетярі, і письменники, і декламатори, і актори, і купці, і промисловці. Все тут потрібне, що належить до культурного життя й витворюється ним. І не треба чекати, аж хтось дасть почин, аж усе те буде готове, мов машина, яку аж у повній зброї можна пустити в рух. Кожна хвиля, кожне місце добре для почину: кожний нехай починає сам від себе, у своєму колі, в межах своєї здібності й компетенції. Коли-б тільки думка була одна, бажання однолите¹, бажання служити народові, а цілість, певно, зложиться сама собою.

І в тій хвили Євген почув у душі глибокий сором. Йому пригадалася недавня розмова з Регіною й його безумний намір—покинути все

¹ Одностайне (польське jednolity).

те, вимріяне, вилеліяне, підготоване зусиллями його душі й бажаннями його серця, покинути й занехати задля жіночих очей, задля блідих, боляче стиснених уст! Боже, невже це був він? Невже в його душі на одну хвилину могла повстати й випрямитися така постанова? Невже нерви могли здобути таку перевагу над розумом і над ліпшою, чистішою частиною його чуття? Так, він чув, що та частина його чуття, що тягне його до праці для рідного народу, до тої важкої, ненастанної праці, повної прикростей, абнегації, розчаровань, терпінь і—хто знає, може, десь там колись пізніх цвітів і плодів,—що та частина його чуття—краща, чистіша частина. Адже це його перший, безпосередній, святий обов'язок. Вихований, вигодуваний хлібом, працею й потом цього народу, він повинен своєю працею, своєю інтелігенцією відплатитися йому. Це перший заповіт, такий, від якого ніщо й ніяким способом не може увільнити його. Все, що говорить про права індивідуальності, про права чуття, про право на вживання життя і його радощів—це софізми, брехня, облудна маска самолюбства й безхарактерності. Яке ти маєш право бути вільним, коли твій нарід у неволі? Яке ти маєш право вдовольяти свої примхи й любовні бажання, коли мільйони твого народу не мають чим вдоволити найконечніших потреб життя? А коли в тебе нема сили волі настільки, щоб зректися всіх своїх приємностей і розкошів, зробитися аскетом і слугою тих бідних та нещасних, коли ти на кожному кроці робиш концесії своєму дорогому „я“, то бодай не бреши й не декламуй про якісь віковічні права того „я“! Будь ширий і скажи виразно: „Вогрісіх роди мя мати моя“, живу у свинстві

й роблю що-хвилини концесії свинству. Це буде широко і правдиво, і коли те свинство не затопило ще в тобі живої душі, то вона таки колись озветься, стрипенеться, збунтується проти того всевладного свинства. А декламаціями про права свого „я“, про бажання „вижитися й нажитися“ ти дійдеш тільки до санкціонування того свинства, як твого нормального стану, до затоплення й повного затрачання всього того, що могло-б дати твоїй душі хоча на крихітку людську подобу.

В таких думках, що від аналізу власного чуття звільня переїшли до зловних нападів на якогось незримого противника, Євген смерком уже заїхав до Бабинець, де в о. Зварича надіявся найти нічліг.

XXIX

Він здибав о. Зварича ще за селом. Священник, низенький, худенький чоловік літ коло сорока, оточений купою селян і селянок, чалапав болотистим гостинцем, ідучи до села; ряд свіжих могилок на кладовищі, що темним чотирьохкутником розстелилося оподалік від села й манячіло своїми дерев'яними хрестами та капличкою на середині, показував, що о. Зварич власне вертав від похорону. Порівнявшись з купою людей, Євген привітався, велів фурманові їхати наперед і заїздити на попівство, а сам зліз із брички й пішов пішки разом із панотцем і з селянами.

— Що в вас, похорон був?—запитав він.

— О, так, похорон,—якось, мов нерадо, буркнув о. Зварич.

— Та й не один,—додав хтось із селян.

— Мруть хіба в селі?

— Ну, та... померли.

— Слабість яка? Пошесть?

— Ще гірше.

— Як то?

— Пошесть ц. к., патентована¹.

— Що це ви, отче? Загадками говорите.

— Ба ні, що правда. Адже оце вертаємо з такого похорону, якого ви ще, певно, не бачили. Семеро дітей нараз.

— Дифтерія?— не без легкого страху промовив Євген.

— Ні. Здоровісінькі були.

— Ну, через що-ж померли?

— А, бачите, ведлуг пшипісу². Фізик³ приїхав віспу щепити й защепив усі діти зопсованою коров'янкою. Замість віспи прищепив гангрену—і оце сьогодні семеро ми їх поховали. А п'ятеро ще мучиться.

— Боже!—скрикнув Євген.

Селянки, що йшли позаду, всі голосно захлипали й піднесли хвартухи до очей. Чоловіки йшли понуро, мовчки.

— Слухайте, пане,—промовив згодом один селянин.—Адже я старий чоловік. Цей хлопчик був мій одинак... три роки мав... як чічка⁴, пане, як золото хлопчик...

Перервав. Сльози душили його. Жінки позаду заридали наголос.

— Адже я не ручу за себе. Ану-ж мені туск⁵ прийде до голови, і я ще цієї ночі візьму со-

¹ Ц. к.— цісарсько-королівська, цеб-то урядова австрійська.

² По припису (польське).

³ Повітовий (окружний) лікар, на урядовій службі, давня назва (Kreisphysikus).

⁴ В дитячій мові все, що найкраще—все чічка, а так: дуже гарна квітка.

⁵ Жура, смуток, туга.

киру за пояс, і піду до міста, і зайду до пана фізика, і вгороджу її по сам обух йому в голову. Як гадаєте, пане, ви адукат... як міркуєте, що мені за це буде?

— Андрію, гей, Андрію!—з притиском нервово обізвався священник.—Що ви говорите? Гріх таке говорити. Моліться богу, щоб відвернув від вас лихі думки!

— Єгомость¹!—з болющим докором скрикнув селянин.—Адже знаєте мене не віднині. Скажіть самі, чи я забіяка, лиходій, душогуб? Чи я завинив що пану фізику? Чи я йому в погану годину дорогу перейшов? За що-ж він мене всиротив? За що він мені душу скалічив?

— Хіба-ж він того хотів?

— Хотів, чи не хотів, а чому не подбав, щоб чисту матерію щепити?—вмішався Євген.—Це-ж очевидна його провина.

— Е, для хлопських дітей усе добре!—гірко говорили селяни.—Трута замість матерії... овва! Чи то їх шкода? Умре їх з десятеро, то й що з того? Більше місця буде для паничів.

— Слухайте, люди,—мовив Євген,—коли це сталося?

— Якраз нині тиждень тому.

— І ви давали про це знати кому?

— Зразу не знали, що сталося,—мовив о. Зварич.—Діти пищать із болю, рани на рученятах почервоніли, почали гнити. Тільки тоді один чоловік кинувся до міста по лікаря. Лікар приїхав і тільки в долоні сплеснув. Оцих семеро вже були при смерті. Тамтим иншим щось там робив, записував, але й на них слаба надія.

¹ Так звуть звичайно в Галичині селяни попів; це полонізм (jegomość—його милість).

— То вже він сказав, що донесе про це, де треба,—додав один селянин.

— Ну, поки там він це зробить, ми зробимо від себе донесення до суду,—мовив Євген.— Адже це нечувана річ!

— Ой, пане,—мовив знов один селянин.— Чи раз то вже таке траплялося, що діти від щеплення вмирали. Адже наші баби бояться пана фізика гірше зарази.

— Звичайно п'яний щепить,—лаконічно додав о. Зварич.

— Ну, і так йому це уходить¹? Ніхто про це не знає?

— Знають, чому би ні? І в раді повітовій знають, і в старостві знають, та що з того?

— Хто йому що зробить!—додавали селяни.—У нього плечі.

— Ну, люди добрі, то так не може бути,—мовив Євген.—Цього ми не повинні пустити плазом²! Такий чоловік ані одного дня більше не повинен бути фізиком.

— Іншому, певно, не дарували-б,—мовив о. Зварич,—але панові Пшеспюрському, жонатому з бувшою гувернанткою пана маршалка, ну, цьому не легко можна що зробити.

— Попробуємо,—мовив спокійно Євген із тою рішучістю, що виявляла ціле обурення, яким тримтіла в тій хвилі його душа. І, обертаючись до людей, він додав:

— Ходіть зараз на пробовство³. Зробимо донесення, а завтра я сам подам прокураторові.

Селяни сумно хитали голови.

¹ Проходить, минається без кари (польське *uchodzi*).

² Плазом пустити—подарувати, без кари лишити, пор. вдарити когось вістрям (ножа), вдарити плазом.

³ Попівщина, попівське хазяйство (польське *probostwo*, *proboszcz* — парох).

— Т-та, робіть, що знаєте, але ми одно знаємо. Йому за це нічого не буде. А втім, хоч-би його й повісили, то наших діточок це не оживить...

Жінки, ридаючи, розходилися по хатах, а чоловіки разом із Євгеном і о. Зваричем пішли на пробство.

XXX

По вечері Євген із о. Зваричем сидів іще якийсь час, розмовляючи про всякі справи. Правда, о. Зварич був не дуже великий майстер у веденню розмови. В гімназії він був знаний як „тупа голова“; ледве перелізши через матуру, він записався на теологію¹ і скінчив її якось так, що ніхто ніколи не чув його голосу. Він у політику ніяку ніколи не мішався, ні з чим наперед не виривався, у студіях був останній і перелазив з року на рік із тяжкою бідою, та все-таки якось переліз. У нього не було ні приятелів, ні ворогів; він не втискався нікому у знайомість; про його домашні, сімейні відносини ніхто не знав нічого понад те, що стояло в його nationale²: що він син убогого дрогобицького передміщанина, зрештою, від малої дитини сирота. Скінчивши теологію, він оженився, висвятився, дістав якесь сотруд-

¹ Богословський факультет університету; студенти теології жили в т. зв. духовній семінарії і звідтіля ходили на виклади (лекції) на університет.

² Вписова карточка, де вписується, коли хто (ученик, чи студент) родився, хто його батьки, рідна мова й т. д.; ще инакше це nationale зветься родоводом (родословна).

ництво¹ в горах і зараз першого року повдовів. І знов потяглося одинокє життя.

Його переносили з сотрудиництва на сотрудиництво, поки, вкінці, по десятиох літах йому не дали маленької парафії² в Бабинцях.

Опинившись на селі священником, — зразу сотрудиником, а потім парохом — о. Зварич виявив де-які нові боки своєї вдачі. Повільний, тупий до книжки, тяжкий на думання, він мав велику охоту до різних механічних праць, до токарства, стельмаства, до пасішництва й садівництва, і всім цим умів ставати у пригоді селянам. Удовець, одинокий, змалку привиклий до простого життя, він не потребував дерти селян за ніякі треби, жив майже нарівні з ними, читав не багато більше, як освіченіші його парафіяни, переймався їх справами, помагав, де й як міг. Сам про те не знаючи й не думаючи, витичуючи собі дорогу від заспокоєння одної селянської потреби до заспокоєння другої, він робив своїм тихим способом і у своїому невеликому колі велике діло двигання народнього життя на вищий ступінь. У колі завзятих політиків та балакучих теоретиків-панотців о. Зварич не любив показуватися, а коли мусив там бути, приміром, на якімось празнику або соборчику, то сидів звичайно, пикаючи люльку, мовчав, як на турецькім казанню, і від'їзджав, нераз не обмінявшись ні з ким ані одним словом, крім звичайного повітання.

¹ Піп—помічник, що парахії не має, а помагає парохів (звичайно за пароха все робить і дістає за те третину доходів із парахії); щоб стати парохом, треба сотрудиникові робити т. зв. конкурс, який усе поновляється, якщо не вдалося одержати парахії.

² Прихід, парахія, місце пароха—самостійного попа.

Євген пізнав о. Зварича також при якійсь такій okazії і зразу не звернув на нього ніякої уваги. Поки йшли шумні диспути про етимологію¹ й фонетику, про Куліша і Драгоманова, російську мобілізацію й шанси війни між Росією й Англією в Індії, о. Зварич мовчав, плакаючи люльку й немов дрімаючи в куті старої софи. Далі перейшла розмова на ближчі справи, на вибори до сойму, на конечність якогось „порозуміння“, о. Зварич і тут мовчав так само, як мовчки прислухувався й Євген. Далі Євген закинув про найближче: про стан селянства по селах, про читальні, каси позичкові. Тут більша часть попередніх голосних бесідників значно притихла; пробували викручуватися загальними фразами про недозрілість народа до автономного життя, про глупоту й невдячність хлопа. І тут перший раз о. Зварич промовив. Винявши люльку з рота, він виждав хвилину загальної тиші і пробовкнув мов від нехотя:

— А по правді скажіть: за що нам той хлоп має бути вдячний? Що ми для нього зробили?

— Як-то? Як-то? — загукали з усіх боків голоси й пішли вчислювати тисячні випадки та справи, де українська інтелігенція „стояла за хлопом“.

¹ Правописні спори заповняли ціле десятиліття життя української інтелігенції в Галичині—з одного боку були прихильники етимології, цеб-то, правопису з ь, ы, ъ, це москвофіли, з другого прихильники фонетики, кулішівки—це народовці або українофіли; на практиці і в поглядах на роботу між народом власне різниці не було, однаково обі партії стояли далеко від народа й розуміння його потреб. Як у 90 р. появилися радикали, прихильники Драгоманова й соціалізму, тоді одна і друга партія почала накидатися на цих останніх, і політичні спори ще більше загострилися.

Євген пробував знов затамувати цей потік і підніс думку взятися всім до економічної санації¹ селянства в повіті. Він звернув увагу на те, що багато селян позатягало позички в рустикальнім² банку, платять лихварські проценти або занедбують сплату й попадають на ліцитацію. Чи не можна-б як цьому зарадити? Оратори позвішували голови. Що ми на це порадимо? Найпростіша рада була-б: виняти з власної кешені гроші й поплатити хлопські довги. Але ми не Крезі. А в додатку непорадність, глупота й негосподарність наших хлопів швидко вичерпала-б і Ротшільдову касу. Євген зачав доказувати можливість рятунку, радив подумати про конверсію селянських довгів на нижче опроцентовані, притягнути до акції громадські каси, повітову раду,—але все це були тоді такі нові та нечувані річі, що палкі політики попросту закричали його. Це неможливо! Де нам до того братися? Хто позичив у банку, той мусить заплатити, і т. д.

Євген пробував звернути увагу бесідників³ на те, що при ближчій огляді деталей справа може показатися не такою неможливою...

— Ну, візьмім ваше село, скільки в вас довжників у банку? — Показалося, що ніхто з завзятих політиків цього не знав.

— Ну, це вже сором! — мовив Євген.

— Хлопи криються з тим,—пробував викручуватися один, але всі чули в душі, що цей викрут нещасливий. Усім було ніяково. Євген пропонував усім присутнім порозвідувати,

¹ Оздоровління.

² Або селянський (włościański) банк, але-ж це був банк — не для селян.

³ Промовців.

кожний у своїм селі, хто, де, і на скільки, і на які проценти задовжений. Будемо мати такий виказ, то поспробуємо подумати про способи санації. Оратори раді були такому виходові, що переносив справу в будуще, шумно обіцяли зробити все й роз'їхались. Розуміється, що про виконання ніхто й не подумав. Тільки один о. Зварич по кількох тижнях зголосився до Євгена з детальним виказом усіх довжників у своїм селі. Показалося, що там у рустикальнім банку задовжених було мало, але найбільше сиділо по кешенях приватних лихварів, а то й своїх братів, багатших селян. Почали радитись оба над способами рятунку. Євген мав перевести переписку з крилошанським¹ банком у Львові, чи цей не захотів-би взяти на себе конверсії цих довгів; о. Зварич мав шукати де-яких місцевих способів. Через тиждень він знов явився в Євгеновій канцелярії і сказав йому, що знайшов спосіб конверсії, і переписка з крилошанським банком уже непотрібна. Євген був того дня дуже зайнятий і не мав часу розпитати його, який це спосіб, а о. Зварич, очевидно, не мав охоти розводитися широко, що це за спосіб, і так вони розсталися. Це було досить швидко по оселенню Євгена в місті. Аж пізніше, по розмові з Вагманом, Євген почав догадуватися, що це Вагман став йому тут у пригоді. Він бажав сьогодні розвідатись про це докладніше.

— Слухайте, отче, — мовив він, закурюючи цигаро, — я, властиво, так і не довідався від вас, як ви зробили з тими вашими довжниками?

— Так, як ви радили, — мовив о. Зварич, пикаючи свою невідступну люльку.

¹ Крилошанин — консисторський радник.

— Як-то?
— Конверсію.
— Яким способом?
— На п'ять процент.
— У яким банку?
— У жоднім.
— Ну, а якже? Відки взяли грошей? Адже тих ваших довжників було більше, як на шість тисяч?

— Півсема тисячі.
— Це-ж великі гроші.
— Ми позичили десять тисяч на п'ять процент, і це нам менше докучає, як ті півсема на лихварські проценти. Знаєте, там де-які платили по крейцару від ринського що-тижня!

— Хто-ж вам дав десять тисяч? На яку гіпотeku?

О. Зварич бухав клубами синявого диму і всміхався.

— На яку гіпотeku? На мою бороду.

— Але-ж у вас і бороди нема¹!

— А, бачите. А проте гроші дістав. І без ніяких формальностей.

— Але від кого-ж?

— Od dobroczyncy, nie pragnącego wymienia jego nazwiska².

— Ха-ха-ха! — засміявся далі Євген. — Od dobroczyncy!.. Значить, від Вагмана?

Лице о. Зварича протяглося.

— Ви відки знаєте?

— Значить, угадав! — сміявся далі Євген. — Знаєте, він був раз у мене й зарекомендувався

¹ Уніятські попи на католицький лад голять бороду й вуса.

² Звичайна газетна фраза: від добродія, що не хоче, щоб назвали його прізвище, або звичайно — від невідомого добродія.

мені як добродій добродіїв. Ви сказали „dobro-
czupsa,“ і мені зараз пригадалися його слова.

— Він вам говорив про мою позичку?

— Ні, але згадував про вас.

— А чого він у вас хотів?

— Е, там... інтерес... Зрештою, поговоримо
і про це... Але скажіть мені, як це сталося,
що він дав вам такі великі гроші?

— Він просив мене не говорити про це
нікому.

— А мене відіслав до вас, щоб ви дали
мені поняття, що він за чоловік.

— Гм... то диво! Та, зрештою... Ну, певно,
він боїться, щоб інші лихварі не дізналися,
що він помагає виривати хлопів із їх пазурів.
А то ззіли-б його!

— А я думаю, що вони знаються зі собою,
як лисі коні. Не бійтеся, вони не зроблять
йому нічого.

— А з тими грішми, то аж мені самому
дивно було. Знаєте, я знав Вагмана ще здавна.
То була хлопська п'явка, не дай, господи!
Скільки людей той чоловік з торбами пустив!..
А від скількох літ якось щез, хлопам не зичить,
відпродує обійстя¹, закуплені на ліцитаціях,
назад хлопам. Кажуть, що тепер на панів
кинувся.

— Що за причина такої зміни?

— А хто його знає. То страх мудра bestія.
Може занюхав там ліпший зиск. А на наших
повітових панів він лихий за сина.

— Хіба він мав сина?

— Мав. Парубчак був так собі, гусяче по-
вітря. Але староста за щось хотів допекти

¹ Хазяйство, цеб-то хата з клунями та хлівами, з током—
садиба.

Вагманові й постарався, що його сина взяли до війська. Ну, розшибався Вагман, платив на всі боки, мало до криміналу не дістався, їздив до Львова, ніщо не допомогло. Ще гірше розлютив наших матадорів, бо там десь пови-волікав різні їх справки, шахрайства та підкупства. Ну, і пімстилися на нім; син як пішов до війська, то вже більше не вернув.

— Як-то?

— Нездара була, слабовите. Ну, а там, знаєте... Жид, нездара, ще може мали на нього око, ну, та й замучили. Не минули три місяці, а Вагманового сина випустили з касарні, але на окописько¹. То відтоді Вагман зробився, як кажете, добродієм добродіїв.

— Це він сам так говорив вам?

— Ні. Це я догадуюся.

— Але по що-ж-би в такому випадку він брався воювати з лихварями-жидами й помагати хлопам?

— Або я знаю?

— Що йому за інтерес зичити гроші на непевне, от, наприклад, вам? Адже-ж я певний, що в вас маєтку нема настільки, щоб міг на вас пошукати десять тисяч.

— За мене цілого ніхто й півтисячі не дасть,— мовив о. Зварич, махнувши рукою.

— Ну, то на яке-ж він дав вам гроші?

— А на яке? Я йому розповів, яка справа. „Добре,— каже,— рятуйтеся. Я вас, отче, знаю, ви чесний чоловік. Дайте скрипт², зобов'яжіться самі вести цю справу і сплачувати мені довг із процентами, то я вам гроші дам. А з хлопами я не хочу мати ніякого діла. І щоб ніхто не знав про це, ані в селі, ані в сусід-

¹ Кладовище.

² Запис довжний.

*Вагман-поміч
за сина*

стві, прошу вас. Нікому не кажіть!“ Та й по всій параді. Я зараз підписав скрипт і гроші в руку. І до тижня всі хлопські довги в цілім селі сплачені, викуплено сто моргів, а я зробився громадським банкиром, і касієром, і екзекутором¹.

— І сплачують довжники?

— Точнісінько. Правда, треба лазити, пильнувати, радити, впоминати, ну, але в мене власного діла небагато, то й лажу по селі.

— Ну, а як-би так, не дай боже, вас не стало? Що тоді?

— Я це говорив Вагманові. А він сміється. „Що то вас обходить? Я ризикую, а не ви“.

— Дивно! Дивно!

— Стрілило щось до голови жидові. Ну, а нам чому не користати? Ех, як-би то наші кондекональні² хотіли трохи менше політикувати, а більше попрацювати! Адже Вагман міг-би зробити таку вигоду не мені одному. Знаєте, його числять на півмільйона оборотових грошей. Це мені інші жида казали. Адже тими грішми можна-би при добрім порядку за десять літ цілий наш повіт вирвати з лихварських рук.

Довго ще вночі розмовляли Євген і о. Зварич, перебираючи сільські болячки та можливі й неможливі способи рятунку. Правда, о. Зварич, заявившись справою викупна селян із довгів, мало звертав уваги на інші справи. Про заснування читальні в селі не думав, а такі випадки, як затроєння дітей при щепленню віспи, як вибори до ради повітової і громадської — заставляли його зовсім неприготованим. Він знав тільки своїх довжників у селі, але навіть і не

¹ Здирщик (податків), виконавець (кари).

² Попи, з того самого деканату.

пробував витворити з них якусь свою партію і навіть стояв на тім, що всяка така партійна робота—непотрібна і шкідлива. Євген надармо силкувався переконати його, що це помилка. О. Зварич, як і всі чесні люди з обмеженим кругозором і тісною головою, вперто стояв на своїм, і вони пішли спати, не договорившись до нічого путнього.

XXXI

Термін у Гумниськах був назначений на дев'яту рану, то-ж Євгенові треба було виїхати з Бабинців дуже вчасно, щоб поспіти на цю годину. І, справді, він виїхав, не бачившись рано з о. Зваричем, і велів Беркові поганяти, не гаючись. Але насеред села мусив зупинитися. Коло криниці ждала його купка селян. Вони здалека поклонилися йому і, держачи шапки в руках, наблизилися до брички.

— Здорові були!—привітав їх Євген.— А що, панове?

— Та ми хотіли-би з паном побалакати,—мовив один із селян.

— Коли-ж бо в мене часу мало. Спішуся на термін до Гумниськ.

— Ще пан стануть на час. А ми-би дуже просили...

Євген велів Беркові зупинити коней. Селяни обступили бричку.

— Поперед усього прошу шапки на голови!

— Та вже най пан вибачуть,—мовили селяни, беручи шапки під пахи.— Ми й так постоїмо.

— Ні, так я з вами й говорити не хочу.

Вони нерado понадівали шапки.

— Ну, що-ж там у вас?

— Та ми-би хотіли порадитися...

— Перепрошую... Ви, бачиться, були вчора в о. Зварича разом із тими,— мовив Євген до одного з селян, пізнавши його. Інші всі були йому незнайомі

— А так,— мовив той.

— Чому-ж ви вчора не говорили те, про що хочете говорити тепер?

— Та при єгомостеві ніяково. Єгомость не люблять... гніваються, коли хто говорить не до речі.

— Ну, що-ж таке не до речі ви хочете сказати мені?

— Та ми-би хотіли питати... Пан, певно, читають газети... Чи то правда, що на весну має бути велика війна?

— Війна? А відки-ж мені це знати? Може буде, а може й ні.

— Ага, чуєте, куме,— моргали селяни один на одного,— може й буде... Чуєте, що пан кажуть?

— Але чим-же це таке цікаве для вас?

— Як-то? Для нас? Адже для нас цікавіше, ніж для кого. Коли війна, то кого женуть найбільше на війну? Хлопських дітей.

— Ну, то правда,— мовив Євген. — Але це ще не таке певне, чи буде війна. Певніше те, що не буде.

— Е, пан так тільки кажуть, аби нас не лякати,— недовірливо мовив один селянин.

Євген усміхнувся.

— Виджу, що вже без мене хтось порядно налякав вас.

— То пан кажуть, що в газетах іще нема певности про війну.

— Але-ж у газетах зовсім нічого ні про яку війну не говорять.

— А може пан не читали тих найстарших газетів... тих цісарських... що від самого цісаря

до всіх губернаторів і до всіх старостів ідуть?—
закинув один селянин.

Євген чим-раз ширше витріщував очі.

— Що вам, люди? Про які це газети ви говорите? Таких газет зовсім нема. Від цесаря до старостів жодні газети не йдуть.

— Е, пан жартують. Нам казали, що йдуть, і що в них написано виразно, що на землі буде велика війна між нашим цесарем і Москалем. Але між нарід цієї відомости не пускають, щоби нарід не полошився.

— Не слухайте цього, люди! Хто це вам наговорив?

— Та вже хто наговорив, то наговорив. Ми тільки хотіли знати...

— Якже-ж ви будете знати, коли не вірите!— мовив Євген з досадою в голосі.

— Ей, пане!—гірко промовив селянин.—Вам то дурниці, а нам... нашим дітям... Адже то війна, то не жарти.

— Але-ж ні про яку війну нічого невідомо.

— Невідомо, кажете? А отже бранка буде.

— Бранка? Ну, певно, бранка буде, як кожного року. Та хіба це така страшна річ?

— Як кожного року? Е, ні, пане. То не така бранка. То перед війною бранка, така, що лише кривого та сліпого пустять.

— Та хто це наговорив вам? Люди, христіться!

— Та ми, власне, про це хотіли pana спитати.

— Про що?

— Та про тоту бранку.

— Кажу вам: бранка буде така, як кожного року.

— А рекрутів зараз поженуть до вогню?

— До якого вогню?

— Ну, пане. Видно, що ви тої речі не знаєте,—мовив один селянин.

— А я бачу, що з вами нема що говорити,— мовив Євген.— Гоніть, Берку!

Але поки Берко рушив із місця, один селянин скочив у бричку.

— Вибачайте, пане,— мовив він.— Їдьте, Берку! Я потім за селом злізу.

Бричка рушила. Селянин сів обік Євгена.

— Ну, скажіть мені, будьте ласкаві,— обернувся до нього Євген,— що це за дурниці натуркав вам хтось у голову?

— Та я-би панові сказав, але бачите,— і він моргнув очима на Берка, що, обернений до них плечима, поганяв коні.

— Та говоріть, говоріть! Бричка туркоче, то він не розуміє.

Селянин, присунувшись до нього ближче, почав оповідати.

— Та то так. Знають пан пана Шнадельського?

— З лиця не знаю, а так... де-що чував.

— То правда, що то великий пан?

— Не знаю, чи великий на зріст.

— Ні, я не про зріст. Але так, учений пан, великий адукат.

— Здається, що не дуже.

— Не дуже? Ой, дуже. Кажуть, що був у суді, а як пізнав там усі порядки, то поїхав до Відня до самого цісаря і сказав так: „Найясніший монархо! В Галіції¹ суди дуже несправедливі, простому народові велика кривда діється“. То найясніший монарха дозволив йому виступити з суду і зробитися адукатом і боронити простий нарід.

— Хто вам це сказав? — з зачудуванням спитав Євген.

¹ Народ часто з-польська зве Галичину—Галіцією.

— Та так скрізь по селах говорять.

— Бо я инакше чув,—мовив Євген.— Я чув, що пан Шнадельський був у суді, покрав там щось, і його нагнали. А адвокатом він не є й не має права бути.

Селянин похитав головою при тій мові, очевидно, не вірив їй.

— Е, то може пан не про цього Шнадельського чули. Бо цей, то дуже великий пан і вчений адукат.

— Я чув тільки про одного Шнадельського,—мовив Євген.— Ну, але коли конче хочете, щоб то був не той, то нехай вам буде й не той. Ну, і що-ж він?

— Та був у нас у селі, у громадській канцелярії, і оголосив: на весні буде велика війна, а в зимі незадовго буде велика бранка. Будуть брати всіх, хіба кривих та сліпих ні, а кого візьмуть, то зараз у мундур, до обрихтунку¹, а потім зараз до вогню. А хто-би хотів реклімуватися² або й так увільнитися, то нехай удасться до нього. Він один може то зробити. Правда, що то буде трохи коштувати, але иншої ради нема.

— А питали ви його, скільки-би то коштувало?

— Казав, що найменше п'ять соток.

— Видно, на багачів полює. Ну, і що-ж, зголосилися де-які до нього?

— Та в нашім селі нас вісім. У мене син одинак, власне має йти до першої класи³,

¹ Вояцька виправка (Abrichtung).

² Реклямуватися—відкликуватися, щоб одержати вільготу що до служення в війську, як хто одинак у сім'ї, удержує родину і т. д.

³ В Австрії брали до війська тричі—це звалося „класи“; коли кого не взяли і в третій раз (на два місяці, до резерви, в запас), то це звалося: „вийти з клас“.

а в кума Степана старший жонатий на боці, вийшов із клас, а молодший при батькові на господарстві, а в Демка п'ятеро дітей дрібних, тільки старший здатний до праці. І так у кожного, коли не це, то те. То вже гадаємо собі: ліпше мені півгосподарства стратити, ніж свою дитину на явну загибіль пускати. Адже господарство річ набутна, а своєї крові жаль.

— Ну, і подавали ви йому де-які завдатки?

— Та, певно. Без того й говорити з нами не хотів. Нижче десятки¹ й не дивився. „Не думайте“— говорив— „що то легка річ!“ Я дав п'ятнадцять ринських, а де-які й по двадцять подавали.

— І кажете, що в уряді громадським² це голосив?

— А так.

— І багато людей це чуло?

— Та щось нас п'ять, чи шість.

— Війт чув?

— Ні, війт вийшов. А нас він просив не розголошувати цього. Бо, каже, наказ вийшов із Відня робити все в тиxості, аби нарід не перепудився³.

— І як гадаєте, чи тільки в вашім селі він був у тій справі?

— Ей, де. Був і по інших. Декуди люди не хочуть признатися, а де-які говорять. Та він і інші адукацькі справи провадить. Береся ґрунти виходжувати, лівентарі⁴ виробляти.

— І за все каже собі так платити?

— Ну, та певно. Без того не можна.

¹ Двадцять корон, біля 10 карбованців.

² Громадський уряд—громадська канцелярія, щось наче волосне правління.

³ Перелякався, перестрашився.

⁴ Попсоване слово—інвентар.

А по хвилевій мовчанці селянин запитав:

— Ну, і що-ж нам пан радять робити? Виходжувати тото увільнення, чи ні?

— Що-ж я вам буду радити?—мовив Євген, в серці якого бралася розпука при тім оповіданню.— Знаєте, господарю. Щоби я вам і найліпше порадив, то знаю наперед, що мене не послухаєте і зробите так, як вам скаже той пройдисвіт. А як так, то шкода моїх слів.

— Та най пан не гніваються!—мовив селянин, трохи ображений Євгеновими словами. — Ми панові дурно не схочемо.

Євген скипів.

— Стійте, Берку!—скрикнув він.

Бричка зупинилася.

— Прошу вас, пане господарю, злізайте й не доводіть мене до злости!

Селянин зліз. Він, очевидно, не надіявся цього. Опинившись на землі, він іще раз обернувся до Євгена.

— І нічого нам пан не порадять?

Євген ужив усіх сил своєї душі, щоб перемогти своє зворушення і свій біль над темнотою та поганими привичками тих людей.

— Слухайте, чоловіче! Говорю вам по щирості й нічого від вас не хочу за цю раду. Не дайте себе одурювати! Ніякої війни, ані великої бранки не буде. Ніякий пан, ані адукат не має права увільнити ваших дітей від війська, окрім тих, що мають право до рекламації. Хто вам инакше говорить, той дурить і туманить вас. Розумієте?

— Т-та розумію,—якось нерадо мовив селянин.

— Ті гроші, що ви йому дали, то так як-би в болото викинули. Коли маєте свідків, то скаржте його до суду за видурення, розумієте?

То його замкнуть до криміналу, і побачите, що він за адукат. А не маєте свідків, то плюньте в те місце, де були гроші. А більше йому не давайте й інших остерігайте. Зрозуміли?

— Та зрозумів.

— І вірите мені?

Селянин почухався в потилицю.

— Ну, то йдіть і робіть, як знаєте. Гоніть, Берку!

XXXII

Гумниська—мале, брудне, жидівське містечко. Вулиці повні вибоїв, тільки в головнім осередку вимощені річними кругляками, по яких селянські вози диркочуть, мов кепський грач по клавішах розстроєного фортеп'яну. Передмістя мають характер села; осередок виглядає мов збірка мурованих корчем. Тільки коло так званого ринку стоїть кільканадцять одноповерхових кам'яниць. В одній із таких кам'яниць міститься ц. к. повітовий суд¹—містився в ту пору, в якій іде наше оповідання. Суд у тім містечку заведено недавно, то й дому власного для нього ще не було.

Ринок, при якому містився суд, це була широка квадратова площа, з калюжею на середині, з купами сміття тут і там, з теребовельськими² тротуарами, з двох боків до ринку виходили жидівські склепи³, в сінях домів сиділи при своїх столах там булочниці, там

¹ Через те, що австрійський цісар був і королем Угорщини, то всі державні установи звалися в Австрії цісарсько-королівськими.

² Теребовля — місто на галицькім Поділлі, славиться дуже гарним і добрим каменем.

³ Склеп—лавка, крамниця.

крамарки зі стьошками, голками, шилами, камінями до гострення кіс, ремнями й шапками, там шевці з угнівськими¹ чобітьми або оліярниці з олієм, що ширив на сто кроків довкола душний, неприємний сопух. Бруд, занедбання—оце було головне, що кидалося в очі й у всі змисли в тому містечку й у тім ринку. Щось спирало груди, очі втомлялися, блукаючи по самих непринадних предметах, думки робилися понурі. В торгові дні на тім ринку й на тісних вуличках та торговицях ішла пекельна гармонія: квичали поросята, ревли воли, скрепіли немазані колеса, кричали, гейкали та сварилися селяни, шваркотали жида, викрикували свої товари перекупні, протискаючися поміж вози, а на возах то плакали, то проразливо свистали діти, взяті до міста на те тільки, аби було кого лишити при конях, поки старі поорудують на підсіннях, по склепах та по шиночках, що їм треба й не треба. Вереск і гармідер, п'яні співи й завзяті „торги“ рвали слух; щоб тут міг хто весело, щиро сміятися, чути себе свобідним і вдоволеним,—це видавалося чимось диким і невідповідним до цього місця, не до лиця його загальній фізіономії.

І гумніський суд своїм виглядом достроювався до тої фізіономії. Камениця не стара ще, але обдряпана, оббита дощами і сполоскана згори додола потоками дощівки, що текла з дірявих ринвів. Сіни широкі вели на вузьке, темне і брудне подвір'я, завалене якимись старими бочками та поламаними возами. З сіней направо й наліво йшли сходи на перший поверх, де находилися канцелярії й зала розправ;

¹ Угнів — містечко на північний захід від Львова, славиться й досі добрими шевцями.

і сходи, і стіни, і коридор на першому поверсі, і заля—все було брудне, запорошене, заболочене, занедбане. Дерев'яна підлога на коридорі була попротирана ногами так, що в багатьох місцях крізь дошки видно було голу цеглу; поруччя на сходах було слизьке від бруду; повітря всюди було сперте, затхле й нездорове, хоча в самотнім вікні, що з коридору виходило на якийсь поганий завулок, були вибиті дві чи три шиби.

Євген прибув до суду пів до дев'ятої й застав коридор повний селян, міщан, жидів, жінок і мужчин. Де-які сиділи на сходах, інші стояли на коридорі, держачи капелюхи в руках; жида шваркотали щось, жінки зітхали важко, христилися та шептали молитви. Всіх очі від часу до часу позирали на двері залі розправ, відки мав з'явитися „пан секретар“, щоб викликати справи, які сьогодні на деннім порядку.

Євгенів клієнт, громадський радний із одного з поближких сіл, гарний, чорновусий мужчина яких 35 літ, побачивши свого адвоката, протопився до нього, привітався з ним і, відводячи його на бік, шепнув:

— Усе добре, прошу пана адюката.

— Що добре?

— Та з моєю справою.

— А що, відступив жид від оскарження?

— Е, ні!

— Свідків маєте?

— Свідків? Яких свідків? Жид має свідків.

— Але-ж ви мали мати своїх.

— На що?

— Ну, щоб посвідчили вашу невинність.

— Мою невинність? Але-ж я не потрібую її посвідчувати. Я таки набив жида.

— І признаєтеся?

— А, певно.

— Ну, то що-ж доброго вам трапилось?

— Най лише пан адукат питають жидових свідків, за що я його набив.

— Ну, розуміється, що буду питати. Сам суддя буде питати.

— Ні, прошу пана, суддя не буде питати.

— А ви відки знаєте, що не буде?

— Побачуть пан.

— Ну, ну, не бійтеся, я своє зроблю.

В тій хвилі двері від залі отворилися, в них появилася возний¹, прочищуючи дорогу, а за ним молодий панич, протоколянт пана судді Страхоцького, з аркушем паперу в руках. Увесь народ лавою повалив до нього. Протоколянт серед загального гуркоту й шуму почав відчитувати лісту² розправ.

— Абіхт Хаскель—нема. Анштелер Фроїм—нема. Бабій Митро—нема.

— Є, є, прошу пана!—запишав малий чоловік із юрби.

— Добре, добре. Бабій Митро є.

І, зачеркнувши олівцем назву присутнього, читав далі. Хто не відізався в тій хвилі, не був моментально присутній, не дочув своєї назви серед шуму, того справа спадала з порядку денного.

— Але я тут! Ось де я, Абіхт Хаскель!—кричав пейсатий жид, вбігаючи задиханий зі сходів.

— Пропало. Було обізватися тоді, коли вас читано. Дістанете другий термін.

Це „філізовання“ тяглося з півгодини. Поминені зголошувалися, просили, сперечалися,

¹ Щось наче судовий пристав.

² Ліста — список по порядку.

де-які починали лаятись; протоколянт грозив, що велить арештувати непокірних. Роззявися селяни, що не обізвалися в першій хвилині, чухалися в потилицю й зітхали важко, але не відходили, мнучи в руках „форлядунки“¹ і ждучи таки ще якоїсь ласки божої. Зі сто п'ятдесятьох справ, покладених на порядку деннім, скинено таким робом цілих вісімдесят. Коли вибила дев'ята, викликування скінчилося, протоколянт вернувся до залі, возний станув при дверях, і почалися так звані „пискові“² розправи.

Євген зараз при початку викликування ввійшов до залі, де вже сиділи суддя Страхоцький і заступник прокуратора, ще молодий урядник, що з дуже неособливим успіхом силкувався надати своїй дитячо-наївному і смішкуватому лицю вираз урядової поваги і строгости. Суддя Страхоцький — то був маленький, худенький чоловік із надзвичайно малою головою й ріденькою бородою. Хоча мав уже близько шістдесят літ, та проте виглядав, мов щось недозріле, неустатковане. Його голос був пискливий, вираз лиця заляканий, очі вогкі, мов ось-ось йому збирається на плач; рухи нерівні, нерішучі, немов він ніколи не знав, що робити. В суді його знали всі, як зовсім невжиточного³ суддю. Надзвичайно тупий у науках, він переходив гімназію з класи до класи то прозьбами, то протекціями, і одиноким, чого добре навчився підчас університетських студій, це була гра в більярд. За те, коли прийшло до державних екзаменів, він був змушений перший

¹ Судові повістки (Vorladung).

² За легке побиття, за образу честі й т. д.

³ Негодящого, що нікуди не можна його вжити.

раз у своїм життю напружити свій мозок. З тяжкою бідою він зробив судовий екзамен, але заплатив за нього дорого, бо по екзамені зійшов з ума. Його вилічили, але його духові здібності від того часу зробилися, коли можна, ще менші, ніж були. Проте він вступив до суду, відбув приписану практику, авансував, замикав і судив людей, не тямлячи ані законів, ані суджених справ, і маючи собі тільки одно дуже просте правило: робити відповідно до вказівок прокуратора. Але раз трапилася йому неприємна пригода: чи то прокуратор хотів зажартувати собі з нього, чи, як запалений мисливець, справді був розлючений на селянина, що ніччю застрелив у своїй бараболі¹ дика² й не віддав його панові, але сам іззів,—досить, коли прийшлося судити селянина за лісову крадіж, прокуратор приватно сказав Страхоцькому: „Я-б такого злодія засудив на смерть, нехай-би його повісили!“ І Страхоцький ні сіло-ні впало засуджує хлописька на смерть і зараз пише до ката в Оломуці, щоб приїжджав вішати. Справа наробила скандалу, і Страхоцького взяли знов до шпиталю. Але там сконстатували в нього органічну хибу і випустили його по кількох тижнях. У нього були широкі сімейні звязки, і йому виєднано те, що його знов узяли до суду, навіть авансували на радника, але не давали йому ніякої справи вести самостійно. Він укупі ще з кількома подібними інвалідами належав до постійних меблів при всяких розправах; це були так звані „неперемінні вотанти“³. Страхоцький

¹ Картоплі.

² Дик—дикий кабан.

³ Неперемінні члени суду.

звичайно дрімав підчас розправи, або, обернувшись плечима до публіки, писав пальце по склі, писав усе одно-однісіньке слово „dobrze“¹, а коли прийшлося голосувати, то завсіди віддавав голос у дусі внесків прокуратора. Це, на його думку, була найліпша мірка для виміру справедливості. Так він прослужив довгі літа, і йому лишалося вже небагато до вислуження повної пенсії. Але в судівництві повіяло трохи іншим духом, від радників зажадали справжньої роботи, а не самого кивання головою на прокураторські внески і, хоча інституція „неперемінних вотантів“ не перевелася зовсім, то проте старших повисилано на пенсію, а Страхоцькому віддано управу повітового суду в Гумниськах. Бідний чоловік мало не плакав, одержавши такий несподіваний аванс, але президент потішив його. „Дам пану радникові поки-що дуже інтелігентного практиканта, то він буде пану допомагати, а пан радник будуть ласкаві держатися у всьому його вказівок. Цей практикант дуже здібний правник і не схоче робити собі жартів із пана радника, то вже на нього можна спуститися“.

Оттак підготовлений, пан суддя Страхоцький рушив до Гумниськ і взявся робити справедливість у повіті. Практикант справді показався дуже здібним так, що людність ані в тоні ведення розправ, ані в їх скорості, ані в самих вирокх не бачила ніякої зміни. Суддя був „гострий“, це так, але такий самий був і його попередник, і так, мабуть, і бог приказав, щоб усі судді були гострі, щоб лаяли обвинуваченого, веліли приставляти жандармами, грозили тюрмою і шибеницею. Які були їх вирoki,

¹ Добре.

наскільки відповідали законові, про це селяни з-давен-давна не знали й не думали: вони знали одно, що судового вироку ніколи не можна зміркувати наперед так, як тяжко вгадати нумери, які вийдуть на лотерії.

XXXIII

Євген знав Страхоцького ще з часів, як він був „неперемінним вотантом“, але, знаючи, що в пана судді пам'ять коротка, представився йому й заявив, що заступає справу Ілька Марусяка.

— А, пан меценас, пан меценас,— заметушився суддя.— Прошу, прошу! Ось ваше місце. А якже, а якже, Ілька Марусяка. Будемо його судити нині. Добре, добре!

Євген представився заступникові прокуратора й заняв своє місце. Суддя, тимчасом, приступив до вікна й почав своїм звичаєм писати пальцем по спітнілій шибі. Та ось увійшов практикант, що поводився тут зовсім як господар дому. Він уклонився Євгенові, наблизився до нього і спитав:

— Пан меценас заступають Ілька Марусяка?

— Так.

— Будемо старатися, щоб як-найшвидше прийшов на чергу. Прошу пана радника!

Пан Страхоцький, почувши цей голос, покинув свою каліграфію й подріботів на своє місце.

— Ага-га, зачинаємо, зачинаємо!—пищав він, сідаючи.

— Возний, заличте, хто там перший? Ага, Митро Бабій і Олекса Чапля,—мовив практикант.

Возний отворив двері залі і крикнув до сіней:

— Митро Бабій і Олекса Чапля!

В сінях залопотіли важкі чоботи, й по хвилі ввійшли два селяни в латаних кожухах, поклонилися низько і станули при дверях. На їх вид лице судді Страхоцького з добродушно-заляканого зробилося якимось тупо-жорстоким.

— Ближче сюди!—запищав він.

Селяни зробили два кроки і знов зупинилися.

— Ближче сюди!—знов запищав суддя й почервонів на лиці.

Селяни знов рушили несміло наперед, аж возний узяв їх за плечі й, попихаючи, поставив перед судовим столом.

— Чого вам треба?—запищав до них Страхоцький.

Селяни поклонилися.

— Та, проше ласки найяснішого трибуналу, нічого!

— Як то нічого? Адже маєте нині термін!

— Так, так.

— За образу чести,—докинув практикант.

— Ага, за образу чести,—мовив суддя.

— Та то проше найяснішого трибуналу, яка то образа була? Він мене назвав злодієм, я його назвав злодієм, ну, то вирівнялося. Він мені, вибачайте, матір спаплюжив, я йому спаплюжив матір, ну, то жодній кривди нема!

— А за що-ж ти його заскаржив?

— Та бо, прошу пана, він мене назвав соціалістом, а я того не міг стерпіти.

— То така тяжка образа?

— А так. Скавзував¹ мене на ціле село.

— А що-ж то значить?

— Та то ніби, що я десь церкву обікрав.

— Та не брешіть бо, куме!—перервав йому другий селянин.—То лиш вам так наговорили! То зовсім так не значить.

¹ Осоромив.

— А що-ж то значить?—запитав суддя.

— Та то, прошу пана, значить, як хто в великий піст скоромне їсть...

Прокуратор, Євген і практикант засміялися. Суддя Страхоцький дуже не любив сміху. Йому все здавалося, що то з нього сміються, тож, зирнувши гнівно по присутніх, піднесеним голосом запишав до селян:

— І ви, драби, задля такої дурниці смієте трудити суд?

— Та ми вже перепросилися, прошу пана судії.

— Перепросилися? Коли?

— А от тепер у сінях.

— Тепер? А не могли ви перепроситися вчора й не тратити дня на термін? Ну, коли вже тут прийшли, то мушу вам дати пам'ятку. Посидите оба по добі в арешті, щоб знали на другий раз, як докучати судові.

Євген аж ахнув при таких несподіваним обороті справи, тим більше, що оречення¹ судді не було ніяким вироком, бо-ж справа була залагоджена перед судом. Практикант так само всміхнувся й до Євгена; видно було, що вони привикли до таких концептів пана судді.

— Возний!—крикнув пан Страхоцький.— Поклич ординанса², нехай візьме оцих двох і заведе до арешту!

Селяни стояли, як остовпілі, далі почали просятися.

— Возний, виведіть їх!—мовив практикант і значучо моргнув возному. Цей приступив до селян, шепнув їм щось, і вони зараз заспокоїлися й пішли... розуміється, не до арешту, а на вулицю.

¹ Постанова, висказ.

² Прислужника.

Викликано другу справу — двох Жидів-конкурентів. Рум'янець гніву відразу уступив з лиця судді. Жидівські справи були звичайно замотані, і він полишав ведення розправи прокураторові і практикантові, що любили розмовляти з Жидами жаргоном, для нього майже зовсім незрозумілим. Бідний суддя нудився, і нараз, коли практикант випитував Жидів про справу, Страхоцький із плачливим видом обернувся до нього:

— Пане, але-ж я не урядую!

Практикант перервав індагацію¹, глянув на суддю.

— Дайте-ж мені хоч який акт, який папір, щоб я знав, що урядую.

Практикант схопився з місця, виняв із шафи перший-ліпший плік² актів і тицьнув його під ніс судді, що зараз углибився в читання якихось зовсім незрозумілих для нього зізнань, рекурсів і реплік, і був зовсім заспокоєний. Проходячи попри Євгена, практикант сказав йому пів-голосом, коли має ще залагодити які справи, то може йти, бо перед Ільком Марусяком на порядку ще десять інших справ, і в тім числі три жидівські, а це потриває на всякий випадок зо дві години. Євген пригадав собі, що справді має поробити де-які виписки в реєстратурі, і вийшов, наказавши Марусякові, щоб пильнував черги й не відходив нікуди. Через півтори години, поробивши виписки й поснідавши в поблизькій заїзді, він вернувся. Марусяк сидів на коридорі під стіною.

— Ну, що? — запитав його Євген. — Ще вас не кликали?

¹ Випитування.

² Склад актів, багацько актів, що стоять одні на других.

— Ні. Ще там якісь Жиди шваркочуть.

Марусяків противник, високий, сивобородий Жид, ходив по коридорі і з-під лоба позирав то на Марусяка, то на адвоката. Присутність адвоката, видимо, непокоїла його.

— От Юда!— гнівно шептав Марусяк до Євгена, затискаючи кулаки.— Глядіть, як нас пасе очима. Ззів-би, як-би міг. Адже підплатив суддю, щоб мене конче засудив, щоб я не міг бути вибраний до ради громадської.

— Як-то підплатив? Хіба суддя бере?

— Не суддя, а суддіха. Адже його Рухля ще вчора голосила: „Ну, ну, піде Марусяк завтра на термін, а верне за місяць. Скажіть йому, щоб набрав досить футрашу¹, бо буде годувати не тільки себе, але й арештанські воші. А в раді громадській тоді буде, як на моїй долоні волосся виросте“.

Марусяк іще щось хотів говорити, коли Жид підійшов до Євгена й, торкнувши його за плече, мовив, підіймаючи ярмурку на голові.

— Bitte Sie, Herr, auf ein Wort²!

— Чого вам треба?— запитав його Євген.

— Я-би хотів просити... Я-би мав панові щось сказати...

— Говоріть.

— Але я-би хотів у чотири очі.

— Говоріть і в шість. Я з вами ніяких секретів не маю.

— То пан адукат? І пан хочуть боронити оцього-о?

— Так.

— А пан знають, що то за чоловік?

— Знаю.

— Та-а-ак?— протягнув Жид.— Ну, ну!

¹ Харчів.

² Прошу вас, пане, на одно слово!

І він відвернувся, силкуючися надати своїм лицю згідний і байдужний вигляд. Євген знав цей маневр. Він знав, що Жид не має нічого особливого сказати йому, але рад-би своїм секретним говоренням із адвокатом наполохати селянина, посіяти в його душі недовіря до адвоката, а це в усякім разі можна буде потім використати. Цього власне не хотілось Євгенові, і для того він ніколи не піддавався на такі маневри.

Та ось, нарешті, викликано справу Лейби Хамайдеса проти Ілька Марусяка. Євген, і за ним обидві сторони ввійшли до залі. В ній було вже душно, чути було запах цибулі, хлопських кожухів і людського поту. Страхоцький сидів на своєму кріслі, блідий, змучений і майже сонний. Прокуратор сидів також задуманий; у нього була молода й гарна жінка, яку він дуже любив, але не менше підозрівав, що вона ошукує його з капітаном від уланів. Була власне одинадцята — пора, коли його Міля одягається й коли, — говорено йому, — капітан заходив до неї кілька разів. Прокуратор кляв у душі оцей проклятий уряд і всі ті справи, що заставляють його сидіти тут і не дозволяють хоч на хвилину скочити додому, поглянути, що там робиться. І ще той дідьчий адвокат! Як-би не він, можна-б було спокійно тепер зробити перерву хоч на півгодини; а так Страхоцький уперся конче перевести ще цю розправу й позбутися Євгена і аж тоді зробити перерву. А тоді для нього бігання додому може бути зовсім безпредметове. Тільки один практикант держався бадьоро і свobodно, і був, бачилось, душею цієї залі. Він випитав обидві сторони *quo ad generalia*¹

¹ Прізвище, звідки родом і т. ин.

і, ткнувши Страхоцькому якийсь папір у руки, взявся за перо, щоб протоколувати розправу.

— Ну, ти, Ілько... як там тебе?.. Марусяк, признаєш себе винним?— запитав суддя.

— Ні,— відповів Ілько.

— Ні? Як-то ні? Адже-ж ти бив Лейбу?

— Та бив.

— А знаєш, що бити не вільно?

— Та знаю.

— І як-же ти смів його бити?

— Бо мусив.

— Як-то мусив?

— Бо він-би був мене набив.

— Був-би тебе набив? А ти як знаєш, що був-би тебе набив?

— Бо кинувся на мене з колом.

— То хай-би був бив, а ти-б його був заскаржив.

— Ні, дякую красенько. Волить він мене скаргити.

— Ну, то тепер будеш сидіти за бійку. Пане Лейбо, правда то, що ви хотіли його бити?

— Неправда, прошу високого трибуналу,— мовив Лейба, підіймаючи ярмурку на голові.— Відки він знає, що я хотів?

— А видиш!—мовив Страхоцький до Ілька.— Лейба каже, що то неправда. То він перший кинувся на вас?— обернувся він знов до Лейби.

— Він перший ударив мене.

— А ви його вдарили?

— Ні, ані разу! То ще не все, прошу високого трибуналу. Він обікрав мене.

— Брешеш, Жиде!— крикнув Ілько.

— Я маю свідки. Він обікрав мене, а коли я впімнувся за своє, він іще й набив мене. Я три тижні лежав хорий.

— Ти міг лежати й три роки, бо й так нічого не робиш, тільки кров ссеш із людей,—буркнув Ілько.

— Мовчи, хлопе! — завищав суддя. — Ах, ти, поганине! Чи бач його, обікрав, ще й набив, і ще й лається перед судом! Кличте свідків!

— Перепрошую пана радника,—відіззався Євген,—я хотів-би запитати де-що в пана Лейби Хамайдеса.

— А, прошу, прошу! — поквапився суддя.

— Пане Лейбо,—мовив Євген, обертаючись до Лейби,—ви ще досі не сказали нам, де то була та бійка?

— Де була? Де була, то була, а бити не вільно.

— Ну, це вже побачимо, а я просив-би відповісти мені на моє питання.

— Що я буду панові відповідати!—буркнув Лейба й відвернувся лицем до судді.

— Прошу занотувати у протоколі, що пан Лейба не хоче відповісти на моє питання. Ну, то може ви, Ільку, скажете нам, де це було?

— В моїй хаті.

— А що-ж робив пан Лейба в вашій хаті?

— Видумав собі якусь крадіж і прийшов робити ревізію.

— Ну, то певно прийшов з війтом?

— Ні.

— З присяжним¹?

— Ні.

— З польовим або з ким-будь із громади?

— Ні.

— Як-то, сам?

¹ Виборним.

— Ні, не сам. Узяв собі до помочи двох жидів і ще трьох піяків, таких, що в нього днюють і ночують. Влетіли нападом до моєї хати, перестрашили жінку й дітей, а коли я запитав їх, яким правом нападають мене, Лейба казав мене в'язати, а потім кинувся на мене з буком. Ну, я мусив боронитися.

— Правда це, пане Лейбо?—запитав Євген.

— Неправда!

— Ага, преці маємо відповідь.

— Нехай свідки скажуть,— мовив Ілько.

— Прошу високого трибуналу, я противлюся його свідкам.

— Але-ж це ваші власні свідки, ті, яких ви привели — мовив протоколянт.

Лейба не знав, що на це сказати. Покликали першого свідка, Лейбового зятя Гершка.

— Скажіть нам, Гершку, що ви знаєте про цю справу?—запитав суддя.

— Я те знаю про цю справу,— забалакав Гершко швидко, мов говорив вивчене на пам'ять,— що оцей Ілько вкрав у мого тестя вночі...

— Перепрошую пана радника,— перервав його бесіду Євген,— я просив-би запрягти цього свідка.

— Що? Запрягти?—скрикнув Гершко й зирнув на адвоката ненависним оком.

— Ага, ага, запрягти,— захопився суддя й нараз зупинився. — Але бо... А пан прокуратор мають який внесок?

— Згоджуюся з внеском пана оборонця.

— Ну, Гершку! Будеш присягати,—обернувся суддя до свідка.

— Я? Присягати? На таку дурницю?

— То не дурниця. Ви зачали говорити про крадіж,—замітив Євген.

— Про крадіж? Що то за крадіж? Ділетка¹ кукурудзи... хіба то крадіж?— змагався жид.

— Принесіть тору!— мовив суддя до возного. Жид поблід, затримтів.

— Прошу високого трибуналу, я не буду присягати.

— Мусиш, лайдаку!— озвірівся на нього суддя.

— Я не можу. Я не знаю цієї справи докладно. Я нічого не бачив. Я бачив, але не все. Я... я... Я Лейбин свояк. Я зрікаюся свідощтва.

— Прошу записати заяву свідка до протоколу,— спокійно мовив Євген.

Гершка пустили. Він сів на боці й почав хусткою обтирати піт із чола; був увесь мокрий, мов із лазні вихопився. Все тіло на ньому дрижало.

Другий жид таки мусив присягати, але був так змішаний, що з його зізнань ніхто не міг бути мудрий. Про крадіж він чув від Лейби, бійку бачив — це було в Ільковій хаті, але чого він там зайшов, і як прийшло до бійки, цього він не міг собі пригадати. Покликано хлопів. Ті присягали байдужно, але з їх зізнань стверджено зовсім не те, чого хотілося Лейбі. Виходило, що про крадіж кукурудзи Лейба почав говорити аж того дня, коли зчинилася пригода, що того дня мали бути вибори до ради громадської, що Лейба перед тим радився з де-ким із громадян, як-би не допустити Ілька до ради, й ухвалено кинути на Ілька підозріння за крадіж, наробити йому сорому ревізією в його хаті й так знеславити його в громаді. Лейба казав війтові йти на ревізію, але війт не хотів, то Лейба пішов сам, і так зчинилася бійка.

¹ Чверть кірця, 25 кіло.

— Чи в вас Лейба така велика влада в селі, що може розказувати вйтові?— запитав Євген.

— О, так, у нас що Лейба скаже в селі, то мусить бути.

Переслухи скінчилися. Встав прокуратор.

— Справа про крадіж досі невияснена, і щодо неї ведеться слідство; в усякім разі на оскарженім тяжить підозріння. А справа побиття Лейби очевидна, оскаржений сам признався. Всі зізнання свідків у тім факті нічого не можуть змінити, бо про конечну оборону тут не може бути мови. Оттим-то я піддержую оскарження і прошу засудити оскарженого.

Євген почав вияснювати справу, але бачив, що суддя немов дрімає й майже не слухає його промови. Він говорив коротко, зводячи до купи зізнання свідків і виказуючи нестійність обвинувачення. Суддя, очевидно, почав нетерпимитися. Протоколянт пильно писав щось на карточці.

— Розправа скінчена. Слухайте вироку!— пискнув суддя.

Всі повставали.

— В імени його величества цїсаря,— зачав він, дивлячись на вікно, та потім нараз глипнув на Ілька, і його хопила за серце злість на цього мужика, що так багато часу мусив із ним згаяти, і він, хапаючися жменею за живіт і корчачись, пищав далі:— Ти злодію, розбишако, суд признає тебе винним і засуджує на чотири тижні арешту.

Він зупинився, щоб перевести дух. В тій хвилі протоколянт всунув йому в руки записану картку паперу. Суддя перебіг її очима, і на його лиці виступив плачливий вираз.

— Але пан прокуратор піддержує оскарження!— мовив він майже крізь сльози, мов

дитина, невинно висічена, нахиляючися до протоколянта.

Цей устав і щось живо почав толкувати йому. На лиці судді, мов на лиці дитини, малювалися за чергою зачудування, перестрах і тупа резигнація. Протоколянт сів на своє місце, а суддя взяв картку до рук і почав читати:

— Однак-ж із огляду, що крадіж не доказана, і що бійка була наслідком безправного нападу Лейби на дім Ілька, і в тім випадку зовсім оправданим супротивленням, то суд увільнює оскарженого Ілька Марусяка від вини й кари.

— Ай вай! — зойкнув Лейба.

Прокуратор поклонився й сів, переглядаючи дальшу справу. Євген і Марусяк, поклонившись судові, вийшли з залі.

— Я знав, що так буде, — радісно мовив Марусяк, перериваючи важкі Євгенові думи при виході з цього захисту справедливости.

— Ви знали? А то відки?

— О, пан практикант у нас добрий панич. І не дорогий. Тут давніше пан ад'юнкт був, о, то до того з чим будь не можна було показатися!..

XXXIV

Відбувши ще два терміни й залагодивши все, що мав залагодити в Гумниськах та побідавши в жидівськiм заїзді, Євген таки того самого дня рушив із поворотом, але иншою дорогою, на Буркотин. Хоча ця дорога була дальша, то проте Євген не хотів ночувати в Гумниськах, надіючися таки бути коло півночі дома. Загорнувшись добре в подорожню бунду, він велів Беркові поганяти коні і, опер-

шися плечима об зад каритки, віддався своїм невеселим думкам. Він був загалом не високої думки про наше судівництво, але те, що бачив у Гумниськах, могло-б було менше загартовану душу довести до розпуки. Той мертвий шаблон, та ремісницька буденність вимірювання справедливості, повна зневага до провідних ідей законодавства й панування мертвої букви, та ще у сполученню з повною безцеремонністю людей, отупілих або й зовсім хорих духом — тут доведені були до справжньої карикатури на всяке судівництво. До якої байдужности на закон і на людську кривду треба було дійти, щоб не тільки видавати подібні вирoki, як їх видає Страхоцький, але толерувати їх! Ну, та Страхоцький — на-пів ідіот, йому й не диво. Але що-ж ті, що, знаючи його, вислали його сюди „на вислугу“? Навіть хоч-би прокуратор і практикант параліжували його ідіотичні присуди, то й тоді ще його спосіб ведення розправ мусить підкопувати повагу того „найвищого царського атрибуту“, тої порфіри, вложеної на блазня. Та чи параліжують-же вони все? Практикант, як бачимо, бере, Страхоцький, хоч ідіот, а також свою користь нюхом чує, а прокуратор, молодий чоловік, обтяжений сім'єю, дбає про аванс і, певно, не схоче для якоїсь там хлопської кривди заводити історій і робити скандалу, значить, псувати собі кондуїту¹ в вищих сферах. Певна річ, Страхоцький — виїмок, але на нещастя, образ „малого суду“, який бачив Євген у Гумниськах — не виїмок, а тип. На це складається багато причин: і само збюрократизовання судівництва,

¹ Думку, погляд, опінію, як хто записаний, кваліфікацію.

що заставляє людей із найменшою дрібницею волочитися по судах, і величезне число справ, які мусить залагоджувати один суддя й які навіть найздібнішого й найсумліннішого чоловіка з часом доводять до байдужности й отупіння; і саме життя в малих містечках, далеких від усякого духового й товариського життя, де урядникові поза кругом своєї сім'ї лишається тільки шинок і карти; і дуже невелика пенсія, що в людей, обтяжених сім'єю, просто відчиняє двері перекупству; і, вкінці, сама тісна та невисока освіта наших суддів, прокураторів та адвокатів, оте нещасне „Brotstudium“¹, що не дає такому функціонарові нічогісінько, крім знання параграфів, не торкаючись ані психології, ані суспільних відносин, ані історії, ані етики, присипляючи ще в університеті його душу й серце, і випускаючи його у світ машиною, яка й працює так, як її заведуть переможні обставини.

Якою-ж іронією супроти цього бреніли в Євгенових вухах пишні фрази про незалежність судівництва, про непідкупність суддів, про строгу легальність їх поступування і про високе почуття справедливости різних пресвітлих трибуналів, до якого так часто у своїх промовах люблять відкликатися адвокати. Адже-ж оте інстинктове у Страхоцького пильнування, що скаже прокуратор,—це не одинцевий феномен, воно має свою довгу й міцну традицію! Адже важніші слідства робляться скрізь по Галичині за вказівками прокуратора, а через нього звичайно за вказівками політичної влади. Адже-ж кожний трибунал у Галичині має суддів,—вони нераз становлять більшість,—

¹ Наука для хліба.

що, так само як Страхоцький, ховають сумління у жменю, а за те нагострюють вухо як-найпильніше на те, що говорить прокуратор. Розділ між судівництвом і адміністрацією — перша основа справді-незалежного судівництва — у нас існує тільки на папері, а на ділі це ідеал, до якого нам дуже далеко.

А коли Євгенова думка від тих „вищих сфер“ перейшла вниз, до народньої маси, до селянства, йому зробилося страшно. Адже-ж те, що він бачив сьогодні — і чи тільки сьогодні! — ті погляди селян на суди й судівництво, ті їх почуття, з якими вони входять до судового будинку, це-ж усе око-в-око те саме, що було перед 1848 роком. Змінилися форми, але дух, суть патримоніального судівництва живе й досі. Той сам, хто гнав хлопа на панщину, брав у рекрути, стягав з нього податки, виганяв його з хати за „ліни́вство“ і при кожній з тих нагод міг тисячними способами кривдити його, той сам був і його суддею, мав судити про його кривди. Закони, патенти та інтимати були надруковані в великих книгах мовою чужою й незрозумілою для народу; але й суддям вони були здалі тільки на те, щоб їх параграфами прикривати свою самоволю, городити собі з них пліт, що забезпечував-би їм безкарність кривдження, й визискування народу. „Завдати когось до суду“, це в народньому поняттю була страшна погроза, більша, як коли-би хто похвалився: „Ось я розіб'ю тобі каменем голову“. „Хорони мене, боже, від панської карности й людської ненависти“ — ввійшло в народню поговорку. Хто йшов до суду, хоч-би правда сто раз була по його боці, тримтів і вважав себе нещасливим, бо „панського суду ніхто не певен“. Виграти справу в суді значило таке

саме щастя, як трафити на лотерію; чи справедливо, чи несправедливо виграна справа, про це питати нікому і в голову не приходило. І чи-ж ті селяни, які нині суддю Страхоцького вважають гострим, а його практиканта добрим за те, що „дешево бере“, чи-ж ті селяни не стоять вповні на становищі патримоніяльного суду? І так роблять не тільки зовсім темні, загукані селяни, але й такі, як оцей Ілько Марусяк, що у своїм селі ведуть боротьбу з різними темними елементами і стоять на чолі поступовішого молодого покоління. Роблять так, бо мусять...

Ті самі непереможні обставини, що накручують суддів на лад патримоніяльної машини, пруть і їх, селян, мов безопірне зерно, в гирло тої машини.

Євгенові зробилося страшно й душно в пудлі¹ брички. Він велів відслонити її й визирнув на світ. Дорога йшла простою, як струна, лінією, по м'якім піску. Довкола рівними, темно-зеленими стінами тягся сосновий молодник, засаджений перед кількома роками коштом почасті краю і правительства, почасті кількох довколішніх дідичів при дармовій праці селян. Давніше тут стояв великий сосновий ліс, але ті пани вирубали його так чисто й раціонально, що зруб висох, і зпід здертого дерна виступив рідкий пісок. Цілій околиці грозило занесення родючих піль тим піском, і ось почалися заходи для виведення субвенцій на заліснення цієї пустелі. Піскові поля зпершу засівано якимось коренастим та твердим зіллям, що росло на піску і по кількох роках утворило на піску густу дернину, де можна було садити молоді

¹ Коробка воза.

сосни. Рівночасно уряд заборонив панам тої околиці на кілька літ вирубувати решти великого, старого ліса—і цій забороні завдячила своє врятовання також гарна діброва в Буркотині, яку, зрештою, пан маршалок устиг, тимчасом, гарно обтяжити гіпотечними позичками.

Євген оглядав молодий лісок. Темно-зелені сосонки стояли густими, рівними лавами по оба боки дороги. Вони були посаджені рядами так, що, їдучи дорогою, око раз-за-разом вбігало поперек головної лави і продиралось значний шмат у глиб ліса, але за хвилю віз рушав далі, око зісковзувалось із одної лінії, вбігало на другу, щоб із неї знов зісковзнутись за хвилину. Євген зирнув наперед себе: сосни, сосни, сосни рівним рядом потяглися аж геть-геть далеко, де обі їх лінії по обох боках дороги немов зливалися зі собою. Глипнув позад себе—те саме. Кінця ліса ніде не видно; одинока каритка котилася тихо, мов загублена серед того темно-зеленого шпилькового моря. І скрізь воно рівне, мов пристрижене якоюсь величезною машиною; ніде ані вищого дерева, ані лісничівки¹, ані яру, ані закруту дороги. Тільки тут і там край шляху бовваніють біло-сині басамаїсти² милеві стовпи з понаписуваними на них числами.

Євген знов зирнув наперед себе. Його зір зупинився на одному стовпі, що стояв, як йому здавалося, не в такому місці, де його, міркуючи по віддаленню, слід було надіятися. В сірій

¹ Хата лісничого.

² Басаман — смуга, полоса; басамаїстий — смужковий; милеві стовпи були вимальовані звичайно синьою й червоною фарбою, смужками, одна по другій.

мряці, що злегка налягала на ліс і закривала небо, цей стовп видавався зовсім чорним. Зрештою, й його форма була якась не зовсім звичайна; скоріше подобав на старий, обгорілий пень, ніж на правильно обтесаний і „в краєві фарби“¹ помальований стовп.

— Слухайте, Берку,— запитав нарешті Євген,— що це там стоїть коло дороги? То якийсь стовп, не правда?

— Ні, прошу пана, то хлоп.

Наближалися потрохи; Євген побачив, що той ніби-то стовп справді рухається й посту- пає напроти них. А коли над'їхали ще ближче, Євген пізнав, що це був дійсно селянин ви- сокого росту, старий, сивовусий дід у чорній, довгій, пониже колін суконній гуні і в чорнім повстанім капелюсі. Він здалека кланявся їм, а коли позрівнялися з ним, простягнув обі руки і крикнув:

— Прошу пана!

Євген думав, що старий просить милостині, але Берко, видно, ліпше зрозумів цей поклик, бо зупинив коні. Євген пильно оглядав чоло- віка, що, кланяючися, наближався до нього.

— Прошу ласки панської,— мовив старий,— перепрошаю за питання: відки пан їдуть?

— Із Гумниськ.

— А куди пан їдуть?

— До Буркотина.

— А, господи, тобі слава!— мовив чоловік і пе- рехристився.— Так це ось туди до Буркотина?

— Так,— мовив Берко.— А на що вам того треба?

— Йой, таже говоріть, маю біду!— мовив старий.— Адить², оце вже від самісінького рана

¹ Синьо-червоний колір—краєва відзнака Галичини.

² Скорочене: а дивіться.

блуджу в тім лісі. Десь нам ялівчина втекла в ліс ще вчора, то шукали хлопці цілу ніч, а я вийшов рано та й заблудив у поганий час. А то такий проклятий хаш, що ні стежки, ні прикмети жодної. Ходжу й ходжу, всюди однаково, а кінця нема. Вже й ніг собі не чую. Ледве-не-ледве виплентався на гостинець¹, а ту знов та сама біда. Сюди гляну, рівно й кінця не видно; туди гляну, знов рівно й кінця не видно. Куди йти? Пробував навгадіти отсюди,— і він показав у противний бік від Буркотина— йшов, йшов, усе одно, а кінця нема. І почало мені до голови таке йти, що це я не в той бік іду. Сів, спочиваю, та бо холодно. А тут на те ані душі живої. Вже чоловік не знав, що з собою робити, та ось, богу дякувати, що ви над'їхали.

— А ви-ж відки?

— Та з Буркотина.

— Ну, то сідайте коло мене, підвеземо вас,— мовив Євген.

Щира радість малювалася на лиці старого.

— А бог-би вам, паночку, радість дав, що ви мене старого не лишаєте в тім лісі! Бігме, я вже так ослаб, що не знаю, чи здужав-би до вечора доволоктись додому. Ну, чи не прислів'я, тільки час блудити? Та й ще кому, мені старому, що тут замолоду знав кожний корчик, кожне дерево?

Старий, балакаючи, звільна вліз у каритку і сів на низенькім сидженню на проти Євгена. Цей просив його сідати поруч себе, але старий не захотів.

— Ні, ні, буде з мене й тут! І за це вам велике спасибі!— мовив він, ставляючи свою

¹ Битий шлях,

палицю між коліна, опираючи свої жиласті, спрацьовані долоні на її костурі, а бороду на долонях. Його сірі, розумні очі почали пильно вдивлятися в Євгена. Берко рушив.

Євген на разі ¹ мовчав. У його голові шибнуло дивне порівняння. Оцей старий, що заблудив у близькім сусідстві рідного села, що стоїть насеред гладкого, рівного шляху, і не знає, в який бік йому додому, — чи-ж це не символ усього нашого народу? Змучений важкою долею, він блукає, не можучи втрапити на свій шлях, і стоїть мов оцей заблуканий селянин серед шляху між минулим і будущим, між широким, свобідним розвоєм і нещасним нидінням, і не знає, куди йому йти, не має сили ані надії дійти до цілі.

„Хто то вкаже тобі дорогу, хто підведе тебе, мій бідний народ?“ — зітхнув Євген.

XXXV

Лице старого селянина прояснилося.

— А я пана знаю, — мовив він.

— Яким чином?

— Адже ви нас боронили там у суді. Ви пан адукат Рафалович, правда?

Євген придивився ближче старому й пізнав свого бувшого клієнта.

— А, ви Демко Горішний.

— Бодай пан здорові були! Як пан собі зятямили! А куди пан їдуть?

— Був у Гумниськах на терміні, а тепер, вертаючи, поїхав на Буркотин, хотів побачити ваше село.

¹ Поки-що (польське).

— Ой, є що бачити! — сумовито відповів Демко. — Біда нас присідає, паночку, чим-раз дужче та й дужче.

— А ви знаєте, на що пан-біг біду сотворив? — запитав Євген.

— Та на що?

— Щоби люди билися з нею.

— Та то воно так. Але як той казав: *bijmy s'ie, chlopie, moja szabla, a twój k'ij*¹.

— Певно, що то нерівно, але то ще не рація, щоб і кий із рук кидати і йти голіруч. Ну, а як-же ваша справа з паном за пасовисько?

— Та не знаю. Щось наші преліпотенти² на пана відказують.

— Ніби то на мене?

— А так. Кажуть, вибачайте, паночку, що ви не хочете вести нашої справи, що ви радили їм відкупити в пана діди́ча те пасовисько.

— То неправда! Ну, та як собі хочуть. Не вірять мені, то я їм папери віддав. Нехай собі шукають іншого адвоката.

— Та вже знайшли, — пошепки, нахилиючися до Євгена, мовив Демко.

— А кого?

— Та пана Шнадельського.

— Що?

— Пан Шнадельський... пан, певно, знають його, він сам до нас зголосився, каже, що я вам усе зроблю, не давайтеся на підмову тамтому панові в місті, бо він підкуплений і запропастить вашу справу.

— І давно то було?

— О, вже пару тижнів тому. Пан Шнадельський часто буває в нас у селі, він їздить по

¹ Биймося, хлопе: моя шабля, а твоя ломака.

² Пленіпотенти — уповноважені.

селах і геть бере хлопські справи. Наші люди дуже до нього горнутья, кажуть, що він дуже великий адукат і має доступ до самого цісаря.

— Бійтеся бога, люди! — скрикнув Євген. — Але-ж це ошуканець! Це не жоден адвокат! Він не має права ніяких справ провадити.

— Що пан говорять! — з переляком скрикнув Демко.

— Можете мені вірити. Кажу вам як чесний чоловік, а не для того, що він риє піді мною.

— Ой, господи! А наші люди до нього як до бога моляться! Та бо він уміє говорити з людьми! Так уміє придобритися, що думав би чоловік: оце святий з неба зійшов.

— Я вам кажу по правді. Зрештою, можете піти чи до старости, чи до кого хочете й запитати його, чи пан Шнадельський адвокат, чи ні?

— Та то правда.

— А тепер скажіть мені, ви знаєте, в вашого пана десь є дубовий ліс?

— А є.

— І красний?

— О, чудо, а не ліс. Там дуби отакі грубі, а рівні як свічки.

— І багато їх?

— О, то великий шмат ліса, буде зо двісті моргів.

— А будемо ми їхати попри нього?

— Ні, з цього боку села ні. Аж як переїдете за село, та потім під гору, то там будете їхати через діброву. А на що пан про це питають?

— Та так. Мені цікаво, чи пан не думає її рубати.

— Е, вже би-давно був вирубав, але заклали з намісництва. А інші кажуть, що банк не дозволяє рубати. Бо наш пан задовжений

у банках, а на той ліс то взяв більше, як десять тисяч. І без банку не сміє рушити.

Тимчасом бричка минула ліс й заїхала в село, що лежало в долині над рікою. Посеред села між високими липами й ясенями стояв двір пана маршалка Брикальського.

— У пана маршалка сьогодні полювання, — мовив Демко, показуючи очима на двір. — У діброві дики стадами ходять, шкоду страшенну роблять по полю. На самій бульбі¹ люди тисячні шкоди понесли². А панові було байдуже. Аж як йому самому дики цілий копець³ з бульбою розбили, то спросив полювання. Чуєте, як там трублять та гукають?

І справді, з широких сугорбів, покритих високим дубовим лісом, що тепер під пожовклим листям виглядав мов лан велитенського спілого збіжжя, чути було гомін стрілецьких труб, крики та верески нагінки й де-де цюкання рушниць.

Вїхали в село. Проїхавши крутою вуличкою між горóдами, вибралися на широкий майдан, що розкинувся перед корчмою. Велика мурована корчма з заїздом, своїми обдряпаними стінами і своїм нехарним⁴ виглядом добре достроювалася до болотистого майдану. Перед корчмою стояла досить велика купа селян; ще більше число їх тислося до сіней, а з шинку чути було глухий гамір, і видно було крізь повідчинювані вікна густий стиск голів.

— Ов, а це що за ярмарок? — мовив здивований Демко. — Може пан тут стануть трохи спочити?

¹ Картопля.

² Потерпіли.

³ Могилку — картоплю закопують у землю й насипують „копець“.

⁴ Нехарний — брудний.

— Треба буде коні попасти, — обізвався з козла Берко. — Відси аж до міста не буде вже заїзду.

— Добре. Попасемо й поглянемо, що тут таке. Бричка завернула до корчми. Селяни проступилися у дві лави і, побачивши якогось пана у бричці, поздіймали капелюхи.

З гуркотом бричка вкотилася в корчемні дильовані сіни.

XXXVI

В корчмі було ціле віче. За столом сидів панок яких тридцяти літ, високий, статний, зі здоровими вусами і гладко виголеним, трохи запитим лицем, а довкола нього з усіх боків сиділи і стояли, тиснучись до купи головами, селяни. Перед паном стояла гальба пива; між селянами кружили дві квартові пляшки горілки; чарки і пляшки йшли з рук до рук. У корчмі стояла духота; запах горілки, мокрих кожухів, людського поту й міцного тютюну мішалися до купи. Пан за столом, внуливши очі в гальбу пива, говорив голосно:

— Остерігаю вас, браття-хлопи, не вірте нікому! Не вірте панам, не вірте попам, не вірте урядникам, не вірте адвокатам, не вірте професорам¹, бо всі брешуть. Усі до одного. Всі тільки на те дибають, аби хлопським добром пожитися, з хлопа сім шкір здерти, а потім сміятися з нього, як із дурня.

— Ой, правда, правда! — зітхали селяни. — П'ють нашу кров, ще й сміються з нас.

— Ні на кого не надійтеся! — говорив далі пан. — Ані в пана, ані в попа, ані у старости,

¹ Народнім учителям.

ані в суді нема вашої правди. Там усюди купована правда, всюди фальшивство, всюди кривда. Тільки один цісар наш тато, від нього можна надіятися справедливости. Тільки він один дбає за нас, бо ми всі його діти.

— Так, так! — potwierдили ті, що сиділи за столом.

— Шукайте собі чоловіка, щоб був щира хлопська душа, хлопська кістка, і такого чоловіка шліть до цісаря, щоб він переказав йому всю вашу біду і всю вашу кривду. Тільки він один може вам допомогти, може вкоротити руки і попам, і Жидам.

— Ой, то, то! — зітхали селяни.

— Не вірте Жидам, не вірте нікому, бо всі вас дурять! Кожний аби лише своє горло залити, аби свого мацька¹ наповнити, а як хлоп бідує та гарує², про те йому байдуже.

— Ой, бідує! Ой, гарує, що і світа божого не бачить! — залунав ув один голос стогін по всій корчмі.

— А такий адукат що? Сидить собі в місті в препишних палацах, вигідно, ясно, тепло й чисто, пошкрябає в канцелярії пером помеле в суді язиком, а ти, хлопе, плати йому, солоно плати!

— Та й коби то хоч поміг! — обізвався хтось із купи. — А то я три роки правувався за свою дідизну, та й що з того? Пропало мое поле, ще й кошти мусив платити.

— А бачите. І то не одному таке діється! Адже справді в кожній справі, яка є в суді, все бодай один мусить програти. А хто про-

¹ Череве (польське).

² Гарувати — терпіти, страждати.

грає звичайно? Хто слабший, хто не вміє боронитися, хто не має чим мастити. Ну, а хто-ж у нас найслабший, найбідніший?—Хлоп. Тому хлоп усе мусить програти. І тому кажу: не вірте панам, не вірте попам, не вірте адукатам, нікому не вірте.

— А особливо не вірте оцьому панові, що видає себе за вашого приятеля, а дбає тільки про те, щоб обдурити, обдерти й викпити вас,— залунав різкий, смілий голос від дверей корчми.

Пан за столом підняв голову і встав із місця при тих словах.

— Що там за дурень рило рознімає?— крикнув він.

— Люде, — говорив Євген, виступаючи на середину корчми, де йому зроблено місце, — знаєте мене, хоч не всі. Я адвокат Рафалович, той, що боронив вас у суді. Остерігаю вас, що цей пан Шнадельський не є жоден адвокат, ані жоден оборонець, не має права провадити ніяких справ, а хто йому повірить яке діло, може бути певний, що пропаде його діло й ті гроші, які дасть йому. Мушу вам іще сказати, що пан Шнадельський служив у суді й відтам його прогнали за крадіжки і за фальшиві векселі.

— Брешеш, драбе! — ревнув Шнадельський, підскачивши за столом.

— І мушу вам іще додати, — говорив Євген, не звертаючи уваги на Шнадельського, — що цей пан повинен-би ще нині дістатися до криміналу за ті ошуканства, яких допустився на людях і які, надіюсь, не уйдуть йому сухо.

— Безличнику! Падлюко! — казався Шнадельський, але Євген стояв обернений до нього плечима й говорив далі:

— Остерігаю вас, люде, не давайте йому жодних справ, ані жодних грошей, бо будете жалувати, як буде запізно.

— Бийте його! Бийте на мою відповідь! — репетував Шнадельський і, вхопивши гальбу, кинув нею що-сили на Євгена. Але замість Євгена, гальба вдарила в голову старого Демка, що стояв обік адвоката.

— Пане! Що робиш? За що б'єш? — крикнув Демко, випростовуючись і підносячи свою окривавлену голову.

— Гов! Стійте! Що тут таке! — гукали одні, чуючи брязк скла.

— Бийте його! Бийте п'явку людську! — ревів Шнадельський. — Я відповім за все!

— Коби міг за себе відповісти, ошуканче! — крикнув Євген.

— Як смієш битися? — ревів Демко й сунувся до стола.

Зчинився страшенний гармідер і заколот. Одні стояли за Шнадельського, другі за Євгена. Але закривавлена Демкова голова пуджала¹ прихильників Шнадельського, а його нагла команда „бийте!“ також зробила зовсім не таке вражіння, якого він бажав собі. В корчмі знявся крик. Одні тислися до стола, другі від стола. Євгена попихали у стиску сюди й туди, поки вкінці якась сильна рука не взяла його за плечі й не випхала до сіней.

— Пане, бійтеся бога, їдьте геть! — шептав йому Демко. — Тут готово бути нещастя. Їдьте, поки час. Спасибі вам, що остерегли нас. Це протверезить людей, але не зараз. Їдьте, їдьте! Євген сів на бричку й поїхав.

А в корчмі довго ще йшов гармідер, і серед нього розлягався п'яний вереск Шнадельського.

¹ Страшила, лякала.

Євген вернувся зі своєї поїздки до Гумніськ у несподівано бадьорім і войовничім настрою. Він належав до тих натур, які не легко виходять зі спокійного, зрівноваженого настрою, та за те, виведені з нього, не попадають у сентименталізм, не тонуть у розливі почуття, але набирають натури бойового коня, закушують вудила і йдуть назустріч небезпеці.

Зразу він біг утертою адвокатською дорогою. Подав карне донесення проти повітового лікаря за недбале щеплення дітей, а в справі Шнадельського пішов насамперед розмовитися з прокуратором.

— Подайте донесення, — сказав прокуратор, коли Євген оповів йому про шахрайства цього пана. Євген послухав його ради й був-би, може, успокоївся, якби його донесення не були мали зовсім несподіваний для нього, хоч досить природній серед наших відносин, наслідок. Донесення проти лікаря звернено йому з тим, що влада, розслідивши поданий ним факт, дисциплінарним способом полагодила справу, але для карного переслідування не найшла ніякої підстави. А донесення проти Шнадельського повело за собою справжній скандал: прокураторія занялася справою, вступне слідство поручено перевести Страхоцькому, а цей, ідучи за прокураторськими вказівками, почав від того, що під ескортою жандармів велів спроваджувати до Гумніськ одного за другим із тих селян, які були пойменовані в донесенню; жандарми для більшого ефекту заковували селян, самих найбагатших і найповажніших господарів, у кайдани і гнали їх до суду, як

злочинців. Страхоцький індагував¹ їх своїм способом, і в пересланих вищому судові протоколах їх переслухів стояло чорне на білім, у всіх згідно, що вони ні про що не знають, ніяких грошей Шнадельському не давали, ні про яку бранку від нього не чули й навіть якби чули, то не думали-б увільняти незаконними способами своїх дітей від обов'язку цісарської служби. На основі цих протоколів Євгенові переслано з суду резолюцію, що його донесення було основане на фальшивих інформаціях і пустих хлопських поговірках і, як таке, не заслугує на поважне трактовання.

— Он як! — аж скрикнув Євген, прочитавши цей незвичайний документ. — Е, ні, панове, ця штука не піде так гладко.

І він рушив знов до Гумниськ і, розвідавши докладно, як велось вступне доходження, описав усе й подав до президії краєвого суду у Львові. Переждав кілька тижнів, та, не можучи діждатися ніяких наслідків, описав усе в формі кореспонденції й вислав до редакції одної з львівських часописей. Редакція надрукувала кореспонденцію, але прокураторія сконфіскувала її від першого рядка до останнього „заширення ноторично неправдивих фактів і побуджування до ненависти проти судівницького стану“. Євген не задовольнився цим. Він переробив свою допись і вислав її в один опозиційний дневник у Відні, де тоді про Галичину панували ще неподільно такі погляди, які подобалось піддержувати всемогучій у краю шляхетсько-польській компанії. Допись віденська прокураторія пропустила, і вона зробила

¹ Випитувати так, щоб виходили тільки такі відповіді, яких треба тому, що питає.

в Галичині сензацію. Вся польська преса запалала патріотичним обуренням на „нужденного пасквілянта“, що, мовляв, плюгавить рідне гніздо. Урядово спростовано наведені в дописи факти — на основі протоколів Страхоцького, але проте від міністерства справедливости прийшло телеграфічне візвання¹ до президії львівського суду — здати справоздання про все порушене в дописі й починити відповідні зарядження, щоб подібні справи не виринали на прилюдний вид і не утруднювали становища правительства.

Почалися переслухи, президент окружного суду поїхав до Львова, давши перед тим Шнадельському до пізнання², щоб „присів фалди“: в цілім повітовім судівництві кілька місяців було повно клекоту й таємних шептів. Скінчилось перенесенням у інші повіти — жандармів, що буцім-то самовільно, не порозумівши свою інструкцію, заковували в кайдани селян, визваних до суду в характері свідків.

— Значить, нема винуватих! — аж скрикнув Євген, довідавшись про це, і під таким титулом³ „Нема винуватих“ написав другу допис до віденської газети. Подавши вислідок додження⁴ у справі Шнадельського й зазначивши, що цього пана за весь час навіть не кликано до суду для переслуху, він із поля судівництва перейшов на інші поля публічного життя в Галичині, всюди показуючи прояви гнилизни й занепаду. Та цим разом ефект був зовсім не такий, якого надіявся автор дописи.

¹ Зазив (польське *wezwanie*).

² Пізнати (польське).

³ Заголовком.

⁴ Слідство (польське).

Навіть віденським опозиціоністам краски видались занадто чорними, і редакція надрукувала допис із увагою, що не має причини не вірити фактам, наведеним у дописі, але загальні висновки автора що до стану публічного життя в Галичині видаються їй занадто песимістичними. Галицькі мамелюки підняли правдивий вереск радості з приводу цієї уваги. „Оце вже навіть віденські Тевтони починають відрікатися галицького пасквілянта, що, пересолюючи сам свої клевети, сам себе звів ad absurdum. Розумні люди в Галичині від першої хвилини аж надто добре знали вартість тих безсовісних клевет. Тепер чей¹ уже й сліпі будуть бачити, наскільки можна няти віри подібним фальшивим оборонцям невинности. Найменше вдячні будуть йому, певно, селяни, в яких обороні буцім-то виступає цей пан. Вони своїм здоровим хлопським розумом дуже добре знають, хто їх правдивий приятель, уміють оцінити по заслuzі свого непрошеного опікуна, вигадкам котрого з повною свідомістю й рішучістю завдали брехню перед лицем суду“.

Це цинічне потоптання правди обурювало Євгена до дна душі.

— Чекайте лишень! Ось вони заговорять своїм язиком, ті селяни, і тоді почуєте, що вони думають про вас!—мовив він сам до себе.

Думка про конечність розбуджувати селян до політичного життя, організувати їх для політичної боротьби за свої права виступила в його душі не як далекий теоретичний постулат, а як справа невідхильно потрібна, без якої навіть найбільшому народолюбцеві не можна і кроку зробити наперед.

¹ Чей — мабуть, либонь.

Зараз по новім році він скликав тих священиків і селян із повіту, до яких мав найбільше довір'я, і, порадившись, вони рішили скликати в перший тиждень великого посту перше в цьому повіті й загалом у Галичині народне віче у своїм місті. До того часу були в Галичині тільки два народні віча — оба у Львові. Вони були голосні в цілім краю, будили всюди ширій запал, але на провінції ніхто ще не думав скликати подібні народні збори. Євгенові прийшлося довго толкувати навіть своїм довірем про потребу віча, навіть про можливість його скликання, бо закон про збори, не вважаючи на своє більше як десятилітнє існування, був досі для загалу галицьких Русинів *terra incognita*¹, так само, як і інші політичні закони, крім одного хліба § 19 основних законів, що дав Русинам яzikову рівноправність — на папері. Кінець кінців, зібрані приватно в Євгеновім домі повітові патріоти згодилися на те, що треба скликати віче. Євген обняв реферат про стан повіту й потребу політичної організації, один священик мав говорити про справи просвітні, а о. Зварич про справи економічні. Всі мали відтепер розвинути по селах агітацію за вічем, освоювати селян із думкою про потребу політичної роботи і дбати про як найчисленнішу участь на вічу. Всі три референти уконститувалися, як вічевий комітет і мали зі своїми підписами внести до староства подання про скликання віча в законнім терміні. Євген мав таке почуття, що підсаджує свої плечі під високу й важку кам'яну гору з наміром — зрушити її з місця.

¹ Невідома земля.

Він знав, що це праця страшенна, довга й важка, але сказав собі в душі:

— Все одно! Мушу двигнути!

XXXVIII

Пан маршалок Брикальський ходив дуже заклопотаний. Його вірителі тисли, тисли його за довги і проценти, та й перестали тиснути. Він знав, що це не була добродушність із їх боку, що ця мовчанка гірша погрози. Деякі кредитори виразно заповіли йому, що відпродадуть свої претензії у треті руки, а панові маршалкові цього дуже не хотілося — не задля фальшивої амбіції, щоб треті особи не знали про його грошові клопоти, але тому, бо від тих третіх осіб він не міг надіятися ніякої терпеливості, ніякого милосердя так, як від околишніх кредиторів, що всі більше або менше стояли о його ласку¹. Він просився у своїх мучителів, закликався, що по жнивах посплачує все, але вони знали добре, що далекі ті жнива, по яких пан маршалок зможе платити, бо поки що в нього збіжжя продане ще на пні, за став оренда побрана на два четвероліття наперед, ліса дрібного ще не можна рубати, а на дубовий нема купця. І справді, настала осінь, а пан маршалок як був не при грошах, так і лишився, а вірителям приходилося сотий раз почути від нього відоме панське „почекай“, прицукроване для відміни такими словами, як „коханий Мошку“, „любий пане Готтесман“ і т. д. І в додатку новий реченець: „коло нового року напевно заплачу, але то напевно, шляхетське слово гонору“.

¹ Запобігали ласки (польське).

Не можна сказати, щоб пан маршалок говорив це на вітер, щоб кидав шляхетським словом гонору, мов половою. Ні, він мав уложений дуже гарний, геніяльний план, як підняти свої злидні. В повіті, бачите, були дві каси: кредитове земське товариство, що давало гроші на гіпотeku, що-найменше по 500 ринських; це була так звана „панська каса“, утворена перед двадцятьма роками з десятитисячного капіталу, записаного одним дідичем-патріотом на засновання шпиталю в місті, а до пори здійснення цієї цілі (коли то вона здійсниться!) вжитого на кредитові цілі. Цей основний капітал збільшено ще кількаразовою дотацією¹ з повітових грошей і різними іншими зривками так, що тепер каса обертала номінально мало не 50-тисячним фондом. Обік неї була „повітова каса задаткова“, прозвана також „хлопською касою“ через те, бо перед десятьма роками її отворено з громадських кас позичкових, стягнених із сіл і взятих виділом повітовим² у свій заряд. Ця каса виносила 80 тисяч і уділювала дрібні позички від 10 золотих ринських на короткий реченець і за порукою відповідної громадської влади. Розуміється, панська каса була завжди порожня, головним її довжником був пан маршалок; він те й знав, що коли приходилося платити рати, велів дописувати їх далі, при чому ані процентів проволоки, ані складаної провізії³ йому не числено. За те в господарці хлопською касою виділ повітовий держався системи як найбільшої оглядності в уділюванні й як найбільшої безоглядності у стя-

¹ Допомога.

² Заряд ради повітової — щось наче повітового земства.

³ Провізія — процент на процент.

гання позичок, так що селяни чим раз менше мали охоти шукати в ній рятунку у своїх грошових клопотах. Гроші в касі дармували, опроцентовувалися дуже низько, і це спричинило немало гризоти батьківському серцю пана маршалка. Він дивувався, як це селяни у своїй глупоті йдуть за позичками до лихварів або до інших банків, а оминають свою власну касу. І в його голові дозріла геніяльна думка: ліквідувати обі повітові каси, злити їх в одну, а на ділі повернути готові гроші хлопської каси на латання дір вічно голодної „великої власности“, в першій лінії своєї власної. На це треба було ухвали повної ради повітової. Це був би для пана маршалка найменший клопіт. Селяні і селянських заступників, що піднесли-б голос проти цього грабіжницького замаху, в раді повітовій не було. Правда, сиділо там кілька в'їтів і два, чи три священики, але це були люди смирні, що дбали про ласку пана маршалка й до ведення опозиції в такій кардинальній справі були зовсім нездібні.

Але несподівано для пана маршалка опозиція вийшла з такого боку, звідки її менше всього слід було надіятися. В раді повітовій засідав також близький сусід пана маршалка й його давній супірник, граф Кшивотульський, знаний у цілім повіті зі свого саркастичного гумору і своєї безоглядної правдомовности. Отже, коли на раді повітовій одна з креатур пана маршалка виступила з внеском реформи кас повітових і злиття їх ув одну, граф Кшивотульський виступив проти цієї думки, яка, по його словам, в повіті може наробити багато kwasu. „Це буде значити, що ми з хлопів обдерли ходаки, щоб полатати панські черевики“, — гумористично

висловився пан граф, знаючи дуже добре, що своєю опозицією проти цього проекту затає петлю на шию пана маршалка.

Виступ графа Кшивотульського додав духу й репрезентантам селянства в раді повітовій, а декому з них попросту отворив очі на значіння цієї реформи. Отже й вони, про сам сором, мусили виступити проти проекту, але своїм звичаєм пересолили справу, домагаючися відкинення проекту а *limine*¹. Цей внесок упав, і справу передано окремій, вибраній для цього комісії, яка мала роздивити предложеній план ліквідації й нарис нового статуту й піддати свої внески на увагу раді.

Отже-ж тепер пан маршалок крутився й агітував між членами ради повітової, щоб приспати, так сказати, в колисці, опозицію проти своєї пожаданої реформи. Він розвинув незвичайний запас добродушности й людяности в розмовах з війтами, висловлював незвичайно ліберальні погляди на українську справу в розмовах зі священниками, підіймався на високість далекоглядного патріота, толкуючи про добродійні наслідки реформи, заїздив навіть на засідання рад громадських у селах, заражених, на його думку, духом опозиції і вдавався в розмови з селянами, але, на свою превелику радість, почував від них замість опозиційних аргументів тільки звичайне: „так, так, так“, „та, розуміється“, „то ми всі за паном маршалком“ і вже наперед готовився тріумфувати над опозицією. Тільки один Кшивотульський наповняв його страхом. До цього вовка в кармазині він не важився приступати зі своїм

¹ Відразу, зовсім.

звичайним підлещуванням. Він довго турбувався, як його вговкати й не знаходив способу. Виручив його з цього клопоту Шнадельський.

XXXIX

Невесело заповідалася зима для Шнадельського. Не то, щоб він робив собі що-небудь із напучувань пана президента, з його ради „присісти фалди“. Але стріча його з Євгеном мала інші неприємні для нього наслідки. Зерно сумніву, кинене Євгеном у селянські душі, почало, хоч помалу, та сходити. Селяни, яких понатягав Шнадельський, хоч не зневірилися відразу в його адвокатській здібності, зробилися однако-ж значно скупіші на гроші, почали зразу чемно, а де-далі, чим раз гостріше допоминатися залагодження своїх справ. Шнадельський мусив брехати, викручуватися, але ті брехні робили чим раз менше вражіння. Дійшло до того, що деякі селяни почали лазити по судах, допитуючися, що зробив „пан адукат Шнадельський“ з їх справами, і тут довідалися, що ніякого адуката Шнадельського в суді не знають, і що, коли вони панові Шнадельському подавали які гроші за ведення своїх справ, то це пропащі гроші, і треба їм домагатися від нього їх звороту або позивати його до суду.

І справді, на Шнадельського посипалися „багательки“¹ від оциганених ним селян, але він сміявся з них. „Тікай голий, бо тебе обідру!“—це був зміст тої філософії, якої він держався в таких справах. Але діло почало, де-далі, робитися ще неприємнішим. Особливо ті селяни,

¹ Дрібничкова судова справа.

що подавали йому значніші суми грошей на увільнення своїх синів від великої бранки й потім за це потерпіли судове слідство, почали присікуватися до нього. Це були переважно люди маючі, впливові по селах; вони тепер були певні, що Шнадельський мав їх за дурнів, і що їх гроші пропали. До суду жалуватися вони не йшли, але з різних сіл почали до Шнадельського доходити погрози, щоб не важився показувати ока в тім і тім селі. Шнадельський іще сміявся, поки в однім селі його не спіткала немила пригода. Він сидів у корчмі за столом і власне велів, своїм звичаєм, дати другу кварту горілки для купи селян, що, обступивши його, пили, гомоніли і слухали його балакання. Шнадельський говорив про „хлопську кістку“, про конечність не вірити нікому, крім цісаря, про здирства панів і адвокатів, коли нараз до нього наблизився якийсь здоровенний і, очевидно, сильно п'яний парубка і промовив з п'яним усміхом:

— А потрактував би-с¹, пане, і мене порційкою, бог би тобі здоров'я дав!

— І, овшім, побратиме, і овшім²! — мовив Шнадельський і, взявши пляшку, налив чарку й подав її парубкові.

— Ваше здоров'я! — мовив цей, вихилив чарку одним духом і наставив іще раз. Шнадельський налив, приговорюючи:

— Люблю таких лицарів. Схоче чого, то не ховається поза піч, як відданиця від парубка, але скаже просто в очі.

— Га-га-га! — зареготався парубок, випивши другу чарку. — Ваша правда, пане! Я такий. Що на серці, те й на язиці.

¹ Почастував-би ти.

² Чому-ж би ні, навпаки, прошу (польське).

— Так і роби! — захоплював його Шнадельський.

— І роблю так. Ось і з вами. За те, що ви добрий пан і не пожалували для мене... га-га-га!.. двох порційок, велике вам спасибі! А за те, що ви в мого стрика¹ видурили тридцять срібла за тоту бранку... а він корову продав від малих дітей, і вам гроші дав, а ви з нього насміялися і ще потім його, як злодія, в ланцюгах до міста водили, по судах тягали, за те, паночку, ось вам раз! А ось і два! І ще раз!

І парубок, замахнувшись, вчидив своєю долонницею Шнадельського в лице раз, і другий, і третій. Шнадельського облила кров, він, мов сніп, повалився під шинковий стіл, і парубок із п'яним криком кинувся на нього. Ледве-не-ледве інші присутні здужали оборонити Шнадельського й віддати в руки шинкареві, що, протверезивши його, сховав у своїм ванькирі², а ніччю своєю фірою відвіз до Гумніськ.

Ця пригода й погрози селян значно остудили запал Шнадельського до „хлопської кістки“. Він мусив залишити свої грабіжницькі поїздки по селах і почував із жахом, що його чекає непочесна будучина покутного писаря, того, що то по шиночках за квартиру горілки, три гальби пива, пачку тютюну або за кілька шісток грішми пише людям скарги, рекурси, подання та супліки, зносить п'яцькі пестоші й наруги й залежить від ласки кожного судді і кожного ад'юнкта³, що може відкидати всі його вироби або навіть покарати його за покутне писарство.

¹ Дядько, брат батька.

² Бічна невеличка кімната, де звичайно діти сплять.

³ Властиво, ад'юнкт теж суддя, але-ж не кожний ад'юнкт мав право видавати й оголошувати самостійно судові присуди.

Він був молодий іще, амбітний, бажав життя і його радощів, але давно відвик добиватися їх простою, чесною дорогою. Тепер почало йому робитися тісно на світі, як рибі, зловленій у сіть, і він чим раз частіше роздумував над способами, як вийти з цього прикрого положення.

Здавна, ще коли його прогнали зі суду, він носився з думкою виїхати до Америки, і ця думка не покидала його й досі. Але як виїхати? Без шеляга при душі не рушиш із місця, а їхати на те, щоб, ставши на місці, опинитись без шеляга при душі — це-ж значило: їхати ще на гіршу біду, на важку працю, якої Шнадельському страшенно не хотілося. Ні, вже як їхати, то з добре наладованою мошонкою¹, щоб там, у краю доларів, було за що руки зачепити. Відки й як узяти гроші на цю ціль, це йому було байдуже. Зразу він думав, що йому вдасться натуманити потрібну суму в селян, але ця надія ошукала його. Що-ж тепер?

Був час, коли він думав запомогтися повітовими грішми, і з тою метою заскакував коло пана маршалка, маючи надію через нього одержати місце касієра при котрій-будь повітовій касі. Але президент суду остеріг маршалка, щоб не допускав до скандалу, і Шнадельському дали зрозуміти, що на разі всі посади при касах повітових обсаджені, а маршалок додав від себе, що про якесь місце для нього можна буде подумати аж по доконаній реформі кас. Таким робом і Шнадельський був заінтересований у тому, щоб реформа доконалася якнайшвидче, і щоб опозиція проти неї затихла. Через те граф Кшивотульський, що так собі,

¹ Гаманець.

для концепту¹, взявся вести опозицію, був для Шнадельського ворогом, і він пильно мишкував у його маєтності, поки не винайшов поліно, яке можна-б було в саму пору кинути графові під ноги.

XL

Справа була ось яка. Граф Кшивотульський, хоч любив опозицію і промовляв популярно, причисляв себе до консерватистів і негативно дивився на всякі реформи, починаючи від знесення панщини. Він усе ще стояв на тому, що знесення панщини зруйнувало панів матеріально, а хлопа морально, що хлоп без панської опіки мусить згинуть, що пан—одинок натуральна для хлопа інстанція і в господарських, і в громадських, і в судових справах. Граф Кшивотульський не признавав ані нових судів, ані нової процедури, ані нового карного порядку. „Одинокий параграф, пригідний для хлопа, бук“,—говорив він, доказуючи, що ані арешт, ані грошові карі не відповідні для селянина. Він жив і досі у традиціях давнього патримоніального порядку й дуже любив, коли з села люди приходили до нього, просячи розсудити їх справи; такі „вірні піддані“ були в нього добре записані й мали ласку у дворі: чи зайву купу дров із ліса, чи шматок облога під пасовисько, чи яку-небудь іншу полекшу вони діставали перші. Та виходило й навпаки: граф любив відразу виконувати свої присуди, а присуд на винного звичайно випадав: канчуки. Отже, траплялося, що покараний почував себе покривдженим і йшов до суду жалуватися не

¹ На іграшку, на жарт.

тільки на свого супірного, але й на графа-суддю. Правда, в суді звичайно приймали такі скарги сміхом, з уданим співпочуванням випитували селянина, чи дуже боліли його графські канчуки, чи граф бив власною рукою, чи він не зголошував рекурсу проти засуду й виміру кари й чи добровільно йшов до графа судитися. На тім справа й кінчалася, і для графа не мала ніяких неприємних наслідків.

Та ось сталася справа трохи инакша. Двоє селян у графовім селі посварилися. Один, покривджений, пішов до графа на скаргу й попровадив свідків. Граф вислухав справу й післав по противника, та цей заявив, що графського суду не признає й до двора не піде. Це страшенно обурило графа. Він у супроводі своїх гайдуків сам пішов до оскарженого й, заставши його на подвір'ю, велів простягти його і власноручно вліпив йому двадцять і п'ять канчуків. Може й це було-б уйшло графові на-сухо¹, бо селяни в його селі були загукані і знеохочені до судової правди, та трапилося так, що в ту саму пору находився в селі Шнадельський. Цей відразу зрозумів, що з тої справи „можна щось зробити“, написав іменем побитого донесення до прокураторії за публічне насильство, зневагу й тяжке ушкодження тіла, велів селянинові засвідчити через лікаря одержані побої й долучити те свідоцтво до подання, а сам скочив із цею новиною до пана маршалка. І маршалок зрозумів важність факту й, не гаючись довго, поїхав до міста й подався просто до президента суду. Президент знав уже про справу графа Кшивотульського і, коли маршалок у часі

¹ Минулось без наслідків.

розмови натякнув злегка на неї, не скрив свого невдоволення.

— Дуже прикра справа! Дуже прикра справа! — повторяв він, морщаючи чоло.

— Тим прикріша, що не можна її затушувати¹, — докинув маршалок.

— Не можна? — живо кинувся президент.

— Не можна, пане президенте. Народ дуже обурений, усюди ні про що не говорять, як тільки про самоволю графа. А в додатку маємо в повіті літерата: готов підхопити цю справу і знов осмарувати² нас у Відні.

— Ах, так! — мовив президент і задумався.

Це було якраз по другій Євгеновій кореспонденції, і пан президент мав іще у свіжій пам'яті всі ті клопоти, яких наробила йому перша. Та з другого боку думка — тягати до суду і кримінально карати пана графа Кши-вотульського видалася йому чимось таким диким та нечуваним, що він по хвилині з зачудуванням і з страхом видивився на пана маршалка.

— Але чого-ж хочете? Чи маю карати пана графа, як простого злочинця?

Маршалка забавляло заклопотання пана президента.

— Ну, думаю, пан президент ліпше від мене будуть знати, що з ним зробити. Я думав-би тільки одно: перевести слідство й нагнати панові графові трохи страху. А там буде вже діло практичного розуму і світлої прокуратурії, як повернути справу. Але затушовувати справу перед слідством я вважав-би дуже непорадним.

¹ Замняти.

² Обшмарувати (польське).

Президент згодився на це. Почалося слідство, і вельможний граф Кшивотульський мусив раз, і другий, і третій їздити до міста і ставитися за-для переслухів у слідчого судді, вислухувати довгенькі виклади про приписи обов'язкового тепер закону, що були для нього чимось нечувано новим і незрозумілим, і вкінці зупинитися перед загрозою: засісти публічно на лаві оскаржених і відпокутувати за свої патріярхальні погляди кількома місяцями в'язниці. Все це була для нього страшно неприємна справа, тим неприємніша, що, дякуючи заходам маршалка і Шнадельського, вона в усіх дрібницях була голосна в повіті і всюди збуджувала живі розмови, спочування з одного, насміхи, радість і кпини—з другого боку.

Коли таким робом каша була заварена, і маршалкові здавалося, що його противник скрушив достаточного, він приступив до виконання свого плану. Одного дня граф Кшивотульський, що від часу нещасного слідства нікуди не виїздив і нікого чужого не бачив у себе, був дуже зачудований, бачучи, як на його подвір'я заїжджає знана йому чвірка пана маршалка, а з карети висідає вдягнений у шубу сам пан маршалок. Граф повітав свого противника чемно, але холодно, а маршалок, не гаючись довго, виявив ціль свого приїзду.

— Я вважав конечним заявити коханому графові свою пошану й симпатію,—мовив він солоденько.—Безглузді язики силкуються розгородити нас тернами всяких поговорів, але ми оба стоїмо занадто високо, щоб та піна могла досягти нас. А щоб відразу прийти до ціли моєї візити... дарує коханий граф, що я тільки на хвилиночку, страшенно зайятий...

так ось вона! Буде коханий граф ласкав¹ відвідати мене 4-го грудня в моїм домі. Святої Варвари, іменини моєї пані... надіюсь невеличкого, але дібраного товариства... Правда, можу числити на коханого графа?

— Але-ж, пане маршалку...

— Ніяких „але“, коханий сусідо! Ніяких „але“! Ця прозьба не стільки від мене, скільки від моєї магніфіки, а їй коханий граф чей же не відмовить.

— Га, коли так... — нерадо згодився граф.

— Так, так, коханий графе. Прошу, дуже прошу. І від себе. Обоїм нам дуже залежить на твоїй присутності.

— Га, лис! — міркував собі граф по від'їзді пана маршалка. — Який інтерес може він мати в тім, щоб так ластитися коло мене? І то власне тепер? І видумав мене загачити своєю Варварою! Досі в таких нагодах завідомлював білетиком, а тепер бух! Чвіркою парадую. „Обоїм нам дуже залежить...“ Гм... я чую в тім якусь спекуляцію, але яка вона, не можу зміркувати. Ну, та вже сяк чи так: дав слово, то мушу додержати.

XLI

Іменини пані маршалкової мали бути сімейним празником незвичайної важности. Щоб гідно відсвяткувати його, пан маршалок зважився зробити невеличку фінансову операцію: позичити в одного з Готтесманів пару тисяч, обігнати ними кошти празника, а з решти, яка лишилася-б, викупити кілька дрібних „паршивих“ векслів і сплатити проценти залягаючих

¹ Це звичайний польський спосіб розмови в 3 ос. одн.

довгів, бодай ті, задавнення яких грозило найбільшими прикростями. Першу частину цього плану він виконав без великої трудності і по калькаденнім роздумі лихварі гроші дали. Але коли прийшлося сплачувати векслі і проценти та виробляти деякі пролонгати¹, показалося, що, крім двох, чи трьох зовсім дрібних векслів, усі інші були вже перепродані. Пан маршалок аж задеревів, але лаяти кредиторів, докоряти їм, грозити — не придалось ні на що: кожний заслонювався тяжкими часами, браком гроша, неможливістю довше чекати... Кому продано вексель — навіть цього не міг довідатися пан маршалок. Цей продав у конторі, другий якомусь агентові, інший якомусь незнаному панові. Це відкриття було для пана маршалка мало чим приємніше від чуття делінквента², якому закладають петлю на шию. Він догадувався, що векследавці брешуть, що знають добре, в чиїх руках знаходяться його векслі й довжні записи, але видушити від них назву цього таємного свого ворога не міг.

Небезпека задля своєї таємничости видавалася йому ще грізнішою, ніж була на ділі, й його кидало то в жар, то в холод при самій думці, що першого-ліпшого гарного дня, от хоч-би в сам день празничних іменин його магніфіки, до його двора може заїхати секвестратор і опечатати та взяти під свій заряд усі його добра й достатки. Він не говорив нікому про ті свої побоювання, але того дня не важився видати ані цента на вина, матерії й ласощі, потрібні для сімейного празника. Позичені гроші пекли його, видавались неначе

¹ Продовження, одстрочка.

² Делінквент — сказаний по страчання.

коротенькою проволокою, якою продовжено реченець виконання смертного присуду. З грішми в портфелі він вернувся додому сам, мов отроєний, і, не говорячи нічого, віддав гроші жінці: нехай сама робить із ними, що знає.

Пані маршалкова не дуже допитувалася про психічний стан свого мужа; це була дама практична, не заражена ніяким чутливим романтизмом. Одержавши гроші, вона енергично занялася приготуваннями до своїх іменин і лишила пана маршалка жертвою його гризоти та тривоги.

Бувши в місті на засіданню ради повітової, він здибав Шварца, що, знаючи про приготування фамілійного празника, предложив вельможному панству свої услуги при всяких покупках та інших справах. Пан маршалок прийняв його предложення з байдужим, сквашеним видом, немов цей празник був для нього гіркий, як хрін.

— Пан маршалок мають якусь гризоту? — закинув налазливий бувший канцеліст.

— Навіть велику, — зітхнув пан маршалок і звірився Шварцові зі своїм клопотом.

— О, коли лиш стільки, — скрикнув цей, — то можу зараз служити панові маршалкові своєю інформацією. Панські векселі знаходяться в руках Вагмана.

— Вагмана? Тої п'явки! — скрикнув маршалок. — А відки-ж ви це знаєте?

— О, я віддавна маю його на оці. Цей чоловік причина мого нещастя, а я не привик дарувати своєї кривди. З одним львівським жидом він трактував¹ про перепродання всього панського довгу, а цей звернувся до мене за деякими інформаціями. Відти я й довідався про

¹ Вів розмову.

те, що той вовк нагострив свої зуби на пана маршалка. О, від нього можна надіятися всього найгіршого.

Пан маршалок знав це й сам і без Шварцового впевнювання, але не знав найважливішого: як захоронити себе від зубів цього вовка. Тож відіславши Шварца з його послугами до пані маршалкової, якій просив не говорити нічого про ці прикрі довгові справи, сам він, ходячи по гарній маршалківській залі в будинку ради повітової, почав міркувати, що йому робити далі. Та нараз зупинився, на його лиці з'яснився усміх, і він навіть ударив себе долонею по чолі. „Гай, гай! Що за дивне сотворіння чоловік! Найближчі, найнатуральніші думки приходять йому в голову найпізніше! До найближчої мети мусить доходити крутими, далекими манівцями! Адже-ж що може бути простіше, як конверсія всіх оцих векселевих довгів на одну позичку в будущій зреформованій повітській касі? Йому, маршалкові, позички, хоч і як високої, каса не посміє відмовити. Значить, коли тільки як-найшвидше доконати реформи! А й ця справа була майже запевнена, опозиція Кшивотульського вже тепер дуже слаба, а по іменинах пані маршалкової, надіятися, й зовсім перестане існувати. Ліквідація обох існуючих кас — проста формальність, і перед великоднем у великий піст можна буде позбутися цього опира, що морив його душу. Треба тільки ще одного: випросити в Вагмана проволоки до того часу. І роздумавши це, пан маршалок переждав, доки почало смеркати й, одягши свою легку загортку, пішки, крадучись вулицями й пильнуючи йти так, щоб його ніхто не пізнавав, поспішив до Вагманового помешкання.

Вагман прийняв пана маршалка покірно, просив його сідати, а сам, стоячи перед ним, запитав, чим може служити? Пан маршалок усміхнувся на кутні зуби.

— Чую, що в вас мої векселі.

— Дещо є.

— Ви завдали собі праці скупити їх.

— Продавали, то я купував.

— Яку ціль мали ви, скуповуючи мої довги?

— Інтерес, прошу вельможного пана маршалка. Пан маршалок добра фірма, то чому-ж мені не купити?

— І що-ж думаєте робити з ними?

— Що маю робити? Надіюся, що пан маршалок сплатять. Адже папери добрі.

— Не бійтеся, пане Вагман, свого підпису я ніколи не заперечу.

— Може вельможний пан маршалок хочуть зараз сплатити дещо?

— Бачите, пане Вагман, дещо я міг-би, але думаю, що ліпше буде все відразу. У вас там багато тих паперців?

— Буде на п'ятдесят тисяч, а може й трохи більше.

— Отже, бачите, в мене наклеєвана фінансова операція, що дозволить мені сплатити все те відразу.

— Але коли?

— До великодня найдалі. Можете до того часу переждати?

— Що-ж, пан маршалок знають, in Geldsachen hört die Gemütlichkeit auf¹. Я пана маршалка не хочу руйнувати, бо то для мене не є ніякий інтерес. Але все-таки ліпше було-би

¹ У грошових справах всяка добродушність кінчається.

сплатити все як-найшвидче. Знають пан маршалок, гроші гроші родять, проценти ростуть.

— Це вже моя втрата. Що маю робити! Прийде час, то заплачу все. Тільки прошу підождати, найдалі до великодня.

— Що-ж, пан маршалок знають, такі папери, то перелетні птахи. Сьогодні вони в моїх руках, завтра трапиться купець, і я продам їх, а тоді не можу ручити ні за що.

— Розуміється, пане Вагман, розуміється. Я проти того нічого не говорю. Але дві чемності можете мені зробити.

— Які?

— Одну ту: доки папери в ваших руках, не робіть ніяких кроків до великодня. До того часу надіюсь усе сплатити.

— Це можна. А друге?

— Друге те, як продасьте кому мої папери, дайте мені знати, кому.

— Гм... Часом такий купець не бажає собі того.

Пан маршалок глянув підзорливо на Вагмана.

— Маєте на приміті такого купця?

— Та... на-разі не маю. Але може трапиться.

— Га, робіть, як знаєте, — кинув недбало маршалок, — але це перше обіцяєте мені?

— Нехай буде й так.

— І це преці можете обіцяти мені, що дасьте знати, коли продаватимете мої папери...

— Нехай і так буде.

— Слово честі?

— На хайрем¹.

Пан маршалок подав Вагманові ласкаво руку й вийшов геть.

¹ Єврейська клятва (хто провинився було чим супроти громади, того виклинали).

Іменини пані маршалкової відбулися гучно-бучно й гідно піддержували традицію „старо-польської гостинності“ дому Брикальських. З'їхалася мало що не вся шляхта з повіту, розуміється, з виїмком шляхтичів „mojzeszowego wyznania“¹, до яких пані маршалкова почувала сердечну антипатію. Приїхав пан президент окружного суду, також спеціально „доконче“ запрошений паном маршалком. Вже над вечером прибув граф Кшивотульський бричкою, запряженою парою вогнистих шпаків²; хоч граф, він, із опозиції іншим неутитулованим шляхтичам у повіті, ніколи не їздив чвіркою.

Швидко по його приїзді розпочався обід. Господар і господиня заскакували коло нього, даючи йому до пізнання, що властиво на його приїзд ждали всі. До обіду покликано при ударі шостої. Графа Кшивотульського посаджено на чільному місці, праворуч пані соленизантки³. Ліворуч неї сів пан президент, а праворуч графа засів господар дому. Далі позасідала решта товариства — розуміється, самі „свої“, гербові, *pati et possessionati*⁴. Другий стіл, для панських офіціялістів і менше видних гостей, був заставлений в офіцинах, а третій для візників і двірні — в челядній. Пані маршалкова строго перестерігала звичаю й етикету. Перший стіл мав, по старому звичаю, мати дванадцять „дань“⁵, другий шість, а третій три.

¹ Мойсеєвої віри, тоб-то полонізованих євреїв.

² Темносивих коней.

³ Іменинниці, взагалі особи, в честь якої улажується щось святочне.

⁴ З роду й по маєтку.

⁵ Страв.

Граф Кшивотульський і загалом цими часами був не в добрім гуморі ¹, а побачивши президента між гістями, скваснів дорешти. Він сидів між господинею й господарем як сам не свій, піддержував розмову слабо, їв і пив мало, і на сердечне припрошування пані маршалкової відповідав чемно, але без того дотепу, який робив його звичайно душею товариства. Він почував, що його зваблено в лапку ², і що йому, мабуть, не втекти з неї.

Тимчасом розмова за столом йшла оживлена, розуміється, зовсім не політична, про пси, коні й мисливські пригоди. Між п'ятим і шостим данням пан маршалок із найневиннішим у світі лицем запитав Кшивотульського, чи він перечитав уже нарис статуту нової, реформованої каси, розісланий усім членам ради повітової?

— Одержав і я цей елаборат, але подумав собі: шкода часу й атласу ³, — відповів граф.

— Однак я просив-би конче коханого графа прочитати його, — чемненько мовив пан маршалок. — І надіюсь, що прочитання розсіє ті упередження, які пан граф має до цієї реформи.

— Як то? Хіба цей новий статут лишає річ по старому?

— Ні, навпаки, він поступовий, можна сказати, революційний, — з усміхом мовив маршалок.

— Знаєш, коханий маршалку, що я ворог усякої революції.

— А таки надіюся, що тебе, коханий графе, наверну на цю, спеціально на цю революцію.

— Мусила-б бути якась незвичайна.

¹ Був не по собі.

² В сільце.

³ Польська поговорка: шкода часу і грошей (шовку).

— І є. Подумай собі, ми реформуємо властиво нашу, панську, касу. То значить, переводимо будушу, спільну касу на статут теперішньої хлопської. Робимо її спільною для всіх у повіті, хто потрібує кредиту.

— Хто найбільше потрібує, той найбільше візьме, — байдужно втрутив¹ граф.

— Розуміється, — potwierдив маршалок, удаючи, що не зрозумів особистої альянсу. — А спеціальними параграфами означено тахита, до яких може доходити кредит для великої, а до яких для дрібної посілости.

— Нова кістка незгоди, — знов байдужно втрутив граф, делікатно оббираючи удо печеної качки.

— Зовсім ні. Вони обчислені на основі дотеперішніх балансів. Зрештою, при спеціальній дискусії можна цифри змінити. Ходить тільки про принцип. Адже дві повітові каси, це подвійна адміністрація, подвійний кошт.

— Це так.

— В усякім разі дуже прошу любого графа...

— Але - ж розуміється! — перервав живо граф. — Це-ж мій обов'язок переглянути статут.

— Ми не зрікаємось твоєї цінної опозиції, — з солодким усміхом мовив маршалок. — Навпаки, вона нам дуже пожадана, але чуємо, що в основному питанню по наших боці правда.

— Ну, маршалку, — мовив трохи вражений граф, — за кого-ж ти мене маєш, думаючи, що я можу бути в опозиції проти справедливого проекту?

— А в такім разі ми погодимось! — радісно мовив маршалок і протягнув графові обі руки. Цей обтер пальці правої руки серветою й подав її маршалкові.

¹ Вкинув, вставив.

Обід помалу доходив до кінця. Коли подали индика, гостям поналивано шампана, і граф Кшивотульський підніс тост на здоров'я солізантки, оздоби польського жіноцтва, господині повіту, пані маршалкової. Тост прийнято з ентузіазмом, граф поцілував руку господині, а за його прикладом робили це по черзі всі інші гості. Потім пішло морожене, цукри і фрукти, і тут маршалок у довгій цвітистій промові подякував усім гостям за честь і, обертаючися спеціально до графа, гаряче славив згоду і єдність усіх найблагородніших і найповажніших людей у повіті, остерігав перед розладдям у їх рядах перед лицем ворога, що встає знизу й підіймає до бою проти цього острова ладу, традиції й цивілізації всі темні сили. І цей тост прийнято з великим одушевленням, а маршалок і граф кинулись собі в обійми.

Вже геть по дев'ятій гості повставали з-за стола. Дами разом із панею маршалковою пішли до її покоїв, а чоловіки перейшли до кабінету пана маршалка на чорну каву й цигари. Пан маршалок ішов передом попід руку з графом.

— А що, коханий графе, твоя справа в суді? — запитав, мов знехотя.

— А, — всміхнувся йовіально¹ граф, — ось мій нинішній *vis-à-vis*, — і він, обернувшись лицем, говорив так, щоб чув його і президент, що йшов зараз за ними, — ось пан президент ласкавий хоче конче мене на старі літа впакувати до криміналу.

— Вільні жарти, пане графе, вільні жарти, — трохи заклопотаний мовив президент.

¹ Йовіально — спокійно, з повагою.

— Ну, але скажіть, так, по ширості: це була-б велика сатисфакція для вас, судовиків, посадити мене, так... з на місячок, на два, а ?

Президент переборов своє заклопотання і прийняв поважний вид.

— Пане графе, — мовив він, — тільки бог знає, скільки клопоту наробила мені досі ця справа. Задля неї досі, скажу це *sub rosa*, хоч це урядова тайна, я був два рази у президента краєвого суду й раз у намісника.

— О, а я й не знав, що Гриць Галабурда (так називався побитий графом селянин) така велика фігура, що його відвортною стороною цікавляться аж такі великі достойники. Чи не жадали фотографії?

— Отак пан граф завсіди! — сумно хитаючи головою, промовив президент. — Скільки разів можна було вбити цю нещасну справу, як-би пан граф були лише хотіли на серіо¹!

— Я? Хіба я зачинав її?

— Ну, до певної міри так, — несміло мовив президент.

— *Pardon*, коханий президенте. Хлоп приходить до мене зі скаргою, я вислухую його й бачу, що справа ясна як сонце...

— Дарують шановний граф, — перервав президент. — Справа не зовсім така ясна, а головно: пан граф не мали ніякого права судити її.

— Е, що там мені ваші писані права! — офукнувся граф і пустив величезний клуб диму просто в лице президентові.

— Перепрошую, панове, — вмішався пан маршалок, — але мені здається, що дискусія зійшла на невластиву дорогу. Шановний пан президент сказав перед хвилиною, що справа могла-б бути залагоджена. Даруйте, що я вмішаюся в це

¹ Серіозно.

діло, але мені, як і загалом усьому обивательству¹ безмірно залежить на тім, щоби ця справа була залагоджена без скандалу. Це конче потрібне для поваги нашого стану, цілого повіту.

— І я нічого більше не бажаю, — додав президент.

— Так вільно спитати, як пан президент представляють собі її залагодження?

— Схотіть, панове, зрозуміти, — мовив, немов виправдуючись, президент, — що я не можу попросту взяти й кинути справу під сукно. Вона занадто голосна, а в додатку маємо тут у повіті кореспондента...

— Ідовиту гадюку! — додав маршалок.

— При тому справа не в моїх руках. Слідство покінчене, акти має в руках прокуратор...

— Ну, хто хоче в горох, той усе найде стежку, — буркнув граф.

Президент закусив губи й замовк.

— Коханий президенте, — задобрював його маршалок, бачучи, що графова увага боляче діткнула його, — прошу не переривати собі. Ми цікаві знати, який можливий вихід із цієї справи. Я не сумніваюся, що наш любий граф зробить усе, що зможе, щоб задовольнити вимоги права.

— Вихід тут дуже простий, — мовив успокоений президент. — Панове, знаєте стару правну аксіому: *Wo kein Kläger, da kein Richter*². Хоча в цьому випадку скаргу веде прокураторія, але я не сумніваюся й готов зі свого боку зробити все, що зможу, в тім напрямі, щоб вона відступила від оскарження, коли тільки первісний покривджений зажадає того.

¹ Дідичам, власникам великої посілости.

² Де нема позовника, там немає судді.

— Грицько Галабурда! — скрикнув граф. — А що, чи не казав я, що він тут головна особа.

— Беру на себе Грицька Галабурду, — мовив маршалок, — і надіюся ще завтра доставити його з такою заявою до прокураторії.

Граф Кшивотульський витріщив очі.

— Добре було-б, — мовив далі президент, — як-би з громади покривдженого явилася депутація у прокуратора і в мене, і зложила свідомство...

— І це беру на себе! — поспішно мовив маршалок.

— Ну, а нам нічого більше й не треба. Але якусь опору, якесь покриття мусимо мати.

— Коли лиш цього вам треба! Це-ж, при тій популярності, яку має наш коханий граф, найлекша річ у світі. Що, любий графе, не маєш нічого проти, щоб я взяв цю справу в свої руки.

Граф мовчки подав руку йому, а потім президентові.

Всі три панове поєднались. Це поєднання запечатало справу реформи повітових кас і справу Гриця Галабурди. Хлопських 60.000 золотих ринських мали без опозиції піти на латання дір у кишенях пана маршалка, Гриць Галабурда мав, замість покарання свого кривдника, задовольнитися кільканадцятьма ринськими „басарунку“¹, а в повіті мала відтепер панувати примірна єдність між „найблагороднішими й найповажнішими людьми“, репрезентантами блискучої традиції й цивілізації.

¹ Попсоване німецьке Besserung — поправи, відшкодування.

Баран сидів у своїй комірці і грівся.

Комірка, перероблена з колишньої дривітні на помешкання сторожа, була маленька, збита з дощок і обліплена глиною, з одним віконцем на подвір'я. Невеличка залізна піч давала більше диму й чаду, ніж тепла, а на дворі був здоровий мороз. Віконце було ціле покрите льдом і инеєм, що не хотів танути навіть тоді, коли в печі горів вогонь, і вона внизу була майже червона. Баран мерз по ночах, спав покритий усіма лахами, які тільки були в нього в хаті, і нагрівався тільки на дворі, при роботі. В його хатчині, бачилось, мороз звив собі трівке гніздо, кидався йому на шию при самому вході, і чим далі в ніч, тим тісніше тулився до нього, проймав його до кости. Навіть поблизу розпаленої печи цей упертий мороз відчіплявся від нього лише з одного боку, не перестаючи грозити другому. Ніколи ще зима так не докучала Баранові. Він крав дрова, тріски, і навіть стару дерев'яну посуду від усіх партій, увесь день тільки за тим і нипав¹, щоб роздобути дрівець, і топив у своїй ненаситній печі, топив до пізньої ночі і грівся, проганяв упертий холод, що своїм дотиком будив у його тілі непереможну дрож.

І сьогодні він сидить і гріється. В печі догаряють якісь опилки², лати з сусідського паркана і скалки з якоїсь розбитої коновки — худа справа для ненаситної залізної почвари, що розпечена внизу, нагорі ледве тепла і грозить швидко вистигнути та лишити його над

¹ Никав, глядів.

² Стґужки.

раном на поталу трискучому морозові. Пізно вже, на міськім ратуші вибила десята. Та проте на вулицях іще рух і гамір. Сьогодні святий Сильвестер¹, кінець року, а міська людність, особливо середній стан, обходить цей день празнично. Не так день, як вечір. Стрічають Новий Рік. У кого сім'я, той у колі сім'ї; дехто у знайомих. А в кого сім'ї нема, той шукає кавалерського товариства і стрічає Новий Рік у пиварні, в каварні або в інших веселих місцях. А що в урядничому світі таких бурлак багато, а не один і жонатий волисть забавитися в кавалерській компанії, ніж при домашніх ларах і пенатах, то й не диво, що по міських вулицях цієї ночі людно й шумно, тут і там проходять купки панів у футрах та теплих загортках, голосно розмовляючи, ще голосніше регочучись, деколи навіть затягаючи пісень, що по кількох нотах уриваються, та скриплячи чобітьми по твердому, замороженому снігу, що за дня встиг покрити землю досить грубою пуховою периною.

Баран тулиться, як може, найближче до печі й ловить вухом ті вривані гуки, які доходять із вулиці в його комірку. Ті хвилі далекого, чужого й майже незрозумілого йому життя не цікавлять його. Він відмахується від них, мов від налазливих мух, зайнятий своїми власними турботами.

— О, ні, мене не здуриш! — говорить він із дивним усміхом маніяка, обертаючись не то до печі, не то до якогось незримого розмовника. — Ні, я вже що бачу, те бачу. Хоч ти притаївся, вдаєш дуже занятого, чинишся святим та божим, але я бачу все, бачу й розумію. Кожне твоє

¹ 31 грудня, щось, як у нас Маланка.

слово розумію. Ти думаєш, що я не знаю, про що ти розмовляєш із тими хлопами, з тими попами й жидами, замкнувшись там у своїм покою! О, паничу, замикайся хоч на сто колодок, мене не здуриш. Навпаки, небоже, навпаки! Це якраз свідчить проти тебе. Це ти сам себе зраджуєш. Я чую, час твого пановання надходить, і ти готуєшся виступити. Смійся, смійся! А сам твій сміх зраджує тебе. Сам твій сміх говорить мені виразніше, ніж-би могло сказати сто язиків.

Він озирнувся, замовк і пильно прислухувався до веселих викриків, п'яних пісень і голосних кроків там, на вулиці. Його чоло зморщилося, на ньому нависла хмара.

— А вони байдуже собі. П'ють, регочуться, співають. У канцеляріях сидять, судяться, гроші зичать, балі справляють. Мов і ніде нічого. Мов і не догадуються, що кінець надходить, що за день, за два, все переміниться. Все, все! Сонце зійде з заходу, води потечуть догори, порядок світа захитається. А він на вогнянім возі виїде на високу гору... А його голос залунає, мов грім. А його слуги розбіжаться на всі кінці світа приводити всіх до присяги. Всіх до присяги йому, ворогові, антихристові. А перед присягою кожний мусить зламати хрест, потоптати причастя, виректися бога... А по присязі кожному випалять на чолі знак Антихристів. А хто не захоче присягти, того на муки... на катовання... на смерть...

Баран говорив звільна, вперши очі в темний кут. Маленька лоева свічка, що стояла край постелі на баняку¹, оберненім догори дном, і була приліплена до нього власним лоем,

¹ Горщик із металю, казан.

коптіла, нагорівши; її світло тримтіло, й Баранова тінь на супротилежній стіні також тримтіла. А Баран глядів у кут і говорив голосно, звільна, і сам почував чим раз більший страх від своїх слів. Його очі робилися непорушні, в них загоралися іскри якогось непевного, дикого вогню, а руки, простягнені довкола печі, стискалися в кулаки, то знов випручувалися, мов силкуючись ухопити щось невловиме. Він дико зареготався.

— Га-га-га! Що їм то значить! Хіба вони й без того не служать йому? Хіба вони всі не є з чортом у змові? Їм не страшно приходу Антихриста. Вони, певно, не спротивляться його покликові, підуть за ним, аби лише кивнув, поцілують його і приймуть його печать і будуть служити йому, як служили досі. Тим то вони тепер такі веселі. Бачуть знаки на небі й на землі, а веселі. П'ють, регочуться, співають. А деякі, може, і знаків не бачуть. Посліпли, родились і живуть зі зажмуреними очима. Здається, що дивляться, ходять, гроші лічать, читають, а того, що найважливіше, що найстрашніше, того не бачуть. Від чого душа тримтить, і кров у жилах стигне, і волосся вгору встає... страшних божих знаків не бачуть. А, може, й бачуть, але так, як теля нові ворога: витріщаються, вибалують очі, постоять та й підуть далі, не зрозумівши, що воно й до чого.

Баран опустив голову й засумувався. Його *idée fixe*¹, недалекий прихід Антихриста, бушувала в його душі, приймаючи найрізніші форми й напрями. Зразу він що-дня в полудне ходив як вартовий попід Євгенові вікна. Потім покинув це — не надумуючись, але так якось

¹ Хороблива ідея, думка.

забувши, і взявся що-ночі оббігати всі стежки й корчі міського саду, шукаючи там похованих помічників та прислужників Антихристових. І це заняття він покинув по двох-трьох тижнях, а за те знайшов собі інше — бігати що-ранку на рогачку¹ й визирати з високого берега за мостом, чи не надходять Антихристові полки, які, здавалось йому, якраз цим шляхом повинні надійти одного ранку й завоювати місто. Він бігав так досить довго; ані слота, ані перші морози не спиняли його. Розуміється, що від часу тих пошукувань за Антихристом і його помічниками він що-раз більше занедбував обов'язки своєї служби, але це йому було байдуже. Страшні образи Антихриста і близької катастрофи ані на хвилю не покидали його, а кожна стріча з Євгеном наповняла його переляком, кидала у дрож. Він робився весь жовтий, кулився й мовчав уперто; та загалом силкувався як-найрідше стрічати Євгена, тільки потаємно, здалека слідив ненастанно за кожним його кроком.

Але тепер, оце вже від кількох тижнів, він покинув бігати за рогачку. Недалека катастрофа в його уяві прийняла інші форми і в іншому напрямі попихала його хору волю. Йому здавалося, що конче треба остерегти тих невидющих, безтурботних людей, що може й не раді-б іти на службу Антихриста, але не готуються до боротьби з ним тільки з уродженої сліпоти або з недогадливости та недбальства. В його голові чимраз сильніше

¹ Рогачки (рогатки) ставлять на те, щоб оплатити мощену дорогу, що її збудував чи край, чи повіт; кожний, хто проїжджає рогатку, платить якийсь гріш, і тоді його далі пускають.

вкорінялася думка — отворити очі тим людям розбуркати їх із їх безжурности, вказати грізну небезпеку. Як це зробити — він про те не думав, але сама думка що-ночі вертала до його голови, стукала в ній мов хробак у стіні й набирала перепертої сили.

— Ні, не можна це так лишити. Щоб пекельний цар так і хапнув їх усіх, мов сонних? Ні, ні, гріх мені буде, коли допущу до цього. Розбуджу їх! Натуркаю їм до вуха! Нехай знають, нехай готуються! Нехай протруть очі, нехай бачуть, яка страшна пропасть перед їх ногами. Я знаю, йому це буде не в лад, але що мені до того? Велить мене вхопити, мучити, дерти зі шкіри, палити на терновому вогні... Ну, і що-ж? І нехай! Я готов! Але не позволю йому таємно вскочити в місто, як вовкові в кошару. Гай-же! Гай же! До діла! Крайня пора! Не знаємо дня, ні години, коли прийде злодій, то-ж годі отягатися?

І, ввесь тримтячи з внутрішнього зворушення, Баран устав, надяг на себе, що мав найтеплішого, і вийшов зі своєї комірки, загасивши недогарок свічки. На дворі було ясно, місячно; сніг на подвір'ю іскрився синявим, фосфоричним блиском. Баран почав сквапно шукати чогось очима. В куті коло його комірки була шіпка¹, прибудована до стіни тої самої комірки. В тій шіпці стояла велика балія, обік неї лежали два праники. Баран узяв із бантини свій грубий шнур, яким носив дерево з пивниці² для партій, почепив балію за вуха й зав'язав собі на плечі, так що її дно сторчало перед ним, мов великий круглий тарабан і, взявши праники в обі руки, вийшов хвірткою на вулицю.

¹ Повітка (здрібнілий іменник від „шопа“).

² Льох.

На годиннику вибила одинадцята.

І разом із останнім ударом понад сонним містом залунав дивний туркіт — глухий та зичний, мов-би по нерівній, кам'янистій дорозі їхав важкий віз, а на ньому була величезна порожня скриня. Туркіт ішов зразу повільний, міряний, два удари й павза, два удари й павза, мов важка їзда по груді. Але ось Баран виїшов на ринок, виметений від снігу, гладко утоптаний, і пішов скоріше, а рівночасно його руки швидше замахали праниками, густіше заторохтіли удари, мов величезні градові зерна по новім дасі. Тра-та-та-та, тра-та-та-та — чим раз дужче, голосніше. Гуркіт котився по гладкій ледовій площі, хвилював у чистім, морознім повітрі, бив до замерзлих вікон, аж шиби дзеленькотіли, вбігав до домів, будив зо сну сонних, наповняв тривогою серця веселих, що в товариствах дожидали Нового Року. Наглий гуркіт грому не був-би дужче перелякав їх. „Що це таке? Що сталося?“ — виривалося з усіх уст. Дами блідли, мужчини тислися до вікон, вибігали на балкони, хапали загортки й виходили на вулицю. Ціле місто стрипенулося, затривожилося. Навіть п'яні співи і крики по шинках та каварнях замовкли. На передмістях тут і там пси обізвалися глухим виттям, відкликаючися на дивний туркіт, що лунав чимраз частіше, дужче, страшніше серед ясної розіскренної ночі.

„Що це таке? Горить де? Напад який?“ — чути було з різних боків голосні поклики. По вулицях зчинився рух. Одні бігли туди, другі сюди, бо одним здавалося, що це тарабанять там, а інші шукали джерела цього гуркоту в іншому боці.

Два поліціянти з міської поліційної страж-
ниці перші побачили Барана з балією і прани-
ками і скочили до нього.

— Ти що робиш? Стій! — закричали вони
на нього здалека.

Баран не оглядався. Ішов і тарабанив що-
сили. В його голові засіла думка, що мусить,
от так тарабанячи, обійти три рази довкола
ринку, потім обійти костел, пройти здовж
головну вулицю, а потім боковою вулицею
вернутися додому. Чому якраз так треба було
зробити, цього він не знав, але, власне, це
мав собі за обов'язок.

— Стій! Хто ти? — кричали, доганяючи його,
поліціянти.

Баран не втівав, але й не ставав. Тільки
руки його забігали швидче, удари по дні балії
заторохтіли з більшою силою.

— Це Баран! — мовив один поліціант, дого-
нивши його й заглянувши йому в очі.

— Ти що робиш, Баране? — крикнув другий
поліціант.

— Буджу, буджу, — глухо мовив Баран.

— Кого будиш?

— Усіх, у кого є вуха, в кого душа жива.

— Та по що?

— Щоб не спали. Щоб стереглись.

— Чого їм стерегтися?

— Ворог близько. Ворог надходить.

— Який ворог?

— Ворог на вогнистім возі. Буде ходити в пові-
трі. Його голос, як грім. Його слуги будуть печат-
тати його печаттю всіх прихильних йому. Його...

Дальші слова заглушило громове торохтіння
праників.

— Чи ти вдурів, Баране? — кричав поліціант. —
Дай спокій! Пана старосту збудиш.

— Ви самі посліпли й поглухли! — ревів у відповідь Баран, не перестаючи тарабанити. — А я свою службу роблю. Буджу всіх. Уставайте, не спіть, бо ворог близько!

— Але ми арештуємо тебе.

— Не смієте! Руки відніме тому, хто доторкнеться мене. Мене бог послав. Я з божого розказу, а ви що? Кому служите? Антихристові!

Поліціянти, прості собі передміщани, при тих словах почули страх і почали христитися. Гуркіт Баранових праників видався їм тепер чимось грізним, віщим, і вони стали, мов стовпи, не сміючи ані арештувати, ані спиняти Барана. Цей, бубнячи що-сили, пішов далі.

На поліціантів наскочила купа нічних бурлак, що з шумом і голосними розмовами йшли в погоню за тарабанщиком.

— Що це? Хто це бубнить? — загомоніли вони.

— Баран, сторож Баран, — відповіли поліціянти.

— Та що він, здурів?

— Здурів.

— Та чому його не замкнете, не арештуєте?

— Та за що?

— Але-ж він ціле місто зо сну збудить.

— Ну, та що з того?

Але між компанією знайшовся комісар від староства, і цей зараз підніс голос.

— Зараз його арештуйте! Що ви тут балакаєте дурниці!

Поліціянти, пізнавши його, засалютували¹.

— Прошу пана комісара, він очевидно має напад своєї слабости.

¹ Приклали руки до козирка, віддали честь, дослівно: поздоровили (лат.).

— Зв'язати його! Нехай не робить галабурди¹ по місті.

А інші з компанії вже пустились наздогін за Бараном, кричачи:

— Лапай! Тримай!

Ці окрики підняли ще більшу тривогу. З різних кутів, з шинків, вулиць і балконів залунали окрики: „Лапай! Тримай! Злодії!“ З різних сторін чути було голосні кроки по замерзлому снігу, лускіт дверей, скрип хвірток, гавкання і виття псів—піднявся такий гармідер, що майже глушив собою невгавне торохтіння Баранового тарабана. До того ще небо, перед хвилиною ясне, почало насуплюватися хмарами, а одна з них, сіра, величезна, моментально закрила місяць. Не минуло кілька хвилин, а ціле місто потонуло в п'їтмі, тїні пожерли контури вулиць і домів, тїльки снїг під ногами блищав синьоватим, фосфоричним блиском. Здавалось, немов розбурхане, розполохане місто нараз прикрито чорною плахтою. А під тим чорним покривалом ще дивогляднїше лунали то п'яні, то тривожні крики, стук кроків, виття псів і голоснїше над усе—сухе та часте торохтіння праників по балїї.

— Лапай! Тримай!—гомонїли голоси з усїх боків ринку. Та Баран раптом змїнив свїй план і скрутив з ринку в одну з тих тїсних бокових вуличок, якї густо моталися помїж брудні та без плану будованї камениці. Крики на ринку, мабуть, перелякали й його, бо він, сам не знаючи чого й по що, пустився бїгти, не перестаючи проте тарабанити. Лиш часом, коли духу в нього не ставало, а руки мліли,

¹ Бешкету.

він зупинявся десь у темнім куті, спочивав на кілька хвилин, і потім біг далі.

— Тут він! Тут він! Ось тут було чути! Ні, он там на розі! Ні, тут десь!—лунали за ним голоси погоні, і ціла купа сторожів, міщан, панів, поліціянтів увалилася в тісний завулок, стукаючи, кричачи, спотикаючись, кленучи, а тільки від-часу-до-часу видаючи дружні окрики:

— Лапай! Тримай!

Баран, увесь тримтячи, скочив за якийсь паркан і сховався за невеличким прибудівком. Уся купа бігцем, мов стадо волів, провалила повз нього. Коли вже були досить далеко, Баран вискочив зі своєї криївки, і пустився бігти іншою вуличкою в іншій напрямі і, пробігши зо сто кроків, раптом задріботів на своїм тарабані, аж у вухах залящало.

— Лапай! Тримай! Онде він! А що, не казав я!—чути було здалека крики погоні, і за кілька хвилин застогнала земля під ногами шаленої купи, що з гомоном, реготом, оханням та прокляттями гнала тепер уже що-духу у слід за Бараном. По що властиво вони бігли, чого хотіли від Барана, вони й самі не знали. Це був якийсь інстинктовний рух, у якому тонула індивідуальна свідомість кожного. Можливо, що коли-б вони були тепер догонили Барана, одна якась гумористична увага була-б довела їх до вибуху сміху, але не менше можливе й те, що в такім разі хтось один був-би підняв руку на Барана, і за його прикладом усі були-б кинулись на нього, мов звірі, і вбили-б його на місці швидче, ніж-би в їх головах засвітала застанова, що вони роблять, і по що, і за що.

А Баран тимчасом біг, не спочиваючи. Тепер він не тарабанив раз-у-раз, мовчки про-

бігав тісними вуличками, де-де перескакував через плоти і пробігав огородами з одної вулиці у другу, і тільки на роздоріжжях, у глухих і темних завулках, де було зовсім пусто, він зупинявся й розсипав голосний туркіт свого імпровізованого тарабана. Цей туркіт був немов знаком алярму¹ для юрби його нагінців. З поблизьких вуличок і з дальших площ лунали їх окрики, тріщали плоти, чалапали важкі кроки, і зі скаженим завзяттям розлягалися крики:

— Тримай! Лапай!

Ця дика, безтямна погоня тривала вже майже годину. Баран із десять разів змилював сліди, відскакував на бік, пропускав своїх нагінців повз себе, змінював напрям своєї втеки. Він бігав по вулицях без плану, тільки кермуючись криками та стуками, що лунали то по-за ним, то з лівої руки, то з правої. Він оббіг уже значну часть міста, всюди сіючи забобонний переполох, тривогу та неспокій. Увесь спотілий, задиханий і перетомлений, він ледве дихав, у його висках кров стукала, мов молотами, перед очима крутилися криваві колеса, за горло душило щось, і якась страшенна тривога здавлювала серце. Він тікав тепер що-сили, немов, сповнивши якийсь страшний злочин, бажав сховатися десь, бажав бути дома. Та ось перед ним скінчилася вузька вуличка, і з її гирла він вискочив на широку площу. Якраз у тій хвилині виглянув місяць із хмари й показав його очам контури високого будинку з кінчастими вежами й золотими хрестами. Це був костел. І в Барановій душі мигнула думка, що він мусить, мусить оббігти цей костел,

¹ Тривога, сполох.

барабанячи що-сили, мусить це зробити, хоч-би мала земля під ним запастися. І він ухопив праники в руки і задріботів ними по балії з останнім напруженням усіх своїх сил.

— Лапай! Тримай!—ревла погоня, кількома вуличками надбігаючи до площі, серед якої стояв костел, окружений невеличким сквером. Але Баран уже не слухав тих криків: він біг, тарабанячи, довкола костела в напрямі великих входових дверей.

— Ось він! Онде він! Онде!—кричали нагінці з різних боків, побачивши його. Площа заповнилася задиханими людьми, обсипаними снігом, уоруженими: хто в елегантні ліски¹, хто в кілля, виламане з плота. Чути було їх важке сапання; дехто хрипів, дехто душився кашлем; багацько придержувало в бігу капелюхи на головах.

Нараз гуркіт Барабанового тарабана затих. Його темна фігура, що була так добре видна для всіх, щезла, мов у землю провалилася. Погоня замовкла, заперла дух у собі, тільки стук кроків потрясав землею. Добігли.

— Де він? Що з ним?—гомоніли задні, назираючи на передніх, що зупинилися мов остовпілі. Перед ними на снігу лежав Баран, відкинувши набік праники й балію, кидаючись і б'ючися по снігу в епілептичних корчах. Місяць обливав блідим світлом його посиніле лице. Його горло харчало глухо, уста точили піну, змішану з кров'ю.

Нагінці стояли довгу хвилю німо. Дехто христився, інші відвертали очі, не можучи знести страшного виду. Вкінці комісар велів кільком сторожам узяти його й занести до

¹ Ліска — паличка.

поблизького шинку, щоб не замерз на снігу, поки очуняє, а юрба, так несподівано зтарабанена до купи, звільна, в якімось пригнобленню й засоромленню почала розходитися.

XLIV

Майже останні з тої купи відійшли Шварц і Шнадельський.

Вони проводили цю ніч у Стальського. Здибавшись з ним ще десь коло восьмої, вони пару годин просиділи в шиночку, п'ючи пиво й балакаючи. Стальський мав уже трохи в голові, і коло десятої встав і мовив до обох товаришів.

— Що нам тут сидіти? Ходіть до мене. Стрінемо Новий Рік у родинному кружку.

Шнадельський почав вимовлятися.

— Може вже пізно. Може вашій пані наробимо клопоту?

— Е, що там моя пані! Не турбуйтеся про неї. Ходіть! Можемо зовсім не займати її.

І Стальський, набравши у склепику¹ різних віктуалів² та напיתків, гукнув на фіякра, і всі три поїхали до його дому. В гостинній було темно, але в Регініній спальні ще світилося. Стальський почав стукати. Прийшлося чекати досить довго, поки з кухні не вийшла служниця зі свічкою й не відчинила. Регіна хоч не спала, але як звичайно, так і тепер, не виходила зі своєї спальні.

— Пані, певно, спить уже, — мовив пошепки Шнадельський, роздягаючися зі свого плаща.

¹ Крамничка.

² Харчів.

— Ні, не спить,— голосно сміючись, мовив Стальський.— Прошу, панове, зовсім без церемонії. Будьте, як у себе дома.

І він почав наказувати служниці, щоб якнайшвидче наставила самовар і принесла, якої треба було, посуду. За кілька хвилин усі три товариші сиділи за столом, торкалися склянками, пили й закусували. Розмова, зразу ведена несмілими, притишеними голосами, робилася що-раз голоснішою. Шнадельський оповідав масні¹ анекдоти, що збуджували гучний регіт, а Шварц пробував навіть затягати пісень.

У тій хвилі не чутно отворилися двері від покою ліворуч, і в них стала Регіна, вся в чорному, бліда, мов із воску виліплена. Голосом, ледве чутним зі зворушення, вона промовила:

— Перепрошую панів, але я сьогодні нездорова. Може панове були-б ласкаві забавлятися трохи тихіше.

Шварц і Шнадельський машинально обернулися на кріслах у той бік, відки почувли голос, і тільки в слідуючій хвилі догадалися встати. Але Стальський очевидно чекав уже чогось подібного з боку своєї жінки, бо, не кажучи ані слова, схопився з місця, підбіг до неї й обнявши її за стан, енергічним рухом втягнув її до гостинної.

— Але-ж, Регінко,— мовив солоденько та з притиском,— хто-ж вигадав бути такою нечемною супроти гостей! Ходи сюди! Дозволь представити їх тобі. Пан Шнадельський. Пан Шварц. Сердечні хлоп'ята. Готові до всякої услуги, правда, панове?..

¹ Похабні.

— О, з цілого серця! З дорогої душі!— хором сказали Шварц і Шнадельський, кланяючись.

— Просимо, не пускай нам тут комедії про якусь слабість!— говорив далі Стальський.— Я знаю, в тебе трошки головка болить... з невиспання, так, так, а трошки може зі злости... тоб-то, від жовчі, від жовчі. Ось ми тобі зараз заординуємо¹ лік. На оце, солоденького випий... як рукою відніме.

Він притяг Регіну до стола, не зважаючи на її опір, посадив її на кріслі і, наливши чарку лікеру, підніс їй. Вона легенько відтрутила його руку. Та в тій хвилі та рука дрігнула непропорційально сильно й так штучно, що увесь лікер вихлюпнувся Регіні в лице й на сукню.

— Але-ж, Регінко! Як-же-ж можна бути такою необережною!—з незміненими солодощами в голосі мовив Стальський.— Чи бач, усе розлилося!

І в тій хвилі він відвернувся від неї і, з найбайдужнішим видом, почав зі Шнадельським розмову про якісь зовсім далекі річі. Регіна встала й пустилась іти геть.

— Але-ж просимо тебе, посидь коло нас!— мовив Стальський, перериваючи свою розмову зі Шнадельським.

Однак Регіна, затуливши хусткою лице, облите лікером і гарячими слізьми, вийшла.

— Ви образили паню,—мовив Шнадельський.

— Це з педагогії,— реготався Стальський.

— Як то так?

— А так. Вона в мене дуже амбітна. То я хочу трохи зігнути, надламати її амбіцію.

¹ Ординує (приписує) ліки лікар, від того ординаційні години в лікарів — це години прийнять.

— Але може пані справді нездорові?—закинув Шварц.

— Не вірте їй! Ані слова не вірте! Всі жінки комедіантки. Нездорова! Не бійтеся, щоб зробити чоловікові якусь пакість, якусь прикрість, на це в неї завсіди знайдеться і сила, і постанова, і концепт. Але зробити щось приємного... ох, ні, вона нездорова.

— Ну, здається, ви з подружого життя винесли досить нерожеву філософію,—завважив Шнадельський.

— Пане!—мовив Стальський, розвалюючися на кріслі й закурюючи цигаро,—маю того життя й тої філософії от поти! І як-би хто нині увільнив мене від цієї-от окраси родинного вогнища,—він кивнув головою в бік тих дверей, якими вийшла Регіна,—то я вважав-би його найбільшим своїм добродієм.

— Ну, жартуйте здорові!—мовив Шварц.

— Пане, мені не до жартів!—мовив поважно Стальський.—Попробували-б ви пожити з нею десять літ так, як я, тоді могли-б говорити в тій справі. Знаєте, я вже надіявся, що нарешті доля увільнить мене...

В тій хвили його промову перервав дивний шум і гармідер, що доходив з надвору. Вже від доброї чверти години здалека доносився глухий гуркіт, мов торохтіння далекого грому, але присутні, заняті тим, що діялось у покою, не звертали на нього уваги. Та ось гуркіт залунав десь поблизу, затріщав, немов валився якийсь дерев'яний будинок, або сипалось каміння з горища, і рівночасно залупотіли кроки по вулиці, почулися різькі крики:

— Тримай! Лапай!

Усі схопилися з місць.

— Що це? Що там діється? Валиться що? Біжать за ким? Чи злодії? Чи розбій який?

Гармідер зближався чим-раз ближче: Торохтіння замовкло, і за хвилю різьким гуркотом обізвалося ось тут десь недалеко, мов за стіною. Шварц і Шнадельський скочили до своїх загорток.

— Пробі, що це таке? Чи не горить де?

— Тримай! Лапай!—залунали скажені крики на вулиці, і, мов буря, пролопотіла попід вікнами масова погоня. Шварц і Шнадельський уже були одягнені й, попрощавшись зі Стальським, вискочили за браму і зникли в п'їтмі.

Гармідер віддалився так само швидко, як надбіг. Стальський добру хвилю наслухував іще край вікна, потім вернувся до стола, налив собі чарку горілки й випив, налив другу й випив. Думав щось, усміхався сам до себе, а потім налив іще одну чарку й випив.

XLV

А Шварц і Шнадельський тимчасом поспішали за чорною купою людей, що бігла наздогін дивовижного тарабанщика. Вони не бігли і для того лишилися ззаду. Цікаві були дізнатися, що сталося властиво, але ніхто з тих, кого стрічали на вулиці, не вмів їм сказати нічого певного. Це були такі, що, втомлені біганиною, ставали, щоб перевести дух, або верталися додому, переконавшись, що небезпеки ніякої нема. Одні говорили, що це якийсь божевільний відкись вирвався, другі — що то гонять якогось убивця; один п'яний сторож, що серед бігу повалився у сніг і не міг порядно встати на ноги, говорив, охаючи,

що то злий дух страшить по місті й заповідає кінець світа. Тільки на кінці погоні, коли Шварц і Шнадельський дійшли під костел і там застали всю купу, зібрану довкола Барана, вони довідалися все докладно від поліціянтів. Коли Барана понесли геть, вони позакурювали цигара й, обтулюючися загортками, рушили й собі-ж. Площа ще-де-де лунала від кроків людей, що спішили: хто додому, а хто знов до шинку кінчити забаву, перервану несподіваною пригодою. Шварц і Шнадельський ішли звільна, простуючи до ринку.

— Дивний собі той Стальський, — мовив Шнадельський, спльовуючи. — Не розумію, чого він хоче, представляючи нам такі сцени.

— Ха-ха-ха! — зареготався Шварц. — Вони, здається, обое у змові.

— Як то у змові? Як ти думаєш?

— Ну, проста річ! Ніби-то між ними незгода, ніби-то він бажає, щоб хто небудь присусідився до його жінки, а там скубли-б його обое. Я вже знаю таких.

— Ну, але-ж ми оба не з тих золотих птахів, щоб їх можна скубати. Ми хіба з тих, що й самі готові скубнути, де-б удалося.

— Ну, може ми маємо служити тільки для роблення реклами?

— Це можливо, — мовив, подумавши Шнадельський. — Ну, та хоч-би й так. Цю прислугу можемо зробити їм. А за те, може, можна-б скористати дещо.

— Від нього ледве, — закинув Шварц.

— Дурний ти! Хіба я про нього?..

Вони замовкли, мабуть кожний укладаючи собі в голові плани дальшої акції. Ішли якийсь час мовчки, поки инший предмет не звернув на себе їхньої уваги.

Саме переходили попри каменицю, де жив Вагман. Камениця була з двома фронтами: один, одноповерховий, виходив на ринок, а другий — партеровий, неначе флігель, виходив на бокову вулицю, якою йшли вони. Цей флігель був відділений від вулиці вузьким огородцем і парканом із хвірткою. У вікнах, де жив Вагман, крізь замкнені дощані віконниці видно ще було світло.

— Тут Вагман живе? — буркнув недбало Шнадельський.

— Тут, — відповів Шварц, сверлячи очима віконниці.

— Видно, не спить іще бестія.

— Лічить гроші.

— Думаєш?

— Напевне знаю. Баран говорив, що щовечера застає його над грішми й вексями.

— От-би нам тепер заглянути до нього!

— Ми-б йому допомогли в його роботі.

Оба джентльмени замовкли і якийсь час стояли на вулиці проти Вагманових вікон і вдивлялися пильно у світляні пасма, що вибігали з нутра крізь шпари віконниць. Потім пішли далі. І знов розмова не клеїлася. У кожного працювала фантазія над впливом нового імпульсу, риючи темні ходи і прокопи в будучині.

— Слухай, Шнадельський, — мовив нарешті Шварц, — ти ще думаєш де-коли про свій давній план?

— Який?

— Махнути до Америки.

— Та як його махнеш, коли нема з чим?

— А як-би було з чим?

— Ну, як-би було, то може ліпше було-б лишитися таки тут.

— А, певно, як-би так виграти на лотерію або викопати золоту кобилу в Михалківцях. Але я думаю инакше: коли є воля й охота махнути до Америки, значить, повинна бути воля й охота розстарати на це засоби. А коли розстарати, то хоч-би й таким способом, який-би робив неможливим дальше вегетовання¹ тут на місці.

— Думав я й про таке,— сумно мовив Шнадельський,— та що з того. Нема щастя.

Він важко зітхнув, і його щоки засвербіли від надто живого спомину неприємної стрічі з п'яним парубком у корчмі.

— Нема щастя!— з філософічним спокоєм торочив Шварц.— Що це значить? Значить, що ти шукав щастя не на тій дорозі, не на тому місці, де воно є, де воно, може, чекає тебе. От що воно значить. Ну, скажи, будь ласка, що це за спекуляція: видавати себе за хлопського адвоката? Багато на тім заробиш? І на довго вистачить?

— Це не така зла спекуляція, як тобі здається,— розсудливо мовив Шнадельський.— Треба тільки підхопити й піддати їм відповідну справу. От що! Я з моєю великою бранкою міг-би був порости в пір'я, як-би не був цей проклятий адвокат перешкодив.

— Міг-би був порости в пір'я!— з призи́рством мовив Шварц.— Ну, скажи, скільки-б ти міг був заробити?

— До Нового Року я був-би мав зо дві тисячі.

— Дві тисячі! Ну, хіба це гроші? І з такою нікчемною сумою був-би ти мусив дралювати² за море на те тільки, щоб за місяць, за два

¹ Животіння, проживання з дня на день.

² Від слова: „драла“, пор. дати драла—втікти.

там стати яким-небудь кельнером або пастухом чужого стада. Ні, спасибі за ласку! Я-б на таке не пішов.

— Думав я і про інше, та також якось не витанцьовується. Думав через маршалка дістати місце при повітовій касі, а там як-небудь добратися до неї...

— Ха - ха - ха! — зареготався на все горло Шварц. — Ну, брате, таким наївним я не був-би вважав тебе.

— Наївним! Як то?

— Через маршалка до каси! Та хіба ти не знаєш, що як-би в касі було що-небудь, то сам маршалок перший загірб-би з неї все до шеляга!

— Маршалок?!

— Ну, розуміється, він легально, на векслі, на довжні скрипти, під заставу своїх дібр. Але піди ти, попасися в касі, коли в ній замість грошей такі папери накопичені!

— Хіба маршалок такий задовжений?

— По самі вуха. От цього-б ти запитав!

І Шварц показав кивком голови в напрямі Вагманових вікон.

— Вагмана? Хіба він зичить маршалкові гроші?

— Е, ще гірше. Має його векслі.

— Як то має?

— Поскуповував у всіх кредиторів.

— По що?

— Видно, що хоче мати його в руках. Мо-вляв: захочу, то помилую, а захочу, то сьогодні голову скручу. О, крутиться пан маршалок у його пазурях. Ледве випросив мораторію до великодня. Адже й цілу справу з реформою повітових кас на те тільки заварив, щоб грішми з хлопської каси викупити в Вагмана свої векслі.

— Он як! А я й не догадувався! Чи бач, як хитро!—скрикував раз-по-раз Шнадельський.

— Ну, так, значить, мені нема що на це й зуби гострити.

— Розуміється, що ні!—потвердив Шварц.

— Шкода й часу заходитися коло пана маршалка!—додав Шнадельський.

— Ну, це не конче. Я думаю, це не страчений час,—завважив Шварц.

— Чому так думаєш?

— Знаєш, у мене є невеличкий план. Як-би ти згодився на нього... І пан маршалок міг-би з нього скористати більш, ніж зі своєї касової реформи.

— Ну-ну-ну! Сип сюди!

— Адже нам коли де можна попастися, то тільки в цього каштана¹,—мовив шепотом Шварц, нахилиючись ближче до Шнадельського.

— Думаєш про Вагмана?

— Так. А маршалок... Адже як-би нині хто викрав у Вагмана всі його векслі і вручив йому або вкинув у вогонь, то скажи сам, що-б це значило для пана маршалка?

— Нове народження на світ,—поважно мовив Шнадельський, а по хвилі додав:—бодай на п'ять літ, поки не заліз-би в нові довги.

— Ха-ха-ха! Вірна увага. Ну, та це нам байдуже. Але я певний, що коли-б хто... ну, візьмим, ти сам... легесенько піддав йому таку думку, то він ухопився-б за неї руками й ногами.

— Не розумію тебе,—мовив Шнадельський.—Що-ж він, пішов-би красти до Вагмана, чи що?

— Ну, що ти! Не про те річ. Цього не потрібно. Адже-ж він може дотичним людям допомогти й іншими способами.

¹ Лайливе слово на євреїв (звичайно на рудих).

— Якими?

— Дивний ти чоловік, Шнадельський. Ще й питаєш. Так, як-би ніколи не був у суді й не знав, як у таких разях робляться слідства. Адже-ж розумієш тепер! Жид преці не буде мовчати, наробить крику, порушить небо й землю. Ну, слідство, поліція, жандармерія, телеграми на всі боки... Як-би це все в нас трактовано на-серіо¹, то нам навіть з грішми у жмені тяжко-б було чкурнути за море. Але коли маршалок тут і там конфіденційально шепне слово... зовсім загально, не компромітуючи себе... quia Judaeus², знаєш, то все може робитися так, що нам і волос із голови не злетить.

Шнадельський слухав уважно, але всі ті комбінації не дуже розігріли його.

— Бачу, що ти уклав собі план,—мовив він до Шварца.

— Так. Я присвятив йому чимало часу й заходів.

— Тут треба числитися з різними можливостями. Чи думаєш, що вхід до Вагманового дому вночі такий легкий?

— Не дуже, це певно. Але я маю надію видибати відповідну хвилю при помочі оцього божевільного Барана. Знаєш, у нього така голова, що як натиснути на нього, то скаже все, що знає, і зробить усе, що йому велиш.

— Непевна дорога.

— Ніщо нас не гонить. Будемо ждати доброї нагоди.

— Ну, нехай і так. А друга річ. У цього вовка у гнізді певно не все є готові гроші.

¹ Розбирано, уважано за поважну річ.

² Через те, що це єврейська справа.

Ну що, як ми прийдемо й застанемо може купу векслів та довжних записів? Що нам із цього за пожиток?

— Не бійся. Готівка в нього є тепер завсіди. Не знаю, як велика, але є. Зрештою, можна ще понюшкувати між факторами.

— Гм... І ти думаєш, що з цієї муки може бути хліб? — задумчиво питав Шнадельський.

— Я сам уже хотів пуститися на цю експедицію, але потім розміркував, що у-двійку ліпше. Коли ти готов зо мною до спілки, то думаю, що справа може повестися.

— Що-ж, зробити не зробити, а подумати, підготовити ґрунт не завадить. Ану-ж трапиться справді добра нагода...

— Ліпшої можливості я й не можу добачити. І при тім знаєш, сама думка... зробити пакість цьому собаці... наповняє мене радістю й охотою.

— Це само собою. Це й у мене розпалює вогонь у нутрі. Добре, брате! Будемо оба пасти очима цього вовка, а в відповідній хвилі далі на нього!

— Тільки ти на всякий випадок не забудь натякнути панові маршалкові.

— Думаю, що й це дасться зробити.

І з тим оба джентльмени ввійшли до шинку, в яким іще світилося, вгонюючи перед собою крізь отворені двері величезний клуб морозного повітря до душної, нагрітої кімнати, повної ще веселих гостей, що тут стрічали Новий Рік.

XLVI

Баранова прогулка по місті в-опівніч Нового Року наробила великого розруху. В усіх колах міської людности на Новий Рік ні про що не говорили, як тільки про цю незвичайну пригоду.

Пан староста гнівався на поліцію, що допустила до такого скандалу. Поліційний комісар лаяв поліціантів, що не арештували Барана. Лікарі сперечалися про те, як назвати рід його хвороби й чи не слід-би заперти його в домі божевільних. А з простолюддя одні ворожили з цього пожежу, що буцім-то грозить місту, інші благали бога, щоб відвернув холеру або іншу якусь грізну пошесть, а бабусі та служниці коло криниць христилися та оповідали собі шепотом про страшні привиди і про близький прихід Антихриста. Навіть ксьондз-пробош узяв цю нічну подію темою для своєї проповіді й ви-душив із грудей своїх слухачів багато гли-боких зідхань малюнками міського зіпсуття та важких кар, які ждуть зіпсутих. Він витолкував Баранове тарабанення як поклик хорого, без-тямного, але божим пальцем діткненого чоло-віка, поклик до всіх, щоб прокинулися з грі-ховного сну й пильнували своїх душ, що готові попасти в кігті пекельного ворога.

Найгірше на тій історії вийшов Вагман. Пан комісар, діставши носа¹ від старости, покликав його до себе і, скинувши на нього всю одві-чальність за вчинок його сторожа, наганьбив його і в додатку наклав на нього 50 ринських кари. З оцею новиною Вагман і прийшов до Євгена, просячи в нього поради, що робити?

— Перша річ, не платіть! — мовив Євген.

— Комісар грозив екзекуцією.

— Зробимо рекурс. Це засуд нічим не-оправданий. Він знає це й не посміє екзеку-вати вас.

— Вай мір! Вай мір! — нарікав Вагман. — Це мені за те, що я прийняв бідного чоловіка

¹ Набравшись ганьби (німецьке).

вашої віри. Без мене він був-би згиб із голоду, бо ніхто не хотів прийняти його. А тепер плати ще за нього кару.

— Не бійтеся, пане Ваґман! — усміхаючись, мовив Євген. — Маю надію, що не будете платити нічого. Ну, а з Бараном що зробите?

— Що маю робити? Можу його ще нині відступити панові комісарові або панові старості. Я його не потребую. Овва, яка мені з нього робота! Не варт тої комірки, що в ній живе.

— Ну, ну, не говоріть, пане Ваґман! Все-таки він хоч дещо робить. Хоч браму замкне й відімкне.

Розмова йшла в Євгеновім кабінеті на поверсі, бо канцелярія задля свята була по полудні замкнена. Обговоривши справу рекурсу від комісарського присуду, Ваґман значуче моргнув на Євгена й почав з іншої бочки.

— Ну, чую, що пан меценас були в Буркотині?

— Був.

— І оглянули пан той ліс, що я згадував?

— Та так... бачив його, проїздячи.

— Ну, і як пан меценас цінують його?

— Що-ж, дуби гарні. Але я так мало розуміюся на тім.

— Ах, пане меценас! А я панові говорю, прошу мені вірити, сам той ліс варт сто, півтора тисяч.

— Може бути, хоч я сумніваюсь.

— Не вірять пан?

— Кажу вам, пане Ваґман, що не розуміюся на тім інтересі.

— Ну, а говорили пан із хлопами?

— Хлопи ані слухати не хочуть про купівлю.

— Ну, розуміється. Я то так і догадувався. Де їм до того! Їм страшно навіть подумати про такі гроші, хоч самі по-дрібці ще більше

тратять. Вони лиш тоді будуть цмокати та бідкатись, коли хтось инший їм зперед носа загребе гроші лопатою. Ну, а пан меценас сам?

— Щоб я купував Буркотин?

— А що-ж! Чому-ж би ні? Я панові меценасові влекшу.

— Ні, пане Вагман. Я роздумав цю справу. Не можу братися до цього інтересу.

— Чому?

— Тоді-б я мусив покинути адвокацтво й віддатися господарству. Я мусив-би обчищувати маєток із довгів, зробитися невольником і покинути ту роботу, для якої спосібився.

— По що покинути? Можна бути дідичем і адвокатом.

— Не можна, пане Вагман. А може й можна, та я для того нездалий. Той маєток став-би як мур межи мною і селянами. Як я міг-би заступати їх інтереси, коли я чувся-б паном? То значить, їх противником?

— Дарують пан, але я пана не розумію,—мовив Вагман.—Чому пан, маючи маєток, мусили-б уважати себе паном, чимось иншим від хлопів? Отже я маю маєток, а до мене прийде бідний Жид, капцан, а я знаю, що він бідний, а про те я чую себе таким самим Жидом, як і він. А коли він потребує помочі або поради, то не питає, що я багатий, а він бідний, але йде до мене й до другого такого, як я.

— Не можу вам сказати, пане Вагман, чому воно в нас так, а в вас сяк. І не знаю, наскільки в вас саме так, як ви кажете. А в нас чи то вже натура така, чи такий здавна звичай, досить, що хто розбагатіє, той відвертає лице й серце від того люду, з якого вийшов.

— І ви боїтеся, щоб і ви не зробили так-само?—з усміхом мовив Вагман.

— Що-ж, чоловік ні за кого не може ручити, хіба за вовка з ліса. Та головне те: хочу бути вільним чоловіком, паном своєї волі. А, набуваючи маєток навіть на найкорисніших умовах, я мусив-би зробитися невольником тих умов. Ні, не хочу цього.

— Але-ж ви на тій спекуляції з лісом зробили-б за пару літ добрий маєток.

— Це ще не таке певне, як вам здається, пане Вагман. А за тих пару літ багато дечого може статися.

— Га, як собі знаєте. Але я-б широко радив.

— Дуже вам вдячний,—мовив Євген,—але не можу скористати з вашої ради. З буркотинськими селянами ще буду говорити.

— Але спішіться, бо в мене наклеюється добрий купець на ті папери.

— Ой, подождіть трохи з продажою.

— Не можу довго ждати. Знаєте, мені хотілося заховати в секреті те, що ті папери в мене. А тимчасом пан маршалок відкись про це довідався. Це мені дуже неприємно.

— Можете бути певні, що від мене не довідався,—гаряче кинувся Євген.

— О, я й не думав на пана меценаса. Я добре знаю пана меценаса. Я вже догадуюся... Тут трохи моєї власної вини. Я трактував із одним львівським банкиром про купно тих паперів, а цей мусив пустити це далі. Досить того, що тепер мені хотілось-би як-найшвидче позбутися тих паперів із дому. Знають пан меценас, пан маршалок сам особисто заходив до мене в тій справі. Просив не продавати його паперів і не робити йому ексекуції до пушання, а в великий піст він усе заплатить.

— А відки гроші візьме?

— Ха-ха-ха! — засміявся Вагман. — Я зразу також заходив у голову, але потім довідався. Знають пан меценас, тут при виділі повітовім є каса...

— Дві каси, — поправив Євген.

— Ну, що там дві! Одна вічно порожня, на те й зветься панська. А друга хлопська. Оцю касу пан маршалок хоче взяти зовсім у свої руки, перемінити на панську, взяти з неї всі гроші і сплатити мої папери.

Євген чув досі про реформу хлопської каси, але не так докладно, як тепер. Він чув, що справа приготується в раді повітовій, і виділом повітовим уже майже ухвалена. Аж тепер йому стало ясно, що це за реформа, і він постановив собі, не тратячи часу, перегородити премудрий план пана маршалка. Він устав, даючи Вагманові знак, що їх розмова скінчена. Вагман устав також.

— То пан меценас стоять при своїм? Не хочуть купувати Буркотина?

— Не можу, пане Вагман. Я бідний чоловік.

— То байка.

— Ні, не байка. І хочу помагати бідним.

— Маючи маєток, зможете ліпше їм помагати.

— Не вся сила в маєтку.

— І в фундаменті не вся сила дому, а проте без фундаменту дім не буде стояти. Пане меценас, вірте мені! Поки ви, Русини, не маєте своїх дідичів і мільйонерів, поти ви не є жоден народ, а тільки купа жебраків та невольників...

— Ну, а ви Жиди, — відповів Євген. — У вас і мільйонерів, і дідичів, богу дякувати, досить, а скажіть, що ви в Галичині, народ, чи не народ?

Вагман прикусив губи й махнув рукою.

— Ет, що то про це говорити! Значить, не хочете робити інтересу зо мною?

— Ні, пане Вагман. Для себе ні.

— В такім разі кланяюсь. А як-би я чим міг вам служити...

— Розуміється, розуміється! Найду дорогу до вас так само, як ви найшли до мене.

XLVII

В найближчий торговий день Євген, відбувши в суді кілька термінів, поспішав коло дванадцятої до своєї канцелярії. Він мав намір зараз же піти на місто, заглянути до заїздів, де ставали довколишні священники, приїздячи до міста на торг, і пошукати о. Зварича та о. Семеновича, що разом із ним мали бути референтами на вічу, а поки-що були членами вічевого комітету. Входячи до канцелярії, він на велику свою радість застав у ній обох цих панотців.

— А, вітайте, гості!—мовив він радісно, стискаючи їх руки.— Я власне хотів бігти до міста шукати за вами. Чудово, що так стрічаємося! Прошу зо мною, прошу нагору, зробимо „кратчайший глагол“.

— Та ми також з таким самим наміром прибули до пана меценаса,—мовив о. Зварич із якимось заклопотанням у голосі, але Євген не зважав на цей невеселий відтінок у його тоні і, давши наборзі¹ деякі вказівки своєму конципієнтові, що толкував про щось із цілою купою селян, вибіг за панотцями до сіней і попровадив їх на поверх до свого приватного помешкання.

— Прошу сідати! Може цигарко, отче добродію? Прошу! Ну, що-ж там чувати з приготуванням до нашого віча?

¹ Нашвидку.

— Та що-ж би? Заповідається не зле. Селяни всюди приймають вістку про віче з великою радістю. Можна надіятися численної участі,—мовив о. Семенович.

— Прийдуть, прийдуть, — додав журливо о. Зварич.

— Чудово! Чудово! Це найголовніше.

— Не знаю, чи найголовніше,—ще сумніше мовив о. Зварич.

— Хіба вам здається, що ні? — живо запитав Євген.

— Я думаю: легше стягнути купи народа, а трудніше їм сказати щось мудрого, повчити їх...

— Даруйте, отче добродію, але це потрохи, здається мені, ваша помилка. Власне я боюся, що дехто з нас інтелігентів буде мати претензію й охоту занадто багато повчати, моралізувати зібраних. Чисте непорозуміння. Віче, то не школа. А коли вже справді комусь на ньому вчитися, то не тій зібраній масі, але нам, інтелігентам, референтам.

— Так!—трохи ображено скрикнули оба панотці. — Ну, в такім разі я не розумію, по що нам завдавати собі праці з рефератами,—додав о. Семенович.

— Прошу, отче добродію, прошу не гніватися, а зрозуміти мій погляд. Віче повинно справді бути школою взаїмного обучування для народа і для інтелігенції, але в яким розумінню? Це треба собі добре уяснити, щоб не робити помилок. Ми, інтелігенти, повинні вказати народові законні форми, розв'язати йому язик і старатися пізнати його потреби, його кривди й болячки, його спосіб думання.

— Але ми все це знаємо, дуже добре знаємо!—скрикнули знов хором оба панотці.—

Це може бути цікаве для вас мішухів, але не для нас.

Євген усміхнувся. Він мав у пам'яті немало доказів на те, як наші сільські проводирі вміли не бачити й не розуміти маси фактів селянського життя, що діялися перед їх очима. Але проте він мовив лагідно:

— А хоч-би тільки і для нас, нехай і так! Та я певний, що вже перше віче виявить і вам не одну несподіванку. А може й ні... Ну, та не в тім річ. Але-ж не думайте, щоб ви на таким вічу могли вдіяти щось повчаннями та проповідями. Народ жде від віча й має право жадати чогось зовсім иншого. Для народа це має бути школа політики, політичного життя.

— Ага, все-таки школа!— радісно підхопив о. Семенович.

— А школа політичного життя то так, як школа плавання. Стоячи на березі і слухаючи теоретичних викладів і упімнень, ще ніхто на світі плавати не навчився. Тут перша річ власна спроба, власна діяльність, власне вміння і власна відвага. От чого ми мусимо на вічах учити наших селян. Нехай самі говорять, нехай учаться самі висловлювати свої потреби і кривди, стояти за своїми жаданнями і супроти панів, і супроти властей.

— Ми це знаємо,— буркнув о. Зварич. — Вони поперед усього стануть супроти нас, священників.

— Дуже сумно, коли ви цього надієтесь,— мовив Євген. — Мені здається, що це не мусить бути. Від розуму, такту й патріотизму священників повинно-б залежати, щоб селяни не станули проти них. А зрештою навіть як-би таке лихо мало скластись, то як думаєте, отці добродії: чи ліпше підіймати нарід до полі-

тичної самодіяльності, будити в ньому політичну свідомість і знання його справ, чи ліпше лишити його нетямущою дитиною, яку можуть водити по своїй волі всякі політичні шарлатани?

— То фрази, пане меценас,—мовив о. Семенович. — Треба насамперед просвітити нарід, а тільки тоді допускати до політики.

— Жаль, у таких разі, що наша конституція допускає анальфабетів до голосовання, значить, в останній інстанції віддає в їхні руки керму політики.

Ця перспектива трохи задукала обох панотців, та о. Семенович по хвилі додав:

— Таки жаль. Я був-би за цензом грамотности при голосуванню.

— Добре,—сміючись, мовив Євген,—будемо змінювати конституцію в вашім напрямі! Та все-таки щоб і до цього довести, мусимо потягнути в тім напрямі загал виборців, мусимо розширити, спопуляризувати цю думку на вічах. Хочете, реферуйте її!

— Вільно вам жартувати, пане меценас,—пристиданий трохи, мовив о. Семенович,—але ми з о. Зваричем, власне, з чим иншим ішли до вас.

— А з чим таким?

— З тим, щоб ви звільнили нас із обов'язку референтів на вічу.

— Як-то, не хочете реферувати?

— Не не хочемо, але не можемо. Що ми за бесідники¹? Я оце вже цілий тиждень мучився, й ані руш винайти тему, про яку-б міг говорити.

— Бійтеся бога, отче! Теми? Але-ж самі говорите, що життя й потреби народа в повіті

¹ Промовець.

знані вам дуже добре. Говоріть про них! Розпочніть тільки! Будете видіти, що зараз за вами встануть селяни один за одним і посиплються промови.

— Ну, пане, не знаєте ви наших селян! Це тумани¹! Ані один із них не вміє при людях рота отворити. Вони мали-б виступати з промовами? Не буде цього! Скандал буде, та й годі!

— Не бійтеся! За це я вам ручу. Аби тільки ви сказали свою промову добре й цікаво.

— Ні, пане, я не скажу нічого. Я загалом не можу взяти участі в тім вічу і прошу звільнити мене з обов'язків комітетового.

— І мене,—мовив о. Зварич.

— І вас?—зачудувався Євген.— Але-ж, отці добродії, я вас не вибирав на комітетових, то й не можу вас звільняти. Всі три ми вибрані з'їздом. Усі три зв'язані своєю честю. Як-же-ж це?

— Пане меценасе, *ad impossibile nemo tenetur*²,—мовив о. Семенович.—Знаєте, я досі на капелянні³. Стараюся одержати парафію. А я певний, що коли виступлю на вічу, то зараз мене окричать, як небезпечного агітатора, і мої заходи пропали.

— Чому-ж ви це не сказали зараз на з'їзді?

— Чому не сказав? Представте собі, отець декан, що також тоді був на з'їзді ось тут,

¹ Дурні.

² До неможливого ніхто не притягається.

³ Не на самостійній парохії; щоб стати парохом, треба здати „конкурс“, щоб-то іспит у консисторії, після того треба старатися про „презенту“, щоб-то з'єднати собі ласку і згоду „колятора“, звичайно діди́ча, який ніби-то опікується церквою, і аж потім консисторія, як-що гарно пропи́ше декан, дає парохію.

у вас, по кількох днях здибає мене, бере набік і каже: „Це все дуже гарно, що ви хочете промовляти на вічу, але з огляду на ваше подання я-б вам не радив!“ Ну, а не послухати його... ви знаєте, що це значить для мене.

— Розумію, розумію,— мовив Євген, якого при тих словах щось стисло за горло.— Ну, а ви, отче Зварич, чи й вам де-хто відрадив?

— Ні, але я сам роздумав. Я не бесідник, не потраплю нічого сказати.

— Адже-ж проповіді говорите?

— Читаю з Добрянського¹.

— Ну, як собі знаєте,— мовив знеохочений Євген.— А я, власне, хотів сьогодні шукати вас, щоб поговорити з вами про прискішення речення, коли-б скликати віче.

— Прискішення? А то чому?

Євген короткими словами розповів їм про маршалківський проект реформи кас. Оба отці чули про це де-що, але не знали докладно, до чого йде ця справа. Тепер, коли Євген вияснив їм її, вони аж руками об поли вдарились.

— Тут нема що тратити часу,— мовив Євген.— Треба вдарити в великий дзвін, пустити цю справу в народ, наробити в повіті галасу.

— Хіба то що pomoже?— у зневір'ю мовив о. Зварич.— Уже як пани зуби нагострили на ту касу, то її з'їдять.

— А може й не з'їдять. Може не посміють. Їм лише того треба, щоб усе перевести тихо, а ми перебиймо їм дорогу.

— Буде содома в повіті. Підуть переслідування, гонення, пакості,— задумчиво мовив о. Семенович.

¹ Відомий у Галичині автор поганеньких проповідей.

— А вже-ж! Де дрова рубаять, там тріски летять.

— Це правда. Тільки я не хочу бути тріскою,—мовив о. Семенович.

— Ані я,—додав о. Зварич.

— А я вважав-би собі гріхом покинути цю справу тепер,—мовив рішучо Євген, устаючи з крісла.—Коли ви покидаєте її, то я мушу її взяти сам на себе.

— Це буде найліпше!—радісно мовили оба панотці.—Ми що можемо, будемо вам допомагати, але афішуватися нам, це признате самі, як священникам, і при тім залежним, не можна.

Євген закусив зуби, щоб не сказати якого прикрого слова. Він чув, що відтепер йому прийдеться робити багато таких прикрих досвідів у практичній політиці, і що вмілість—закусити зуби в відповідній хвилі, це в тій політиці одна з головних заporук успіху.

В тяжкім душевнім настрою вернув Євген до своєї канцелярії, випровадивши обох панотців. Ось вони, провідники народу, інтелігенти і просвітители! Євген знав їх обох добре, знав їх ширість і прихильність до народньої справи, та з другого боку розумів також їх прикре положення. Політика, то не балакання на празниках та соборчиках! Вона вимагає не тільки вправного язика й міцних грудей, але також відважного серця, сильного характеру й завзяття, і того духа незалежности, якого в нас цілими віками вбивали і притлумлювали різні чинники. Нема його в тих ширих людей, а коли є, то тільки в рідких виїмків. І що робити далі? Невже знов відложити діло, знов скликати з'їзд „отців повіту“, радити та дебатовати, вибирати новий комітет і з ним по кількох тижнях опинитися знов на тому

самому місці? Чи взяти діло зовсім на себе самого?

З тими думками Євген увійшов до канцелярії, і тут його зір відразу впав на високу випро-стовану фігуру старого Демка з Буркотина.

— А, здорові були, Демку!— скрикнув він і подав йому руку.

— Здорові, пане!— мовив Демко, обома своїми руками злегка стискаючи Євгенову руку.

— А що вас приводить до нас? Маєте яку справу в суді?

— Ні, бог милував. Я ось із цими людьми,— він показав ще трьох селян, що мовчки поклонилися йому,— ми до пана адуката прийшли подякувати, що нас пан остерегли перед тим паном Шнадельським... тямлять пан, що так на пана кинувся?

— Ну, що-ж, переконалися, що я правду говорив?— запитав Євген селян.

— Ой, переконалися, прошу пана, але так, як той мудрий поляк, що замкнув стайню, як йому коні вкрали,— мовив один селянин.

— А, крім того,— говорив далі Демко,— ми прийшли ще спитати пана за тото¹ віче.

— За яке віче?

— А нам сказали наші єгомосць, що пан адукат хочуть скликати нарід на віче сюди до міста.

— Ну, так. А ви що на це?

— Та ми-би хотіли знати, коли то буде?

— Або що?

— Ми вам усі села з нашого кута приведемо. Так нас уже всяка нужда притисла, що годі стримати. Нарід як почув, що має бути віче,

¹ Подвоєна форма, вживана часто на західній Україні (тот, тота, тото—сесь, сеся, сесе).

то аж відітхнув. Кожний хоче свою біду виявити. Кожний рад-би, щоб його кривду ввесь світ почув.

У Євгена радісно затріпалося серце при тих словах. Він запросив селян до себе нагору, посадив їх на тому самому місці, де перед хвилиною сиділи пан-отці й, обговоривши з ними справу терміну і дневного порядку віча, став на тім, щоби скликати його за тиждень на найближчий торговий день. Скличе він сам, а реферати, крім нього, обіймуть Демко і ще один селянин. По їх відході Євген, не гаючись, винайняв на слідуочий торговий день величезну возівню в однім заїзнім домі, а потім вніс до старства повідомлення, що на той і той день скликає народне віче до міста.

XLVIII

Пан староста у своїй канцелярії занятий був якоюсь живою розмовою з графом Кшивотульським, коли комісар вніс одержане власне з почти подання й поклав його на столі перед старостою.

— Це щотакє?—мовив пан староста, розгортаючи пакег і зупиняючись очима на „рубрум¹“, написанім руським² письмом.

Комісар усміхнувся значуче, але мовчав. Пан староста, очевидно, не мудрий з рубрума, розгорнув аркуш канцелярійного паперу, де було написане подання, і знов з виразом без-

¹ Прохання складалися колись на половині аркушевого паперу, при чому на останній півсторінці містилася адреса і короткий зміст прохання. Це було й „рубрум“ (лат.).

² Руським—цеб-то українським.

помічності почав блукати по письмі. Він не вмів читати по-українськи.

— Що це таке? — запитав він комісаря. — Я не вмію розбирати цієї монгольщини.

— Подання від адвоката Рафаловича.

— Чого він хоче?

— Повідомляє староство, що слідуючого тижня в вівторок скликає віче до міста.

— Що, що, що таке?

— Віче, публичні збори.

— Сюди? До нашого міста?

— А так. І з ось яким дневним порядком.

Комісар, акцентуючи¹ по-польськи українські слова, відчитав відповідний уступ із подання.

— Що це вони, подуріли, чи що? Чого їм треба? — мовив староста, попадаючи у гнів.

— У поданню не сказано нічого більше, — пояснив комісар.

— Дарують пан староста, що вмішаюся в урядову розмову, — відіззався граф Кшиовтульський. — Але там здається, на другому місці поставлені „справи повітові“. Догадуюся потрохи, про що там буде мова.

— Про що-ж таке?

— Про реформу каси... По повіті скрізь про неї говорять, то й не диво буде, коли наші домашні демагоги візьмуть цю справу як привід до своєї агітації. Я остерігав нашого коханого маршалка, що воно готово зробитися квасу.

— Але коли так, то я ніяк не можу дозволити на це віче. Обговорювання цієї справи може викликати ще більше роздрознення, довести до непорядків.

¹ Значить: ставлячи наголоси (акценти) в українських словах на передостанній склад, н. пр.: *вода* замість *водá*.

— Розуміється, пану старості це ліпше знати, — мовив спокійно Кшивотульський. — Але я-б на місці пана старости поступив инакше.

— А то як?

— Я дозволив би на віче. Нехай люди виговоряться, то їм легше буде. Можна-б і вияснити їм справу...

— Не pomoже вияснювання, — з заклопотанням у голосі мовив староста. — Справа реформи тої каси дуже непопулярна.

— Чи пану старості так дуже залежить на тому, щоб каса була зреформована справді так, як того хоче пан маршалок? — закинув із лукавою байдужністю граф.

Пана старосту вкололи чогось ті слова так, немов-би він голим тілом сів на в'язанку кропиви. Він витріщив залякані очі на Кшивотульського, боячися з його боку якогось удару. А потім говорив сквапливо:

— Мені? А, боже мій, я в тій справі зовсім не інтересований. Мені тільки ходить про спокій у повіті.

— Власне є рація дозволити це віче. Бо коли непопулярна реформа буде ухвалена, а люди не будуть мати нагоди виговоритися, то може прийти до гірших непорядків. А коли віче, порушуючи цю справу, викличе в повіті рух і протести проти реформи і спинить її переведення, то й це не біда, бо на мою думку, реформа непотрібна і для інтересів селян шкідлива.

— Так пан граф думають? — якимось пісним голосом мовив староста.

— Так!

— Га, в таких разі...

Він дипломатично не докінчив речення й перекинув розмову на иншу тему.

Ще того самого дня в канцелярії п. старости явився й пан маршалок Брикальський. Він, як і всі видніші шляхтичі в повіті, мав звичай кожного разу, коли був у місті, зайти хоч на пару хвилин до старости, щоб поінформуватися про стан і напрям внутрішньої політики, або, як говорилося в товариському жаргоні, понюхати, який вітер віє. Староста зустрів маршалка коло дверей канцелярії й живо простягнув йому обидві руки.

— А, вітаю коханого маршалка! Що чувати доброго? Все гаразд, неправда? А в мене новина, пікантна новина.

— Пікантний значить: колючий,—з усміхом мовив маршалок.

— Ну, як кому і для кого. Наші кохані демагоги скликають народне зібрання до міста.

— Народне зібрання? Яке?

— Хлопське.

І пан староста пояснив, хто скликає і з яким денним порядком.

— Догадуюся! — мовив маршалок. — Догадуюся, що то за повітові справи будуть... Ну, а що-ж пан староста? Дозволили це віче?

— Думаю, що нема причини не дозволити, — з уданою простотою мовив староста.

Пан маршалок аж підскочив у фотелю.

— Нема причини? — скрикнув. — Але-ж це бунт, це початок розрухів! Але-ж після того ми не можемо бути певні життя, ані майна.

— Ну, не думаю, — спокійно цідив староста.

Пан маршалок споважнів.

— Пане старосто, прошу не забувати, що ви відповідаєте за спокій і порядок у повіті.

— Це так, але я не розумію, чим тут вони загрожені.

— Ах, пан староста жартують! Не розумієте!.. Ну, тут не треба великої геніяльності, щоб зрозуміти. Вже з дописів того пана, що скликає це віче, можемо догадатися, яким духом будуть навіяні ті його реферати. Демагогічні юдження, підбурювання, чорнення й підкопування всякої поваги і влади... все те, що досі шириться в нас тільки по краплині, по закутках, потаємно, тепер вилізе на трибуну, зареве, як дзвін, одержить, так сказати, санкцію законности. Пане старосто, пане старосто! Я думаю, що ваш обов'язок у першій лінії... рятувати повіт від цієї пошести.

— Смію звернути увагу пана маршалка, що в нас є також закон про збори, який дозволяє скликувати зібрання з такою програмою, як подана ось тут, і що, крім усяких інших обов'язків, я маю також обов'язок респектувати закон.

— Га-га-га-га! — зареготався маршалок. — Це чудово! Це справді монументально! Пан староста пригадали собі існування закона, і то якраз у найменше відповідній хвилі. А бодай-же ви здорові були, наш солодкий господарю! Закон! Розуміється, і ми чували де-що про закон, але аж надто добре знаємо, що закон це теорія, що у книжці, на папері виглядає дуже гарно, а практика, жива дійсність має свої спеціальні закони, далеко не такі гладкі та заокруглені, а за те повні розгалужень, закарлюк та різnorodности. Тому паперовому законіві я не уймаю¹ ані чести, ані поваги... борони, боже! Нехай він собі здоров живе й сидить у ваших кодексах на многа літа. Я тільки бажав звернути увагу пана старости на спе-

¹ Відбираю (польське).

ційальні відносини нашого повіту, які, на мою думку й по моєму глибокому переконанню, ніяким світом не дозволяють нам тепер на такий люксус, як заінавгурування політично-демагогічної геци¹.

Пан староста слухав уважно цих слів, присівши в фотелю напроти пана маршалка й підперши рукою гладко виголене підборіддя, згори обрямоване шпаковатими² вже фаворитами³. Його лице зробилося зовсім мертве, майже дерев'яне, стративши ту лукаву усмішку, з якою він уперед трібував⁴ пана маршалка, стараючись витягти його на слово. А коли пан маршалок, задихавшись, перервав свій виклад, пан староста промовив:

— Непотрібно пан маршалок переконують мене про те, що я знаю й сам. На віче я досі не дав дозволу й у всякім разі маю ще кілька день часу. За той час я мушу доповнити всіх законних формальностей, а поки-що я хотів від пана маршалка так конфіденційально почути, як задивляється обивательство⁵ повіту на цю справу.

— О, пане старосто, — аж скрикнув пан маршалок, — але-ж тут не може бути двох думок! Ані найменшого сумніву, що все обивательство думає так, як я. За це можу ручити головою.

— В такім разі голова пана маршалка була-б уже страчена, — знов із лукавим усміхом мовив староста.

— Як то страчена?

¹ Геца—цькування, забава (німецьке Hetze); заінавгурування—початок.

² Сідавими.

³ Заличками, бакенбардами.

⁴ Перше випробовував.

⁵ Поміщицтво.

— А так! Я вже говорив де з ким із обивателів і чув думку, що віче треба конче дозволити.

— Невже це так! — скрикнув маршалок, зриваючися з місця, і тільки тоді схопився, що цей викрик був нетактовний. От тим-то він зараз сів і, кланяючись старості, мовив:

— Дарують пан староста, це мені нехотя вирвалося. Я далекий від того, щоб подавати в сумнів... мій боже, але-ж так, так! Я повинен був знати це відразу. У нас є один чоловік, що у всім і всюди має відмінну думку від цілого загалу обивательства. Не буду називати його, але я певний, що пан староста власне на нього наскочили.

Староста всміхнувся весело.

— Розумію дуже добре, що ця нова геца, це вода на млин того пана. Але надіюсь, що пан староста знають властиву ціну його опінії¹...

— Впевняю коханого маршалка, що зроблю все, що зможу, аби спокій і гармонія в повіті не були заколочені.

Це запевнення заспокоїло пана маршалка, але проте, вертаючись до свого Буркотина й чуючи з різних боків розмови селян про близьке віче, він не дуже-то спокійно ждав найближчого торгового дня.

Та ще більше неспокою й турботи мав цими днями пан староста. Це був бюрократ старої школи, вихований у дусі абсолютистичної системи, коли про волю й бажання народа не питав ніхто, а під фірмою цісарських патентів та інтиматів² панувала всевладно й необмежено бюрократія. І тепер, хоч від заведення консти-

¹ Поглядів, думок.

² Інтимат—розпорядження.

туції минуло вже двадцять літ, пан староста жив і поводився в повіті зовсім як самостійний і самовільний сатрап, без якого волі й дозволу ніщо не повинно було діятися. Йому лишалося ще дослужити кілька літ до пенсії¹, і він бажав дослужити їх у спокою й вийти на емеритуру з атестатом узірцевого урядника і з орденом. Сама думка про те, що в його повіті, під його управою, має розпочатися якийсь людський рух, який — він був про це свято переконаний — має в далекій перспективі революційні цілі, ворожі теперішньому державному порядку, — сама ця думка була йому неприємна, душила його, мов занадто тісний комірчик. Як радо був-би він одним-однісіньким грімким quos ego² здушив у зароді, стер із лиця землі всі заходи коло викликання цього руху! Але що-ж, навіть те дуже поверхове й недокладне знання „нових“ законів, яким розпоряджав він, показувало йому, що цього вчинити не можна. Певно, довголітня бюрократична практика навчила його тої великої правди, що кожний закон — це брама, і від волі і зручності досвідного адміністратора залежить, чи і для кого цю браму відчинити, і кому й коли її замкнути. Та проте сам факт, що Євген, молодий адвокат, не вважаючи на батьківські остороги, таки поважився зробити йому цю прикрість і скликати перше в цьому повіті й загалом поза межами Львова народне віче, — сам той факт наповняв його серце жалем і пересердям. Пан староста довго обдумував, як йому поступити в цьому разі, вкінці покли-

¹ До повної платні, вийшовши в відставку (емеритуру).

² Я вас!

кав комісара й велів йому на завтра назначити Євгенові візвання¹ до pana старости.

Коли другого дня Євген явився в назначений годині, пан староста прийняв його дуже чемно, просив сідати, потракував цигаром, а коли Євген не менше чемно подякував і запитав, чим може служити панові старості, цей надягнув на своє лице знов маску стурбованого батька й мовив добродушно-сумовито:

— Пане меценасе! Недобрий з вас чоловік! Я думав, що будемо жити з собою по-приятельськи, а тимчасом... мій боже, скільки клопоту маю я раз-у-раз через вас! З першу оті історії з тим фізиком, з тим Шнадельським, оті дописи, оті дисциплінарки²... ну, скажіть, треба вам було того?

— Мені? — здивувався Євген. Хіба я робив це для власної користи? І, головне, хіба я зробив щось злого, несправедливого?

— Пане, пане, — мовив ще сумніше староста. — Збоку на вас дивитися, виглядаєте, як розумний чоловік, а говорите, як дитина. Знаєте, я по ширості до вас, як батько, то не беріть мені цього за зле. Але ей-богу, мені вас жаль. Самі собі підриваєте ґрунт під ногами. Дав вам бог талант, енергію, канцелярія йде добре, оженились-би, звили-б собі сім'єве гніздо, дбали-б про сім'ю... Та, ні, вам захочується пускатись на такі авантури...

— Дарують пан староста... — пробував протестувати Євген, але староста не дав йому докінчити.

¹ Повістка; народ у Галичині зве її з-німецька ферлядунок (Vorladung); візвання — польське слово (wezwanie).

² Дисциплінарне слідство.

— Ну, ну, прошу не ображатися! Я-ж це не зі злого серця. А щирої думки старого бюрократа можете раз вислухати. Я давно бажав поговорити з вами по щирості, то вже вибачайте, що скористаю з цієї нагоди. На чім то я став? Ага, авантури... Я навмисне вжив цього слова й не відступлю від нього. Бо прошу, як-же инакше назвати всі оті ваші заходи у справах, що властиво могли-б вас і зовсім не обходити? Справи, з яких ви не винесете ні користи, ні почести, ні слави, хіба лайку, компромітації, роздратовання власних нервів, обурення та ворожнечу багатьох і впливових противників? Як-же це назвати, як не авантури, донкіхотство? І по що вам цього, питаю ще раз? По що?

— Дарують пан староста, але мій фах такий, що мушу уйматися¹ за невинними і покривдженими.

— Пане меценасе! — з виразом батьківської поваги в голосі скрикнув пан староста, — не говоріть до мене як до гімназиста, якому імпонують гарні фрази! О, так, і я колись був у гімназії і з запалом читав Шекспірового „Короля Ліра“ і плакав зі зворушення над словами „нема на світі винуватих“. Але пізніше я зрозумів, що Шекспір не без причини вклав ці слова в уста божевільного. Так, ці слова якраз антиподи правди. З нашого, урядового, адміністраційного становища нема на світі невинних, а говорити, що комусь від уряду діється кривда... Це або злочин або божевілля. Я не жартую, пане, і не бавлюся в парадокси. І для того я щиро жалую вас, що ви оце сходите на дорогу, на мою думку, абсолютно

¹ Ставати в обороні невинних (польське).

хібну і шкідливу, на дорогу, де я мушу й буду поборювати вас усею силою, всякими способами, чуєте?.. всякими способами!

— Впевняю пана старосту, — мовив, усміхаючись Євген, — я ані на хвилю не надіявся знайти в панові старості союзника у своїй роботі.

— Ну, ще чого не стало! — буркнув пан староста.

— А що до поборювання, то що-ж, воля пана старости! Я можу тільки одного бажати, щоб це поборювання велося на строго законній дорозі, так само, як я держався й буду держатися строго приписів закону.

— І ручите за те, що весь отой рух, який ви хочете інсценувати, буде держатися законної дороги і в законних межах?

— Що до себе ручу вповні. Що до інших, тут багато залежати буде від того, чи самі власті незаконними поступками й навмисною провокацією не зіпхнуть людей із законної дороги.

— Пане, прошу не забувати, з ким говорите! — фукнув староста, помалу скидаючи з лиця батьківську маску.

— Говорю про futuro¹, отже нікому докору ані закиду не роблю. А що незаконне поступування і провокації з боку властей, pardon, збоку поодиноких органів, дуже можливі, цього, надіюсь, пан староста не схочуть перечити.

Пан староста мовчав добру хвилю, немов потопавши в важкій задумі. А потім, простягаючи Євгенові руку, мовив із незвичайною сердешністю.

— Пане Рафалович, не будемо говорити про це. Прошу, дайте руку. Будьмо приятелями!

¹ На майбутнє.

Рафалович глядів на нього зачудованими очима, але руки не подавав.

— Прошу вашу руку!— мовив староста. — Зробіть мені одну маленьку річ, якої буду оце просити в вас. Добре, прирікаєте?

— Не знаю, чи зможу зробити те, чого хочеться панові старості?

— Але зможете, зможете! Чому ні? Це-ж від вас одного залежить.

— Що-ж це таке?

— Але обіцяйте наперед!

— Дарують пан староста, я хоч молодий чоловік, але на гру в піжмурки таки застарий.

— А то впертий Русин!— мовив староста, маскуючи свою злість добродушним усміхом. — Ніяким способом його не підійдеш. Ну, що діяти, треба говорити просто з моста¹. Так ось слухайте, пане меценасе, чого я хотів просити у вас. Зробіть це для мене, спеціально для мене: відложіть це своє віче на пізніше, ну, так на весну або на Петрівку.

— Не можу, пане старосто!— рішучо мовив Євген.

— Чому не можете?

— Важні справи наспіли тепер у повіті, треба обговорити їх, пояснити народові.

— Думаєте про реформу каси?

— Між иншим, і про це.

— А як-би я, власне, задля цього заборонив це віче?

— Задля цього?

— Так, щоб не викликати в повіті роздразнення.

— Але-ж ця справа вже тепер викликає роздразнення, а коли віче буде задля цього

¹ Народня галицька говірка — просто, не обходами.

заборонене, то весь народ готов сказати, що політичні власті покривають некоректне поступування ради повітової. Чи це причиниться до успокоєння повіту, пан староста осудять самі найліпше.

— Прошу мене не вчити! Я знаю, що роблю, і заявляю вам, що ваше віче не відбудеться.

— Чи це формальна заборона? — запитав Євген, встаючи.

Пан староста був невдоволений із себе, що так вихопився і, схилившись над своїм бюрком, почав перебирати якісь папери, бурчачи щось під носом. Вкінці переміг себе.

— Ні, ні. Резолюцію дістанете на письмі. До побачення!

— Моє поважання!

Євген уклонився й вийшов. А коли пролунали його кроки, й за ним замкнулися двері старостового передпокою, пан староста написав кілька слів на урядовій півчверті паперу, подзвонив на возного і, подаючи йому цей папір, мовив гостро:

— Зараз бігай до Мотя Парнаса! Це для нього візвання. Нехай зараз прийде сюди!

Мотьо Парнас був власник заїзду, в якого Євген наняв був шопу, де мало відбутися віче.

XLIX

Другого дня по полудні до Євгена прибів Мотьо Парнас і, кладучи перед ним на столі п'ятку, мовив якимсь несміло:

— Перепрошую пана меценаса...

— А вам що, пане Парнас?

— Звертаю панові завдаток.

— Завдаток?..

— Ну, адже пан меценас дали мені завдаток на винайм...

— Ну, так що-ж із того?

— Звертаю панові завдаток. Не можу панові винаймати.

— А то чому? Чи вам ціна за низька?

— Е, що ціна! Чи я з паном меценасом торгувався за ціну? Що пан дали, те я взяв.

— Ну, так чого-ж не стало?

— Знають пан... боюся... знають пан, то дерев'яна шопа... там буде багато народу... з люльками, цигарами... не дай, боже, нещастя...

— Але-ж, пане Парнас! З люлькою ані з цигаром нікого не пустимо.

— А все-таки я боюся. Знають пан, то стара халабуда. Ану-ж завалиться...

Євген зареготався.

— Ну, а може ще земля не витримає та затрясється, що?

— Бодай пан здорові жартували! Ну, ну! Але я прошу взяти назад задаток. Бігме, не можу винайняти!

— Не можете? Чому?

— Що я панові буду говорити,—мовив Мотьо, моргнувши хитро. — Пан і без того знають.

— Староста наказав?

— Я того не кажу.

— Але не перечите. Ну, а як-би ви не послухали наказу?

— Ах, пане меценасе! Як-же я можу? Адже я бідний чоловік. Пан староста й пан комісар можуть мене знищити. Дуже мені жаль, що не можу панові меценасові служити, але, бігме, не можу... бігме, не можу!

Євген узяв свій завдаток і, попрощавшись з Парнасом, пішов у місто шукати іншого

локалю¹ на відбуття віча. Він мав таке чуття, як чоловік, що в п'їтмі натрапить на стїну й не знає, де й як її перелїзти або обїйти.

Переходячи попри Ваґманів дїм, Євген побачив здалека, як перед знаною йому хвїрткою стояла бричка, запряжена парою шпаків, а у хвїртці стояв Ваґман, раз-у-раз кланяючися графові Кшивотульському, що про щось ласкаво толкував із ним. Та поки Євген наблизився, граф щиро стиснув руку Ваґмана, сїв на свою бричку й за хвилю щез, лишаючи за собою легеньку куряву змерзлого снігу.

— Здорові, пане Ваґман!—мовив Євген, порівнявшись з Ваґманом. — А я й не знав, що пан граф також ваш кундсман².

— Знають пан, лихвар і ксьондз знають найліпше людські душі. Обом люди говорять таке, чого не скажуть нікому иншому.

— Але графа Кшивотульського всі вважають грошевитим.

— Що-ж, вільно людям уважати його, яким хочуть. Куди пан меценас їдуть?

— Знаєте, пане Ваґман, клопїт маю.

— Ну, який клопїт?—зацікавився Ваґман.

Євген розповів йому свою розмову з Парнасом і згадав про свій намір—шукати иншого локалю на віче.

— Гм, шкода вашої праці, пане,—мовив Ваґман. — Коли пан староста схоче, то кожний инший зробить вам те саме: завдаток візьме, а потім зверне. Навіть в останній хвилині зверне.

— Що-ж його робити? Хіба йти на передмістя й замовити яку стодолу у передміщанина?

¹ Приміщення.

² Хтось, що постійно до когось із чимось приходить постійний покупець, гість, клієнт (нім. Kundsmann).

— Трудно буде. Ще стодоли повні соломи, не пообмолочували.

— Може де знайду,— мовив Євген, не тра-
тячи надії, й пустився шукати фіякра, щоб
їхати на передмістя. Вагман ішов обік нього
й мовчав хвилю, очевидно, перебираючи щось
у своїх думках. Нарешті зупинився.

— Ні, пане меценасе! Я вам щось пораджу.

— Ну, що таке?

— Лишіть ви мені цю справу. Я вам ще
сьогодні, а найдалі завтра, подам відомість.
А властиво... ну, та вже побачимо. А коли-би
з мого плану нічого не вийшло, то ще зав-
тра маєте час шукати шопи на передмістю.

— Завтра останній день. Адже про новий
локаль знову треба повідомити староство. Ну,
а що-ж ви думаєте зробити?

— Що це пана обходить? Я маю свій план.
Най пан меценас ідуть додому й чекають. Маю
надію, що все буде добре.

Євген не допитувався далі й пішов додому,
а Вагман подався до помешкання пана бур-
містра¹.

— А, пан Вагман! Рідкий гість! Прошу, сі-
дайте!— мовив бурмістр, приймаючи Вагмана
у своїм кабінеті. Вони були товариші ще з ди-
тинячих літ, але пізніше їх дороги розійшлися,
і, хоч жили в одному місті, вони здибалися
рідко, тим більше, що належали навіть, як
Жиди, до різних таборів: бурмістр — цивілі-
зований Жид, держався партії т. зв. німецьких
Жидів, між якими було декілька таких, що
так, як і бурмістр, грали ролю польських па-
тріотів,— а Вагман належав до Жидів-старовірів,

¹ Городський голова (нім. Bürgermeister), давній укра-
їнський „бургомістер“ по наших містах.

хуситів. Та проте бурмістр занадто добре знав Вагмана, а особливо його грошеву силу, щоб мав дивитися на нього вороже або з призи́рством, а Вагман зі свого боку був певний, що німецька одежа й польський патріотизм не вистудили в бурмістра жидівського серця.

— Чим можу вам служити, пане Вагман, — мовив бурмістр, коли Вагман сів, а він заняв місце напроти нього. — Що вас приводить до мене?

— Маленький ґешефтик.

— Дай, боже, щоб він був добрий! — з усміхом мовив бурмістр, мимоволі якомсь впадаючи в тон жидівської розмови.

— Знають пан бурмістр: для багача нема злого ґешефту, а для бідного нема доброго ґешефту. А я приходжу з дуже бідним ґешефтом.

— Ну, жартуйте!

— То багато-б говорити. То запутана історія. Так із боку подивитися, то дурниця, тьфу! А придивившись ближче, то воно сягає дуже глибоко. То мозок чоловікові сохне, коли вдуматися. Чули пан бурмістр, що там у Росії роблять? Як там на Жидів кидаються? Ай-ай, страшно подумати!

Це було якраз у часі перших антижидівських розрухів на Україні, розрухів, які серед галицьких Жидів зробили були величезне вражіння.

— Ай-ай! — повторяв Вагман, хапаючись за пейси. — Жінок, дітей, старців, хорих викидають на мороз, майже голих, голодних! А що маєтків понищено, пограбовано!

— Що-ж ми на це поради́мо, пане Вагман, — холодно мовив бурмістр. — Знаєте самі: що ми могли, те робили. Складки складали...

— Пане, я не про складки! Що там складки! Вони можуть надгородити хоч почасти поне-

сену шкоду. Але того, що люди терплять і терпіли, того страху, холоду, побоїв і невид, того ніякі складки не надгородять.

— Людська річ терпіти,—мовив бурмістр і зачинав потрохи дивитися, куди властиво гне свою розмову Вагман.

— Людська річ терпіти, так... так, людська річ! — повторяв Вагман. — Але розумного чоловіка річ по змозі уникати терпіння, запобігати терпінню, так робити, щоб люди не терпіли. Подумайте, пане бурмістр, за що терплять ті люди? За те, що вони Жиди. Не за що инше. Кажуть: Жиди п'явки, шахраї. Але-ж між тими, що потерпіли там у Росії, була найбільша часть бідних капцанів¹, перекупнів, шевців, кравців і инших дрібних ремісників. За що-ж вони потерпіли? Чи-ж не лише за те, що вони Жиди?

— Найбагатші Жиди, найбільші капіталісти та промисловці, ті не потерпіли нічого, бо ті сидять собі в Київі, в Варшаві та Петербурзі, як у бога за дверми,—з демократичним патосом мовив бурмістр.

— Ой, то-то й є!—мовив Вагман. — А тепер подумайте, коли-б так, не дай, боже, і в нас прийшло до чогось подібного.

— У нас?! — мов ужалений, скрикнув бурмістр. — Відки ви приходите до цієї думки? Хіба ви що чули? Нагрожувався хто?

— Ах, пане бурмістре! Хіба-ж то така неможлива річ? Хіба-ж нам треба чекати, аж почуємо погрози або може вже готовий вереск?

— Ну, в нас инша річ, в нас до того ніколи не прийде,—заспокоєний в одну мить, мовив бурмістр. — І там було-б не дійшло, як-би сам

¹ Бідолаха.

уряд потихо не дозволяв. Що я кажу: потихо? Деякі урядники таки голосно заохочували гоїв до нападів та розбоїв! А в нас це неможливе.

— Немоżliве! Ой, пане бурмістр, ніхто з нас не знає, що в бога можливе, а що неможливе. А відносини в нас зовсім не ліпші, ніж у Росії. Нарід бідний, темний...

— Хіба-ж одні Жиди тому винні?

— Не скажу, що одні Жиди, але нарід нас вважає своїми найбільшими п'явками, а прийде що до чого... найменша іскра і вибухне вогонь, і Жиди... ми всі, винні й невинні... будуть відповідати за всі ті гріхи, яких нераз ані вони не сповнили, ані їх батьки, ані діди. Це мені видається дуже можливим, і це мене дуже турбує. Здавна турбує.

— Але на це в нас нема ради,—мовив бурмістр.

— Невже нема ради? Немоżliво, щоб не було ради! І це ви говорите, чоловік світлий, учений! Ну, я цьому не повірю. Або ви не відчуваєте вже себе Жидом, або не пробували ніколи думати про цю справу.

— Чи я відчуваю себе Жидом?—в задумі мовив бурмістр.—По ширості скажу вам, пане Вагман: це не дуже велика приємність почувати себе Жидом. Увесь вік я борюся проти того почуття, силкуюся заглушити його в собі, придушити, вирвати з корнем, і досі не можу. Не кажу про релігію, це справа окрема, яка не має нічого спільного з тим почуттям спільности й солідарности з темною та брудною жидівською масою. Своєї релігії я держуся...

— Наскільки вона вам вигідна,—перебив із докором Вагман.—Даруйте, пане бурмістре, але вже коли по ширості, то по ширості. Признайте, що ця релігія вам і подібним до

вас сердечно байдужна, що ви зробили собі з неї подушку, на якій вигідно може спати ваше сумління, задержали з неї самі лише форми, а зовсім прогнали духа.

— Що це з вами, пане Вагман, — витріщився на нього бурмістр. — Ви прийшли до мене поговорити про якийсь маленький ґешефт, а починаєте залазити мені з патинками в душу.

— Дарують пан бурмістр, — усміхнувся Вагман. — Я не казав, що мій ґешефт маленький. Він лише вбогий, цеб-то, такий, що його не можна отаксувати¹ на гроші, що тут тобі зараз зиску не дасть. Але він великий, дуже великий, і наша розмова простісінько йде до його вияснення. Бачите: наші Жиди... маса... Ну, що вони? Чим вони себе почувають? У них релігія заступила все. Вони видять у ній божє слово, повторяють те слово у своїх молитвах, де-які заглиблюються в ньому... і на тому кінець. А де вони живуть, у яким краю, серед яких людей і порядків, це їх мало обходить. Ні, не так кажу, і це їх обходить, але лише настільки, що це все для них нива, з якої треба збирати, не сіявши. Чи вони почувають себе громадянами цього краю? Їм це байдуже. Вони почувають себе зовсім чужими, а про закони, про порядки краю дбають лише настільки, наскільки ті не перешкоджають їм бути Жидами й визискувати решту людности.

— З ваших уст такі слова, пане Вагман! — чудувався бурмістр. — Адже це так, як із моєї душі винято. Адже це й була причина, що я й подібні мені відлучилися від тої жидівської маси, почали думати про історію цього краю,

¹ Оцінити (від — такса).

мішатися в його публічні інтереси, працювати на громадському полі.

— Розумію, розумію, — з усмішкою мовив Вагман. — І я сам колись передумав це все, перейшов вашу школу, то значить, не гімназії, але мішався до політики, мало не пішов до повстання¹, потім жив у Відні й носив німецьку одержу й говорив із різними розумними людьми про розумні речі. Я пізнав добре не одного з тих ваших нових Жидів, що ми їх називаємо асимільованими, і признаюсь, розчарувався в них і знов відстав від них.

— Розчарувались? Цікаво знати, чому?

— Зараз вам скажу. Мені видалось, може то не все правда, але так мені видалось, що ті нові Жиди стару жидівську душу розірвали надвоє: одну половину відкинули, а другу задержали. А тільки, на нещастя, задержали гіршу, а відкинули ліпшу.

— Он що! — вражений скрикнув бурмістр. — То пейси, цицес і ярмурка, то у вас ліпша половина?

— Даруйте, пане бурмістре, — поважно відповів Вагман, — я кажу про душу, а не про форми, що мають і в мене дуже мале значіння.

— У мене жодного, — з емпазою² мовив бурмістр.

— І тут даруйте, коли вам скажу, що в вас вони мають далеко більше значіння, ніж у мене.

Бурмістр голосно зареготався і вдарив себе долонею по коліні.

— Ну, це перший раз мені трапляється в оцьому кабінеті така теологічна розмова! — скрикнув весело. — Але говоріть, говоріть, роз-

¹ Польського — певне, автор має на думці 1863 рік.

² Емпаза — гордість.

мова починає бути цікава, хоч я, їй-богу, не знаю, до чого це все може довести.

— Зараз побачите,— мовив спокійно Вагман.— Отже повторю, ті ваші нові Жиди, асимілянти, чи асимілятори, на мою думку, розірвали стару жидівську душу на дві частини. Яка то стара жидівська душа? Бачите, в ній зішиті були докупки: вогонь старих пророків, запал, засліплення, коли хочете, а все-таки громадський зміст тих, що боронили Єрусалим від Римлян, що підіймали повстання з Бар Кохбою, що разом із Єгудою бен Гелеві йшли з Іспанії плакати на руїнах Єрусалима й разом із галицькими хуситами йдуть умирати в долині Йосафата. Оце була одна половина тої душі. А друга половина, то була та, що виховалась в Єгипті, в тяжкій неволі, що в пустині кланялась золотому теляті, що бунтувалась проти Мойсея, що завойовувала Ханаан, мorduючи Ханаанітів аж до останнього нащадка, що потім не хотіла вертати з Вавилону до Палестини, що вела лихварські і грошові інтереси в Ніневії, в Александрії і в Римі... одним словом, знаєте, що це за половина. Та половина, що бажає панування над світом, але не хоче нести одвічальности, яку накладає панування. Та половина, що, знехтувавши наказ письма святого, вчитися у бджоли і в мурашки, здавна ходила на науку до павука й давно перевершила його в його хитрощах.

— Зачинаєте бути поетичним, пане Вагман,— сухо з відтінком погорди в голосі мовив бурмістр,— а це вам не до лиця.

— Хочете сказати, що мені, лихвареві, п'явці повітовій, не слід так гостро судити інших,— мовив із холодним усміхом Вагман.— О, не бійтеся, я й себе не пощаджу, я знаю добре,

чого я варт, і тільки те знання дає мені відвагу сказати свою думку про інших. Та про мене прийде річ на кінці, а тепер послухайте про себе і про своїх. Ви почали асиміляцію від того, що викинули з серця всяку решту того громадського зміслу, яким колись була сильна наша нація. Ви не признаєтеся до цього, навіть самим собі не признаєтеся. Ви говорите, що скинули тільки з себе жидівську заскоружість, виреклися пейсів, халатів та цицес, а не хочете бачити, що те виречення формальностей для вас самих не формальність, але знак глибокої переміни в вашій душі. Ви перестали любити своє плем'я, його традицію, перестали вірити в його будущину. З усього національного добра вам лишилося тільки своє „я“, своя сім'я, мов одна тріска з розбитого корабля. За цю тріску ви вчепилися і пробуєте прикормувати її до іншого корабля, знайти іншу батьківщину, купити собі іншу, нерідну матір. Чи не дурите ви себе самих, вірячи, що та інша мати полюбить і пригорне вас, як своїх рідних? І чи не дурите ви оту прибрану матір, упевняючи її, що любите її ліпше, як рідну? Не знаю, що вам скаже ваше серце про ваші власні почуття, але що до тої вашої прибраної матери, то будьте певні, що її серце ані на хвилину не відкривалося, ані не відкривається для вас, що для неї ви все чужі, що у глибині душі вона ненавидить вас, і чим більше ви будете примилюватися їй, підлещуватися їй, тим більш вона буде погорджувати вами...

Пан бурмістр поблід. Вагманові слова колупнули таки його серце, але він пробував усе ще боротися зі своїм чуттям.

— Гостро судите нас, Вагман, гостро й несправедливо.

— Може бути. Вповні справедливий тільки один бог, той, що бачить усе, що кожний із нас ховає на дні серця. Але цей, пане бурмістрі, слухайте, я також маю свої еретичні думки, цей, на мою думку, зовсім не судить, нікого ні за що не судить, тільки любить, і для того він так безмірно вищий від нас, для того він бог. Це тільки ми, дрібні, сліпі, нужденні, судимо та ненавидимо. Ну, але я не такий, може, несправедливий, як вам здається. А бачу й добрі боки вашого, асиміляторського руху, хоч вони й невеликі.

— Цікаво знати, які вони, на вашу думку,— мовив бурмістр.

— В нашій давній батьківщині, в Азії, де спека велика, а джерел мало, де погожа вода має інколи ціну золота, є такий звичай, що вандрівець, натрапивши серед пустині на джерело й угасивши в ньому свою спрагу, вмивши в його хвилях руки й лице, на відході кидає в нього малу золоту монету. Це немов його відплата за добродійство джерела. Отже, ви, і всі асимілянти, здавних-давен видаєтесь мені тою золотою монетою, яку жидівська нація кидає в джерело, відки їй довелось пити та освіжитись. Ви— наша данина тим народам і краям, що в тяжку годину дали нам захист і притулок. Але не жадайте, щоб та данина була занадто велика. Адже нерозумно було-б жадати від вандрівця, що пив воду з криниці, щоб у відплату за це і сам скочив до криниці і втопився в ній. Те, що ви робите і що робили не раз подібні вам, це з історичного боку оправдане, й конечне, і навіть позиточне для жидівської нації, але не може бути її програмою, бо це була-б не програма, а самовбивство.

— Але чим-же, на вашу думку, це позиточне для жидівської нації?— запитав бурмістр уже без тіні насміху в голосі.

— Чим позиточне? Це-ж ясно. Ви посередники між нами й тими націями, що прийняли нас. Ви міст понад прірвою, і за вашими плечами нам можна жити собі вповні самостійним, своїм життям, не збуджуючи надто великих підозрінь, надто великої ненависти. Давніше, в середніх віках, коли ми жили серед чужих народів, зовсім відокремлені від них, коли такого моста не було, нам жилося далеко гірше. Правда, ви це будете знати ліпше.

— Ну, ну, цікаво, цікаво почути від вас такі погляди, пане Вагман. Я ніколи не надіявся...

— Перепрошую, пане бурмістре,— мовив Вагман.— Ще хвильку терпеливості. Я ще не скінчив, не дійшов до тої мети, до якої зміряє моя промова, й до того гешефту, який привів мене сюди. Признаєте тепер, що я зовсім не такий ворог вашої асиміляції, як звичайні хусити, що признаю в певній мірі її й рацію й навіть позиточність. Але є одна річ, що дуже багато уймає¹ її вартості й виявляє її нещирість. Це та обставина, що Жида звичайно асимілюються не з тими, хто ближче, але з тими хто дужчий. В Німеччині вони Німці, це розумію; але чому в Чехії також Німці? Чому в Угорщині вони Маляри, в Галичині—Поляки, чому в Варшаві та в Києві вони Москалі? Чому Жида не асимілюються з націями слабими, пригнобленими, кривдженими та вбогими? Чому нема Жидів-Словаків, Жидів-Русинів?

Бурмістр скривився. З цього боку йому не-любо було освітлювати це питання.

¹ Відбирає.

— Може то така наша натура,— мовив далі Вагман,— що ми навіть там, де ходить про вибір прибраної матери, питаємо не голосу серця, але запитуємо поперед усього: *Wus toigt mir dus?*¹ Та тільки це кидає де-яку тінь на щирість усеї асиміляційної роботи і, що найфатальніше, значно обнижує вартість тої асиміляції в очах тих, з якими ви асимілюєтесь. Вони дурні, дурні, то правда, але всетаки в них є очі і, коли не тепер, то в четвер вони де-що побачуть ними.

— Слухайте, Вагман! Цього нарешті забагато. Зачинаєте говорити так, як той адвокат-Русин, що докоряв мені моїм польським патріотизмом.

— Мав рацію,— мовив Вагман,— бо польський патріотизм тут, на українській землі, не зовсім на місці.

— Ну, ще тільки того не стало, щоб ви почали навертати мене на український патріотизм!— з грубим реготом мовив бурмістр.

— Бороди боже! По моєму жоден Жид не може і не повинен бути ані польським, ані українським патріотом. І не потребує цього. Нехай буде Жидом, цього досить. Адже-ж можна бути Жидом і любити той край, де ми родились, і бути позитивним, або бодай нешкідливим для того народу, що, хоч нерідний нам, все-таки тісно зв'язаний із усіма споминами нашого життя. Мені здається, що як-би ми держалися такого погляду, то й уся асиміляція була-б непотрібна. Бо подумайте: чи жадає хто від нас тої асиміляції? Здається, ні. Але за те кожному пожадане, щоб ми були чесними

¹ Яка мені з цього користь?

й пожиточними членами тої суспільности, серед якої живемо.

— Го-го, після теології моралізація!—знов якимсь прикрим голосом мовив бурмістр.

— До якої я, лихвар і п'явка повітова, знов таки не маю права! — гірко відрік Вагман. — Та я не хочу нікого моралізувати, що мені за діло. Я тільки хотів висловити свій погляд...

— Якого самі не держитесь!—перервав йому бурмістр.

— Власне, якого сам держуся, бодай від кількох літ, відколи ця справа почала прояснюватися мені в голові. Бачите, коли вмер мій син, я почав був дуже сумувати. Мені так було, немов-би земля розпалася перед моїми ногами. Переді мною не стало дороги, не стало мети. По що я живу? Для кого гребу й горну на купу? Терплячи сам, я почав розуміти терпіння інших, тих, що не мають де голови прихилити, не знають, що їсти будуть завтра, не мають що в рот укласти нині, дивляться на муку своїх дітей. О, я перед тим, як хлопський лихвар, чимало бачив такої нужди, але вона не зворушувала мене. Все те було чуже для мене, далеке від мого серця. Я гріб на свою купу й не дбав ні про що інше. Тепер, коли син мій умер, у мене відкрилися очі, і я почав роздумувати. Знаєте, мені здавалося не раз, що одурію. Голова тріскала, я ходив, мов під обухом. Що вам говорити багато! Я додумався до того, що треба вхопити палку з іншого кінця. Перше я дер і висисав хлопів, тепер я обернув свою опіку на тих, що всиротили мене, а хлопам почав допомагати в їх біді. Я робив це не помітно, зичив більші суми на закупно панських фільварків або більших ґрунтових посіlostей для селян. Ніхто цього

не знав і не знає, але коли Підліски, Горбове, Сокирчани й інші села в кількох довколишніх повітах позакуплювали панські фільварки, повикуплювали назад ґрунти, попродавні перше на ліцитаціях Жидам, то все те зробилося при моїй допомозі, моїми грішми. З часом я обдумував цю справу чим раз ширше, і мені видалося, що й така робота може бути корисна для нашої жидівської нації. Бачите, оті розрухи на Україні показали мені, що, працюючи над висанням і зруйнуванням українського народу, ми, Жиди, робимо так, як робив той циган, що, сидячи на дубовій гілляці, сам підрубав ту гілляку. Живучи на українській землі, ми громадимо над своїми головами пожежу української ненависти. Навіть пориваючись до асиміляції, ми асимілюємося тільки з тими, що душать і висисають отих Українців, і тим іще збільшуємо тягар, що пригнітає їх. І забуваємо, що на українській землі живе нині більша половина всього жидівського племені, і що громаджена століттями ненависть може вибухнути таким полум'ям, прийняти такі форми, що наші протектори, Поляки та Москалі, не зможуть допомогти нам нічого. І мені видалося конечним почати й до українського берега від нас будувати міст, почати робити хоч дещо таке, щоби ті Українці могли не самим лихом споминати нас. Я знаю, що коли вони рушаться потрохи, дійдуть до деякої сили, то і з Жидів чим-раз більше буде прихилитися до них. Але, по-моєму, важно допомогти їм тепер, коли вони ще слабкі, коли ще гнуться й не можуть випростуватись.

— То дуже делікатна спекуляція, пане Вагман, і я не знаю, чи багато Жидів ви натягнете на неї.

— О, я й сам знаю, що небагато. І мені не треба багато. Адже-ж досі я нікому не

говорив навіть оцих своїх думок. Вам першому я вияснив їх, бо бачу в вас під німецьким сурдутом не задушене ще дорешти жидівське серце, не зовсім іще розполовинену стару жидівську душу.

— Дякую за комплімент,— з усміхом мовив бурмістр,— а тільки я й досі не бачу, яку ціль мала ціла та наша розмова.

— Тепер я можу сказати вам про ту ціль і не потребую лякатися, що ви висмієте мене й викинете за двері, як шаленого. Бачите, за пару день мають тут у місті зібратися народні збори українських хлопів.

— Чув я про це. Ну, та мабуть із того нічого не буде, староста не дозволить.

— Бачите, він дуже рад-би не дозволити, але трохи боїться цього молодого адвоката, що скликає ті збори. Для того пан староста шукає бокової стежки й оце вже наказав Парнасові, щоб не дав своїй шопи на збори.

— Мусять наймити шопу в кого іншого.

— І з кожним іншим таке саме буде. Жидові пан староста пригрозить, а в передміщанина винайде знов щось інше, і таки заборонить збори. А мені-б дуже хотілося, щоб вони відбулися.

— Вам?

— Так. Бачите, тут є й мій маленький інтерес. Та хлопська нарада буде головню звернена проти реформи повітової каси.

— Ах, то це ви на маршалка Брикальського гострите зуби!— сміявся бурмістр.

— Так. Він найбільше причинився до мого осирочення, через нього мій син пішов землю гризти, і я хотів-би відплатитися йому. А тепер, думаю, надійшла пора.

— Ну, я там не вхожу в ваші плани. Але не розумію, чим-би я міг допомогти вам.

— Вжити свого впливу в пана старости, щоб такі дозволив ці збори.

— Думаю, що це буде трудно. Знаєте самі, коли староста на що завізьметься, то робиться впертий, як бик.

— Ну, на впертого бика є також способи. Можна зайти його хитрощами.

— А то як?

— Або я знаю? Різні способи можуть бути. Я думав, що ви своїм правничим розумом борше щось видумаєте, ніж я. Ну, та мені прийшов до голови один концепт.

І Вагман, нахилившись до бурмістра, почав щось шептати йому до вуха. Це була його стара лихварська привичка, бо-ж у кабінеті не було нікого, хто міг-би був підслухати його.

В міру Вагманового шептання бурмістрове лице прояснювалося, прояснювалося, і накінці він вибухнув голосним сміхом.

— Чи ви здуріли, пане Вагман! Також концепт! Га-га-га!

— Ну, я не кажу, щоб це був наймудріший концепт,—мовив Вагман, також усміхаючись,—але даю вам те, що маю. Робіть із тим, що знаєте. Тільки скажіть мені одно: чи згодні-єтеся зробити в тій справі те, що будете могли?

— Що-ж, нехай буде й так. Трохи це дивна й незвичайна для мене роля, але що-ж, ризикувати при тім не ризикую нічого.

— Але-ж навпаки: це буде тільки корисне для вас.

— Ну, про користь мені байдуже. Та вже що маю робити, даю вам слово. Зроблю, що зможу, а ваш проєкт обдумаю ще докладніше. Ще нині зайду до Парнаса й поговорю з ним. Чи тому українському адвокатові говорити що?

— Не треба. Як-би що було потрібно, то я сам скажу йому.

— Ну, коли так, то добре. Завтра поговорю зо старостою і про все дам вам знати.

На тім вони й попрощалися.

L

Другого дня пан староста сидів нетерпеливо у своїй канцелярії і ждав нового подання від Євгена, з донесенням про новий локаль, в якому мало-б відбутися віче. Він наказав у подавчій протоколі, щоб як тільки ввійде те нове подання, зараз передати його йому, і вже наперед обдумував способи, як-би звести на нінащо й це нове подання, щоб не допустити до відбуття віча, але так, щоб Євген не міг закинути йому ніякої очевидної протизаконности. Але минала година за годиною, а подання не впливало.

— Що-ж це?— міркував собі пан староста, ходячи великими кроками по своїй канцелярії.— Чи мав-би Парнас таки полакомитися на гроші й дати шопу, не зважаючи на мою раду? Не припускаю цього. Він боїться й був цілий мокрий, виходячи від мене вчора. Чи може той панич, одержавши Парнасову відмову, надумався відкликати те чортівське віче? Це було-б дуже розумно з його боку. Але власне для того, що це було-б розумно, я думаю, що він цього не зробить. Русин упертий, а особливо коли ходить про зроблення якоїсь дурниці, якогось збитка, якоїсь прикрости іншому, то тут нема ніякої сили, щоб відвела його від раз повзятого наміру¹. Але як собі знає. Локалю

¹ Наміченого (польське *powziąć zamiar*).

в Парнаса не буде мати, а коли нині не донесе про инший локаль, то сам собі припише вину, коли я велю його віче розігнати жандармами.

Серед таких енергічних міркувань застав пана старосту бурмістр.

— А, добрий день, пане Ресельберг! Що там чувати?

— Дякую панові старості. Все добре.

— Що вас приводить до мене, пане Ресельберг?

— Маленька просьба. А властиво аж дві.

— Ого!—сміючись, крикнув староста.—Що-ж там такого?

— Та одна від того бідного Парнаса.

— Від Мотя?

— Так.

— Ну, чого-ж йому треба?

— Прибіг учора до мене, знають пан староста, мало не плаче. „Пане бурмістре,“—каже,—„порятуйте! Трапився мені добрий гешефт. У моїм заїзді мали відбутися збори хлопів, адвокат Рафалович платив за локаль, а крім того я числив на дохід“. Знають пан староста, на таких зборах балакають багато, а від балакання горло засихає, га-га-га! А засохле горло треба промочувати. А в Мотя є кілька бочок пива, що воно, признався мені одверто, трошки прикисло. То звичайним гостям годі його давати, але при цій нагоді то було-б пішло. Ну от він і плаче. Такий гарний гешефт, золотий гешефт, і пан староста не дозволяють йому відступити локалю.

— І не дозволю! Не можу-ж я задля Мотьового скислого пива дозволити, щоб мені під носом бунтували повіт.

— Рація! Цілковита рація! Нехай ідуть на передмістя бунтувати. Що має Мотьо при тому заробляти?

— На передмістя?

— Ну, так. Рафалович уже винаймив шопу в якогось передміщанина. Так, надіюсь, збори будуть менше небезпечні, а Мотьо може своє пиво вилити зараз до потока...

— Я нічого про жодні збори на передмістю не знаю й на жодні такі збори не дозволю!— мовив староста.

— Дарують пан староста, але я хотів-би висловити просьбу, не свою, а Мотьову, з якою я прийшов сюди.

— Як то, ще просьбу? Адже ви чули вже...

— Перепрошую пана старосту. Я нічого не міг чути, бо ще й не сказав, чого мені треба. Я просив-би, тоб-то, Мотьо Парнас через мене просить, щоб пан староста не заказували тих зборів.

— Ага, от чого йому треба!—скрикнув староста.

— Прошу не розуміти мене хибно. Я не прошу, щоб пан староста дозволили зборам відбутися, що мені до того, чи вони відбудуться, чи ні. То вже пану старості ліпше знати, чи мають вони відбутися, чи ні. А нам важно тільки те, щоб вони не були заборонені тепер.

— Як це так? Я не розумію.

— А то така проста річ! Пан староста заборонять нині в Парнаса, вони відбудуть його на передмістю. Там вони винайдуть локаль у такого, що не побоїться розказу пана старости. Панові старості прийдеться заборонювати ті збори, підуть рекурси, клопоти. І, головно, той пан Рафалович усе ще знайде досить часу на телеграфовання до намісництва, до міні-

стерства, і готов добитися того, що збори в назначений день таки відбудуться, тільки не в Парнаса, і проти волі пана старости.

— Ну, це ще побачимо!—з завзяттям мовив староста

— Я не кажу, що так мусить бути, але цього й пан староста не заперечать, що так може бути. А чи не ліпше було-б зробити инакше? Коли пан староста не хочуть справді допустити до відбуття зборів, то краще стати собі по-просту на формі, на букві закона. Віче заповіджене, всі формальності сповнені, добре. В назначений день віче збирається, народ валить до шопи, таки до Парнасової, по що слати їх на передмістя? Аж тут бух, приходять пан староста з міським будівничим і заявляють, що шопа грозить заваленням, і віче тут відбутися не може. Проти оречення¹ будівничого в тій хвилі неможливий ніякий рекурс, треба-б хіба делегувати спеціальну комісію. Отже пан староста вповні заслонені від закиду якоїсь самоволі, а зібрані мусять розійтися з довгими носами. А заки розійдуться, це вже Мотьо так міркує, не буде без того, щоб на потіху не випили й не дали йому заробити дещицю.

— Гм!—буркотів староста, слухаючи цієї хитрої ради.—Das lässt sich hören, lässt sich hören². Справді, це може бути ліпше, ніж удаватися у гризню відтепер. Нехай собі пани-демагоги до останньої хвилі потішаються надією; в останній хвилі, як грім, упаде на них розчаровання, і вони тим певніше потратять голови.

¹ Присуду, висказу (польське).

² Це можна (дається) слухати, це можна слухати.

— Отже пан староста згоджуються не забороняти тих зборів тепер?

— Про мене, нехай буде й так. Забороню в останній хвилі.

— Отже можу сказати Парнасові, щоб узяв назад завдаток від Рафаловича?

— Нехай бере.

— Дякую панові старості! Сердечно дякую. Це була-б одна, Мотьова справа. А друга моя власна.

— Певно, в справі пропінації?

— Ні. На мій сором, знов політична справа.

— Яка?

— Знають пан староста, в нас незадовго мають бути вибори до кагалу. То між Жидами настало велике невдоволення, роздрознення... Інтриги йдуть, одні проти одних риють. До школи¹ зійдуться, то, замість богу молитися, кричать, сваряться, одні одним пейси та бороди вимикують.

— Ов, а я й не чув нічого про це!

— Ніби-то наша хатня справа, а проте до того доходить, що годі дати собі раду. І от між Жидами повстала думка скликати й нам собі такі збори, як скликають хлопи.

— Що ви? Збори? Жидівські! — скрикнув староста, хапаючись за голову. — Чи світ кінчиться?

— Ні, пане старосто! Це ми, кілька нас, думали сюди й туди і придумали, що найліпше буде дати людям виговоритися. Що хто має проти кого, чи за ким, нехай скаже.

— Але-ж це нечувана річ жидівські збори! — дивувався староста.

— Хлопські також нечувана річ.

¹ До божниці, до синагоги.

— І де-ж би ви хотіли робити ті збори? Боюся, щоб у місті вам не наробили заколоту.

— О, нехай пан староста не бояться! За спокій, за порядок я ручу. А збори скличу до своєї корчми там, геть за містом, за рікою, за мостом, на Вигоді. Там возівня велика, від міста далеко, наради можуть собі бути хоч які голосні, ніхто не почує.

— І ви не жартуєте, пане Ресельберг? Ви справді хочете скликати жидівські збори?

— Зовсім без жарту. Ось, прошу, осьде подання о дозвіл.

І бурмістр подав панові старості зложений по урядовому аркуш паперу. Староста розгорнув його й перебіг очима.

— Ха-ха-ха! Збори у справі вибору кагальної старшини. Ну, цього ще не бувало!

— Але буде.

— А по що-ж дальші точки? Політична організація? Економічний стан повіту?

— Хіба це не обходить Жидів? По цілому світі про це говорять, а ми мали-б і не думати?

— Але-ж це ви знов робите мені нову коломийку¹. Тут чоловік із тими Русинами не може дати собі ради, а тут нà-тобі! І Жиди вилазять із якоюсь політичною організацією.

— Нехай пан староста не бояться! — успокоював його бурмістр. — Інша річ говорити, а інша зробити. Хочуть люди говорити, то нехай говорять. Але від слів до діл іще дуже далеко. А наші люди таку вже мають натуру, що їм аби виговоритися, то вже й лекше.

— Ай-ай-ай! — скрикнув староста, ще раз зазирнувши в подання. — А це що? Ви хочете

¹ Коломийки — хоч танець (щось наче гопак), хоч співанка; тут означає — музику, комедію.

і свої збори відбувати в той сам день, що й хлопські?

— Думаю, що це одно одному не перепиняє. А нам це найдогідніше, бо з повіту з'їдеться багато Жидів на торг. А вони якраз найгірше невдоволені теперішнім кагалом.

— Ну, але представляю собі, які там пахучі будуть ті збори! Треба буде вислати комісара.

— Ми панові комісареві заплатимо за присутність.

Староста зареготався.

— Йому нічого не належиться.

— Ми то знаємо, що по закону не належиться. Але закон не говорить також про простуду, духоту і всяку нечисть, якої можна набратися на таких зборах. Ми вже будемо знатися на речі, нехай пан староста будуть певні. Отже, можу йти з тим радісним почуттям, що обі мої просьби будуть сповнені?

— З тою умовою, що за ці другі збори ви берете на себе всю одвічальність.

— Розуміється! Розуміється! Адже-ж я скликаю їх, то й одвічальність на мені. Кланяюся панові старості. Рад і зі свого боку служити, чим тільки зможу.

І пан бурмістр вийшов зі старостівської канцелярії, дуже втішений, сміючися в душі з Вагманового дотепу, на який йому вдалося взяти енергічного батька повіту.

LI

Віче мало відбутися у вівторок, — це був торговий день у місті. День перед тим, у понеділок, Стальський сидів із Регіною за обідом. Регіна була бліда, аж жовта. Її губи були бліді, повіки червоні, очі горіли якимось дивним

блиском, а на чолі крутими борознами пов'орювалися зморшки, а волосся, колись золотисте, поблекло якось, стратило блиск і де-куди припорошилося сивиною. Вона сиділа мовчки і, крім кількох ложок росолу¹ та одної гильки каляфіора², не їла нічого.

Стальський був у добрім гуморі, їв смачно й балакав, не звертаючи уваги на те, чи їсть Регіна, чи не їсть.

— Го, твій „кохайонци“³ завтра скликає хлопські збори. Пускається на велику політику. Певно, хоче бути послом, батьком народу! Га-га-га! На бистрого коня сідає. Але я маю надію, що зломить голову. Понагострювалися вже тут на нього добре, не дадуть йому порости в пір'я. От і завітрішні збори. Він думає, що він тим когось налякає. А тимчасом ліпше-б зробив, як-би сам стерігся, щоб кості цілі були. Не даром сказано: „Не викликай вовка з ліса, бо прийде і ззість“.

Регіна з переляком витріщила очі на Стальського, але з її уст не вирвалося ані одно слово.

— Що так вибалушилася на мене? — грубо буркнув Стальський. — Провертіти мене хочеш тими очима? Ага, правда, — додав по хвилі, переходячи зі злого до насмішливого тону, — твоє чутливе серденько здригається, тримтить за свого улюбленого. Ну-ну, не бійся! Мудрий він і не так швидко дасть себе вмотати в сіті. А де-б, справді, прийшлося наставити плечі, то там поперед себе висуне тих дурних хлопів, а сам заховається ззаду. О, знаємо ми таких!

¹ Бульйон.

² Цвітна капуста.

³ Коханий, що любить (kochający).

Усі вони вроджені на генералів. Але ба, часом і в генерала попадає куля. Це він повинен з'явити собі.

Регіна не зводила з нього заляканих очей. Стальський реготався.

— Чи бач, як перелякалася! Не бійся, я тобі його не вб'ю. Будеш іще нераз могли натішитися ним, хоч здалека. А сама винувата, що не принадила його до нас. Адже-ж могла любитися з ним досхочу, як-би була зараз при першій візиті не наробила глупих сцен. Ну, скажи... потім плачеш, що я тираню тебе, замикаю, відчужую від людей, а тимчасом сама своїми фохами¹ відгониш кожного з хати. Це я міг-би жалуватися, що через тебе відбився від усякого порядного товариства. Будь у мене жінка гарна, розумна людина, така, яку я надіявся знайти в тобі, то не така була-б моя кар'єра. Нас усюди приймали-б у товаристві, та й у службі на мене мали-б инакше око. А так що: тлумиться² чоловік у тій нужденній канцелярії, всі його мають за пса, а прийде додому, то й там пекло. Ходить оте опудало вічно надуте, забурене, засумоване, заплакане, слова по-людськи не промовить, дивиться на мене, мов-би я йому батька й матір зарізав, і живи в такому раю! Будь веселий, будь добрий, будь розумний! Тьфу!

І Стальський із пересердя кинув на стіл ніж і вилку, які досі держав у руках.

Регіна похилила лице й сиділа мовчки.

— Ну, чого мовчиш? Чому не озвешся? Скажи, маю я рацію, чи ні? Адже мусиш сама

¹ Примхи.

² Кидається, поневіряється, томиться.

признати, що маю рацію. То не штука жалуватися, що я десять літ жив із тобою так, як-би тебе на світі не було. Але спитай, свого власного сумління спитай, хто тому був винен? Чи не твоя власна впертість, заїлість, злоба? Супружжя — це ненастанний ряд обопільних уступок. Уступиш ти мені, уступлю я тобі; зробиш ти мені одно добро, зроблю я тобі двоє. А впрешся ти проти моєї волі, то я впруся проти тебе. Зробиш ти мені пакість, то я тобі десять. А правда, я тоді толкував тобі, благав тебе: „Ей, Регінко, не роби мені цього, не виганяй Ориськи!“ Що вона тобі шкодила? Робила своє діло, не крала, не шахрувала, а мені була до вподоби. А ти ні, та й ні. І поставила на своєму, прогнала її, і з нею разом прогнала і злагоду з нашого дому. Ти бажала зігнути мене під свій пантофель а я, небого моя, не з того матеріялу зроблений, щоби гнутися. А тепер бачиш сама, хто на тім гірше вийшов.

Регіна ще нижче похилила лице й мовчала. З її очей почали капати сльози. Стальський засміявся весело.

— Га-га-га! Бачу, що своїми словами торкнув я сантиментальну струнку в твоїм серці. Це дуже добрий знак. Сльози розм'якшують затверділу натуру. Вони мають у собі щось подібне, як вино: розв'язують язик. Ану, Регінко, розповідж-но мені раз по ширості, яка то була в тебе історія з тим Рафаловичем? Як ви пізналися, як кохались-милувались, як розсталися? Чому ти не пішла за нього? Чи ти його не хотіла, чи він тебе? Чи тітка розлучила, чи може це була така тиха любов, про яку співає німецька пісня:

Kein Feuer, kein Feuer
Brennet so heiss,
Wie die heimliche Liebe,
Von der niemand was weiss?¹

Регініне лице спалахнуло рум'янцем. Вона встала з крісла й хотіла йти геть, але Стальський ухопив її за стан і силою посадив знов на кріслі.

— Ну-ну, не фуркайся! Чого тікати? На мене сьогодні набігла весела хвиля, то я й хотів поговорити з тобою, як із доброю. А ти все своє та й своє. Ну, Регіно! Усміхнися! Випогодь чоло! Буджу тебе²!

І вхопивши її за плечі, він струснув її сильно. В неї знов бризнули сльози з очей.

— От дуріпа!—скрикнув Стальський і відвернувся від неї.—Ти з нею по-доброму, а вона ані в той бік. Слухай, Регіно,—мовив він, знов обертаючися до неї і приймаючи лагідніший тон,—я, справді, не розумію тебе. Чого тобі треба? Чого тобі не стає? Чи я тебе неволю, замикаю, на світ не пускаю? Адже бачиш сама, що я більшу частину дня не сиджу дома. Чому не найдеш собі товариства, не забавишся, не розвеселишся? Я розумію, тобі хочеться не звичайного собі, жіночого, товариства. Я знаю, в тебе в серці не завмерла ще любов до того... твого... ну, ти знаєш, про кого я. Що-ж, із богом, Парасю! Хіба я тобі бороню кохатися з ним? Ще більше! Признаюсь тобі

¹ Жоден вогонь, жоден вогонь не горить так гаряче, як таємне кохання, про яке ніхто нічого не знає.

² Останні слова — це одна з багатьох товариських забав у Галичині. „Буджу тебе“—каже один (одна).— „У яким колірі?“—питає другий (друга). Співрозмовник подає колір, про який той другий каже, чи любить його, чи ні; під коліром розуміють звичайно якусь особу.

одверто... Ще не знавши, що ви перед твоїм шлюбом були знайомі, я вмисне запросив його до себе, надіючись, що ти закохаєшся в нім, потішиш своє серце...

— Тьфу на тебе!—скрикнула Регіна, і з її очей посипалися іскри обурення.

— Не фукай, не фукай!—їдко мовив Стальський.— Не чинися святою та божою. Я знаю, що тобі самій бажалося того. Адже-ж ти другого дня мала з ним рандеву, ну, признайся! І ви торгувалися про щось, та, видно, він за низьку ціну давав, то ти й не пристала. О, правда, що я знаю тебе!

— Тьфу на тебе!—ще раз із притиском скрикнула Регіна і знов устала, щоб іти геть від цього огидливого чоловіка.

— Та сиди бо!—мовив Стальський, сміючись і ще раз втискуючи її в крісло.— Фукай собі, як кицька, але сиди. Вислухай, що я хочу тобі сказати по-щирості. Хто знає, чи швидко мені ще раз збереться на таку щирість, то користай з нагоди. Отже, про що то я?.. Ага, про твоє кохання! Голубочко, я, їй-богу, не спиняю тебе! Назначуй йому рандеву, йди сама до нього хоч нині! Ані слова тобі не скажу. Ще й рад буду, коли, вдоволивши своє серце, стрінеш мене весела, усміхнена, рум'яна. А то чи бач, яка стала! Від тої вічної самоти та гризні ти зів'яла, як сушена підпенька¹. Ну, до чого ти подібна? І не сором тобі так занепащати себе? Ну, Регіно, кинь лихом об землю! Я розрішаю² тебе від усіх ніби моральних зобов'язань, даю тобі повну свободу, навіть прошу тебе: не

¹ Опеньок.

² Як при сповіді піп звільняє від гріхів.

в'яжися нічим, слухай голосу свого серця! Побачиш, обое на тім ліпше вийдемо.

Регіна поблідла при цих словах, як смерть. Її уста задрожали нервово, руками вхопилася за груди, мов почула там якийсь страшний біль, і, схопившись, скрикнула:

— Боже, боже! Не дай мені вдуріти!

І вона вирвалася з рук Стальського, що ще раз силкувався задержати її, втекла до свого покою й замкнулася з середини.

А Стальський, прослідивши її очима аж до дверей, усміхнувся й, затираючи руки, проворкотів півголосом:

— Ну-ну! Побачимо, чи вчепиться за цей гачок! А, здається, клює.

LII

Вечоріє. Надворі потемніло, але небо насулось важкими хмарами. Тихо падає сніг густими, великими платками. Міський годинник вибив четверту, але в покою вже посутеніло. Регіна звільна, рівним кроком ходить по своєму покою, мірно — шість кроків там і шість назад, ненастанно, мов в'язень у своїй казні¹. Двері її покою замкнені з нутра так, як їх замкнула, вирвавшись із рук мужа. Тільки голова її, що розболілась страшенно, пов'язана мокрим рушником; лице й уста, коли можна, ще блідіші, ніж були за обідом, а великі чорні очі горять несамовитим вогнем. Вона ходить із лицем, спущеним униз і говорить раз-у-раз не то сама до себе, не то до когось, незримого, жестикулюючи при тому злегка руками; говорить не дуже голосно, рівно так, що з-за

¹ Казня — камера.

дверей її голос бринить, мов тихе джурчання лісового джерела, солодке й меланхолійне за одним разом.

— Слухай, Геню! Як я була маленька, то ми жили в дерев'яному домику під лісом. А напротів наших вікон була висока, лиса гора. Коли сонце сходило, то викочувалося до наших вікон якраз із-за вершка тої гори. А коли заходило, то на тому вершку найдовше ярилося його пурпурово-золоте проміння. Я так любила той вершок, голий, наїжений сірими каміннями і з широкою піськовою поляною посередині, що виглядала, мов широка біла плахта, простерта між оборогами. Встану, було, рано й зараз біжу до вікна й зиркаю на той вершок, як він купається в сонці, що ще не доходить до нас у долину. Ввесь день чи бігаю куди, чи купаюся в річці, чи бавлюся, а все люблю зирнути на той вершок, а ввечір то нераз очей від нього не можу відвести. Так мене манило щось до нього! Та вічна гра світла й тіней найрізніших красок, що мінялися на скелях, на пісковій поляні, на ярах і темнім лісі внизу — все те чарувало мою дитинячу душу. Я нераз почувала бажання бути на тім вершку, дихати тим пурпурово-золотим, пишним повітрям. Мені нераз снилося, що я лечу знизу, ширяю понад яри й долини, як сірий яструб—просто вгору до того вершка. В мене в серці робилося так солодко й так страшно, що мені у сні дух захоплювало, коли я гляділа з гори у глибоченне провалля піді мною. Я скрикувала з радості і страху, і прокидалась, і жалувала, чому я не пташка й не можу летіти там угору і спочити на тім чудовім вершку.

— Та ось раз, вдивляючися в вершок, коли сонце схилилося з полудня й обливало його

найяркішим світлом, я побачила в самій середині піскової поляни щось мов срібну іскру, мов шматок сонця, що відірвався з неба й упав на вершок гори. Довгий срібний промінь стрелив від того місця до мого ока, тримтячи понад темним лісом, іграючи всіма барвами веселки. „Що це таке?“—подумала я. Я чула про діаманти, що грають таким промінням; чула про гадюк, що носять діамантові корони, і в моїй дитячій душі защеміло щось тривожно, неспокійно. Може, там орел убив таку гадюку, а її корона лежить серед піску і блищить до сонця? І в мене повсталала думка—піти на вершок і добути цю корону. Мене здіймав страх при самій думці, що мені треба буде йти через той густий, темний ліс, що широким поясом обвивав лису гору, але я поборювала страх. Я довго надумувалася, кілька днів вдивлялася в діамантову іскру на вершку, чи не щезне вона, чи не пропаде. Ні, вона все горіла та блищала на тому самому місці й манила мене своїм ярким промінням. Вкінці я почала бачити її навіть у сні—і не видержала. Одного дня, по сніданню, взявши шматок хліба з маслом у кешеню, я вибралася потаємно з дому й пішла. Розуміється, я заблудила в лісі й тільки над вечір знайшли мене вівчарі й завели додому. Мама витріпала мене різкою, батько насварив, а коли я з плачем почала говорити про діамантову корону там на вершку гори, мене висміяли і сказали, що це, певно, скляний череп із пляшки, яку там розтовкли інженери, роблячи поміри на шпилі¹. Я замовкла, але в душі не вірила цьому. Ні, скляний череп не видасть такого проміння!—думалось мені. І коли дру-

¹ Вершок гори.

гого дня сонце схилилося з полудня й освітило піскову поляну, я перш усього звернула очі на знане мені місце. О, горе! Діамантової іскри не було! Вона згасла й не показала мені більше.

— Слухай, Геню! Не смійся з мене, що я в таку хвилю згадую такі речі. Ця згадка заповнює тепер мою душу, і той діамантовий промінь живо, як ніколи, тримтить і міниться перед моїми очима, тягнеться чудовою ниткою від якогось високого, вільного, сонячного вершка аж на дно мого серця. Мені ясно тепер: це мрія мого щастя, мрія, яка хоч раз у життю прокидається в кожній людині, і тягне, і манить її кудись високо, в ясні простори. Певно, певно, більшина тих, що йдуть шукати чудового діаманту, або збиваються з дороги в темнім лісі, або знаходять скляні черепки. Але це ще не значить, що діамантів і зовсім нема і що знайти їх зовсім неможливо.

— Слухай, Геню! Мені тепер ясно, ох, аж болюче ясно, що тим моїм діамантом був ти, була твоя любов. Тепер, як ніколи, я чую блиск, і силу, і чар її проміння. Прости мені, Геню! Я й давніше чула її, але в мене не було сильної постанови йти за її покликом. Я була дурна, загукана, засліплена своїм вихованням. Мені здавалося, що таких діамантів я на дорозі свого життя знайду багато, що досить мені схилитися сюди або туди, щоб такий діамант попався мені в руку. Мої товаришки всі стільки балакали про такі діаманти... ми й не уявляли собі, як багато нам прийдеться зустрічати в життю товченого скла!..

— Аж тепер, Геню, коли моя молодість минула, моя краса зів'яла, коли грижа виссала мої сили, коли горе, мов собака, вхопило мене

за шию, і гне додолу, і силкується втопити мене в болото, аж тепер я зрозуміла, чого стоїть хоч-би найменший діамантик щирої любови! І як годі жити без нього! І якою пустинню, яким звіринцем страшних, ненаїдних бестій робиться життя без нього. Геню! Геню! Чи можеш ти уявити собі, що я пережила в такому звіринці десять літ! І скільки я витерпіла, караючись — за що? За те, що в рішучій хвили збилася з дороги, не знайшла в душі компаса, не знайшла сильної волі, щоб піти за голосом серця! Невже-ж це справедлива кара? Не може бути! Кара — нехай і так! Я згрішила — проти себе самої, проти власної душі, і кладуся на кару. Але вимір! Ні, проти такого нелюдського виміру кари я рекурсию, рекурсию і протестую всіма силами душі.

— Геню, ти-ж адвокат. Ти оборонець покривджених. Невже ти не бачиш, не відчуваєш душею моєї кривди, моєї тяжкої муки? Невже ти не вступишся за мною, не захистиш мене? О, Геню, рятуй мене! Сили моєї не стає. Розум мій мутиться, голова тріскає. Адже-ж тут день-у-день рвуть мою душу, топчуть мене в багно, шпигають розпаленими шпильками. Адже-ж тут день-у-день брудними ногами ходять і топчуть по тім, що в мене найчистіше, найсвятіше! Адже ти чув сьогодні — ти чув, куди він попихає мене! О, я знаю його, знаю, чого він хоче. В нього нема ані зерна щирости, все в ньому брехня, і брудота, і погань! Він ненавидить мене за те, що я неподібна до нього, він чує, що я чиста душею, і рад-би мати мене брудною, огидною, щоб тоді з тим більшим правом топтати й поневіряти мене. Геню! Геню! Ти-ж запевнював, що любиш мене. Невже можна любити і спокійно дивитися, як улюблена

людина треплеться і в'ється на тортурі? Чом-же ти так зовсім забув про мене, відвернувся від мене, не зазирнеш ніколи, не навідаєшся, не поцікавишся, чи я жива, і що діється зо мною? По що ти віддав мене в цілковиту власть оцього звіря? Бачив, як затріснено за мною двері в'язниці, і навіть не поспробував потермосити замком?

Вона ходила, заламуючи руки, і її притишена розмова змінилася на важке ридання, на завід, мов по покійникові. З-під напухлих, червоних повік звільна, двома річками лилися сльози — часті гості на її лиці, де видно було дві зигзаговаті смуги, мов рівчачки, вириті тими річками.

Нараз вона зупинилася і вхопила себе обома руками за голову.

— Горе мені, горе, сліпій та небачній! Що це я говорю! Чого це я надіюсь! Та невже я сама не відіпхнула його! Невже він не простягав мені руки, не готов був жертвувати мені все своє життя, всю свою будущину? І я відіпхнула його, я відвернулася від нього! Геню, серце моє! Що ти подумав собі про мене в тій хвилі? Невже ти подумав, що це гордощі говорили з мене? О, боже мій, я... і гордощі! Я, жебрачка, що була-б щаслива окрушиною, найменшою одробиною того, чим люди живі, я мала-б гордувати тим безмірним скарбом, який ти клав мені під ноги! Геню, Геню, ради бога живого, не думай цього про мене! Це були тільки мої трусощі. Я так відвикла від подарунків життя, що рука не простягається приймати їх. А при тім мою душу так загукано, знечулено, обгороджено парканами різних приписів! Адже навіть пташка не може злетіти просто в гору в тісній огорожі. І щиглик, пробувши довго у клітці, не відважується відразу

летіти на волю. Геню, Геню! Як-би ти був знав, що тоді діялося в моїй душі! Як скакало моє серце при твоїх словах. Як трепався кожний найменший нерв! А коли мої прокляті уста перебили тобі, коли моє лице, проти волі, відвернулося від тебе, ах, то моє серце, облите кров'ю, не тямило себе з болю! А моя душа, облита кривавими слізьми, мов Магдалина, припадала до твоїх ніг і цілувала їх і кричала нечутно: „Не вір устам! Не вір лицю! Не німій, не стій так непорушно! Зупини мене силою! Рятуй мене переді мною самою, перед моєю глупотою і трусливістю, що оце перемагають мене!“ Але ти зацікавився і стояв непорушно і мої вороги, глупота і трусливість, перемогли мене, зв'язали мою душу й поволокли її, як полонянку, з собою. Вона ридала нечутно й оглядалася за тобою, німим зором благала твоєї помочі, але ти не ворухнувся...

— Геню, голубе мій, та невже-ж ця хвиля минула назавсіді? Невже-ж така нагода не вернеться більше? Невже-ж мені так і тонути навіки в тому морі розпуки, що вже тепер хапає мене за горло? Геню, Геню! Тепер остання пора, остання хвиля! Рятуй мене! Не слухай, що будуть говорити мої уста... о, бо вони заморожені, заморені, трусливі. Прислухайся до крику могого серця, до благання моїх очей! Не покинь мене! Не відіпхни мене тепер! Я така нещасна, Геню, така бідна, така зломана. У мене нема нікого на всьому світі, до кого-б я хоч думкою могла прихилитися, крім тебе одного, Геню, серце моє! О, не відіпхни мене! Прийми мене хоч за свою наймичку, щоб тільки я не мусила жити й душитися ось тут, у тих стінах, що були мені пеклом і тортурою цілих десять літ!

— Мав-би-ж ти забути мене? Мав-би-ж ти після нашої останньої стрічі зовсім занехати мене, виполоти з серця, мов непотрібний бур'ян, викорчувати, мов кропиву? Боже! Не допускай до мене такої думки! Це-ж було-б страшно! Це-ж значило-б відібрати потопаючому останню стебелинку. Це не може бути. Я чую в серці діамантовий промінь твоєї любови, Геню. Він світить, іскриться, міниться і гріє мене по-давнішому... ні, ясніше, краще, ніж коли-небудь. Це не ілюзія! Це чуття я знаю. Воно досі держало мене на світі, додавало мені сили у стражданню, не допускало до розпуки, воно й досі не покинуло мене. Ні, ти любиш мене, Геню! Чую це, вірю в це й живу цею вірою. Значить, нічого надумуватись! Годі довше терпіти знущання й наруги. Міра переповнилась. Пора на рішучий крок, і я зроблю його спокійно. Повороту нема, хіба в могилу... До побачення, Геню!

І вона стрипенулася, розв'язала рушник із голови й кинула його в кут, підбігла до комоди, відчинила її й почала одягатися. Не надумуючись, вона одягла свій звичайний чорний убір, причесала волосся і вложила маленькі брил'янтові ковтки¹ в вуха. Потім і знайдальшого кута комоди виняла малу дерев'яну шкатулку, відімкнула її й добула з неї свої преціози² й кілька білетів гіпотечного банку — ціле своє віно. Все те вона вложила до маленького шкіряного саквояжика, наділа на себе шубу й калоші поверх черевиків і, замкнувши за собою pokій та взявши ключ до кешені, вийшла на вулицю.

¹ Сережки.

² Преціози—коштовні речі.

Була вже зовсім ніч, ота зимова ніч у місті, трохи бліда від світел, що мигали крізь вікна, й від ламп, що жовтими плямами тліли то тут, то там край вулиці, бліда врешті від снігу, що покривав вулицю й дахи, і стиха великими платами падав і падав на землю. На ратуші вибила сьома. Регіна затримтіла. В її пам'яті зовсім віджило те чуття, яке почувала колись, дитиною, входячи в темний ліс у своїй вандрівці до вершка гори. Якимось холодним, непривітним видався їй той світ, у який вона пускалася тепер, покинувши — бачилось, на завсіди — пороги свого дому. Впливала на широке, невідоме море, на, бог-зна, які пригоди — перший раз на своєму віці зовсім незалежна пані своєї волі. Серце її стискалося тривожним почуттям, дух у грудях захапувало, й вона спішила наперед.

„Не обертайся! Не обертайся!“ — шептало їй щось до вуха, і вона нараз, немов пхнута якоюсь посторонньою силою, обернулася й окинула оком своє покинене сімейне гніздо. Важке зітхання вирвалось із її грудей.

„Пропали мої надії! Чую, що прийдеться вернутися назад у цю прокляту нору“, — шептала вона, йдучи далі помалу, стрягнувши¹ в сипкому снігу та ледве переводячи дух. — „Я обернулася, а це значить, що сила того дому взяла верх наді мною, притягне мене назад до себе. Може, вернутися назад?“

Вона зупинилася, думала. Але нараз їй шибнула в голову думка, що Стальський вернувся додому й, побачивши, що її нема, пустився доганяти її. На вулиці чути було чийсь голос, що видався їй подібним до голосу

¹Грузнучи (польське).

Стальського, і це було для неї, мов острога для коня. Здибатися зі Стальським, сидіти з ним бік-о-бік, слухати його слів — ні, ні! Краще смерть!

І вона, добуваючи всіх сил, пустилася йти, майже бігти в напрямі до ринку.

В боковій вулиці, саме напроти Вагманового дому, вона зупинилася, вся облита потом, утомлена, задихана. Мусила перевести дух, успокоїтися. В тій хвилі з хвіртки у штахетах, що відділяли Вагманове поміщення від вулиці, вийшов чоловік у короткім, робітницькім убранню, високий, трохи згорблений, і впер у неї свої блудні очі. Регіна не звернула на нього уваги: вона так була занята собою, своїми думками, що не була-б пізнала й далеко більше знайомого їй чоловіка, ніж Баран. Але Баран відразу пізнав її. В його хорій голові при виді її збудилися якісь спомини. Хтось по щось велів йому звертати увагу на цю паню. Хто? По що? Він на-разі не міг пригадати собі, та проте, коли Регіна рушила далі, він здалека обережно спішив слідом за нею. Аж коли вона ввійшла на подвір'я його камениці і вступила на сходи, що вели на перший поверх до Євгенового помешкання, йому стало ясно в голові, він зареготався, вдарив себе долонею по чолі й, не надумуючися, бігцем побіг до знаного йому шинку, де мав надію застати в тій хвилі Стальського.

LIII

Євген сидів при своїм бюрку й писав.

Він був певний, що його улюблена думка сповниться, що перше народне віче відбудеться завтра. Заборона від староства не надійшла;

Парнас зголосився зараз другого дня й попросив знов завдатку, заявляючи, що староста вже не має нічого проти того, щоб у його заїзді відбулися збори. Тепер приходилось тільки скласти резолюції, які мало-б ухвалити завтрашнє віче, і Євген саме працював над ними.

В тій хвилі хтось несміло застукав до дверей.

— Прошу!—мовив Євген, дивуючись, хто це в таку пізню пору заходить до нього.

Двері відчинилися звільна, і в них показалася висока жіноча постать, уся в чорному, з лицем, заслоненим густим вельоном.

Євген схопився з крісла і поступив напроти дами, що мовчки заперла й замкнула на ключ за собою двері, а потім, обернувшись до нього лицем, відкрила вельон.

— Ах, це пані! — скрикнув Євген, більш зачудований, ніж урадуваний видом Регіни в такому незвичайному місці й у таку незвичайну пору.

— Дивує вас мій прихід? Правда?—мовила Регіна, злегка всміхаючись.

— Признаюсь вам, пані, я скоріш надіявся смерти на себе, ніж вашого приходу.

— Вибачайте, пане,—мовила Регіна, стоячи на одному місці,—не моя сила була попередити вас... Зрештою, не знаю, чи це було-б на що здалося... Я може перервала вам роботу?

— Ні, пані. Я вже майже скінчив. Ту крихітку, яка ще лишилася, зроблю й завтра. Прошу ближче. Прошу сідати, розгоститися.

Регіна сіла на кріслі праворуч бюро, але не роздягалася ані з шуби, ані з калошів. Євген сів на своєму звичайному місці і спокійно, з відтінком тихої меланхолії, глядів у її лице.

— Чим можу служити пані? — запитав він по хвилевій мовчанці, бачучи, що Регіна сильно вперла свої очі в нього й немов силкується прочитати щось у його очах, лиці і всій подобі, але сама не говорить нічого.

— Служити? Мені служити? — повторила вона, мов сама не своя. — Що я вам скажу? Тут треба-б багато говорити...

— Але в таким разі чому-ж пані не ласкаві скинути футро й калоші? Тут у мене тепло, можуть пані набратися катару. Прошу, прошу, я пані допоможу.

Регіна роздяглася з верхньої одежі при Євгенівій допомозі, а потім сіла знов на крісло й мовчки дивилася на нього. Її лице було бліде, тільки очі горіли дивним вогнем, а її тонкі губи рушалися, мов говорили щось, але без голосу.

— Прошу... коли пан мають що робити... я не перешкоджаю... я посиджу ось так хвилину... нехай пан так уважають, як-би мене тут зовсім не було, — мовила вона ледве чутним голосом, уриваним з нутрішнього зворушення.

— Але-ж пані... Регіно! — скрикнув Євген, — що це з вами? Ви бліді... дрожите... ваші руки холодні...

І він узяв її руки у свої долоні і глядів їй просто в очі.

— Нічого, нічого... мені добре, — шептала Регіна, і з її очей закапали сльози.

— Ви плачете! З вами щось сталося!... Ваш прихід у таку пізню годину... Боже мій, мав-же-би ваш муж...

— Пст! Не згадуйте мені про нього! По що? Нічого надзвичайного не сталося.

— Але що-ж вас вигнало з дому? Для чого ви..

— Ніщо мене не вигнало. Я сама... я так собі вийшла прогулятися... бачу, що в вас світиться...

— Ах, пані! Не говоріть так! Ваші сльози, вся ваша постава говорить щось зовсім інше. Я не хочу втискатися в ваші сімейні відносини, не маю права жадати, щоб ви довірилися мені... Та все-таки... коли ви зайшли до мене, певно, шукати поради, помочі, то прошу сказати, чим можу бути вам помічним? Чей-же не сумніваєтесь, що я готов зробити для вас усе, що тільки зможу.

Регіна тимчасом заспокоїлася трохи. Теплота в покою, Євгенова спокійна бесіда, і його тихий, певний погляд втишили потрохи бурю в її нутрі.

— Ви вгадали,—мовила вона.— Я прийшла просити в вас поради й помочі.

— Що-ж там у вас сталося?

— Не сталося ніщо надзвичайне, але те, що діється день-у-день, раз-у-раз, те вже перейшло міру мого терпцю. Я не можу довше жити з ним. Мені лишалося або одуріти, або самій собі смерть заподіяти, або...

Вона ввірвала і знов сильно, тривожно почала вдивлятися в Євгенове лице, немов силкувалася там вичитати собі засуд на життя, чи на смерть.

— Або розірвати те ненависне подружжя,—мовив спокійно Євген.— Ви повинні були зробити це давно.

— Я постановила зробити це тепер.

— І прийшли до мене за порадою в тій справі.

— За порадою?—з зачудованням перепитала Регіна.— Якої-ж тут іще поради треба?

— Ну, я думаю... законний розвід, це така справа...

Регіна перервала його слова голосним, гірким сміхом.

— А, так, то ви думаєте про розвід! А правда, ви правник, адвокат! Адвокатський інтерес поперед усього.

— Перепрошую вас, пані, коли я хибно зрозумів вашу інтенцію, але я справді так зрозумів її. Коли пані мають який інший намір, то прошу сказати його мені.

Регініне лице поблідло ще дужче, її губи задрижали, і, похиливши голову вниз, вона мовила ледве чутно:

— Ні... я не маю вам ніщо більше сказати... я, справді, хотіла... тільки... про розвід...

І закривши лице руками, вона почала гірко ридати.

Євген зрозумів, що в неї тяжить щось на серці, чого вона не хоче сказати і, взявши її холодні руки, почав розважати її.

— Але-ж, пані, бійтеся бога! Що ви робите? У вас щось тяжить на серці. Скажіть! Коли тільки моя змога допомогти вам, я готов усе зробити для вас.

Регіна злегка відняла свої руки від нього, знов закрила ними лице і плакала. Євген не знав, що робити й постановив ждати спокійно, аж вона втишиться. Та ось нараз вона відняла руку від лиця, витерла хусткою очі, і вперше підняла їх твердо й рішуче на Євгена.

— Даруйте, пане,—мовила.— Я дурна. Це я останок своїх молодих дурощів утопила в тих сльозах. Сталося, і годі про це. А коли це сталося, то, властиво... властиво, я не маю вам що більше сказати.

— Говорите, пані, загадками, яких я не вмію відгадати,—мовив Євген.— І робите мені велику прикрість тим браком довір'я.

— Браком довір'я? Я до вас?... Ну, коли вже на довір'я зводите річ, то нехай! Скажу вам по правді, що мене привело до вас. Тепер я знаю, що це була ілюзія, що, позбуваючись її, я позбуваюсь... ну, та що там! Пропало. Так знайте, я йшла до вас, щоб не вертатися до свого мужа, щоб вирватися з того пекла, яким було для мене дотеперішнє життя, щоб віддатися вам, бути вашою наймичкою, невольницею, чим хочете... тільки щоб не вертатися назад там... до того...

— Пані! — скрикнув Євген, вперши в неї зачудовані очі.

— Не дивуйтеся й не лякайтеся! Тепер я знаю, що це була дурниця, моя глупа ілюзія. Від першої хвили, коли я ввійшла сюди, коли почула ваш голос, я зрозуміла, що для мене все пропало, що в вашому серці згасло те полум'я, при якому я хотіла ogrіти своє серце.

— Пані, — хотів було щось сказати Євген, але вона перебила йому.

— Ні-ні, не говоріть! Не заперечуйте, бо це була-б неправда. Мені не хотілось-би, щоб ви в моїх очах накинули на себе тінь нещирости. І не звиняйтеся, бо нема за що. Любов не залежить від нашої волі, приходить без нашої заслуги, зникає без нашої вини. Та й за що вам любити мене? Чим я була для вас досі? Що дала вам, крім того, що ви самі зробили з мене у своїх мріях? Ні, не говорімо про любов. Не говорімо про мене!

— Ні, пані, — мовив Євген. — І я не буду говорити про любов. І я сам бачу, що пора наших любовщів минула, й ніяка сила не верне її. Але про вас конче мусимо поговорити. Я дуже добре розумію, що вам годі жити так дальше...

— Е, що там! — мовила Регіна й махнула рукою.

— Що вам годі навіть вертатися до мужевого дому. Зрештою, не знаю, як ви розійшлися...

— Кажу вам, що між нами не було нічого надзвичайного. Нема чим вам турбуватися. Ні, пане, про це покиньмо. Я ось що хотіла сказати вам. Чую, що ви скликаєте на-завтра хлопські збори.

— Так, пані. Це має бути перший крок, перший початок моєї ширшої, народньої праці. Хочу докласти всіх сил, щоб довести цей народ хоч трохи до освідомлення, привчити його користуватися його правами, боротися з його кривдниками,—з запалом мовив Євген.

— Ось куди тягне ваше серце! — з жалем мовила Регіна, а по хвилі додала: — Що-ж, робіть! Як я жалую, що я не мужчина, що не можу допомагати вам своєю працею, своїм знанням, хоч-би тільки своїми кулаками!

— Ви, пані?

— О, пане, як-би ви знали, як часто зі свого домашнього пекла я рвалася думками на ширший світ, там, де йде чесна, явна боротьба, де люди терплять за високі цілі, але й тріумфують із їх побідою! Та що, не судилось мені, не судилось нічого! Знаєте, як то в пісні співають:

Як зеленій конопельці у болоті гнити,
Ой, так мені, сиротині, за нелюбом жити.

Ну, та що там про це! Сталося й мусить дійти до кінця. А ось ваше діло, воно повинно йти чим раз далі й далі. Бажаю вам найкращих успіхів і маю надію, що успіх буде. А щоб вам дати доказ, що мої бажання... то не пусті фрази, то прошу вас, прийміть оце...

І при цих словах Регіна поклала на Євгеновім бюрку свій саквояжик, що досі держала надітий за вушко на лівій руці.

— Ні, пані,—мовив Євген,— не робіть цього! Нам таких особливих фондів для нашої роботи не потрібно.

— Буде потрібно, буде! — мовила Регіна й почала сквапливо надягати калоші.

— Та головне ось що: ми не маємо права приймати їх від вас у такій хвилі.

— Е, що там! Моя найтяжча хвиля вже минула!—мовила Регіна і з поспіхом почала вдягати на себе шубу.

В тій хвилі на сходах загуркотіли важкі кроки кількох людей. Якась рука брязнула клямкою від дверей Євгенового покою, та, переконавшись, що вони замкнені, застукала сильно до дверей.

Євген схопився й поступив крок наперед, потім, обертаючися до Регіни, вказав їй очима бокові двері, що вели до його спальні й були до половини відхилені. Вона нечуткими кроками вийшла й замкнула двері спальні за собою.

Стук повторився. На коридорику перед дверима чути було гомін і сміхи.

— Хто там? — запитав Євген.

— Прошу відчинити! — озвався якийсь грубий голос.

— Хто просить? Там вас багато.

— Прошу відчинити! В імени закона!—мовив той сам голос, і рівночасно повторилося стукання до дверей із більшою силою.

— Овва! В імени закона!—іронічно скрикнув Євген і для безпеки вклав у кешеню набитий револьвер, що лежав у шухляді його бюрка.—Прошу сказати, хто там добивається, інакше не відчиню.

— Та відчиніть-бо, пане, до сто чортів! Я домагаюся, я, Стальський! — заревів за дверима п'яний голос, і рівночасно почалось до дверей скажене стукання кулаками й ногами.

LIV

Цього понеділка від самого ранку Баран був дуже неспокійний. Від часу новорічної авантури він жив, мов у полусні. Вдень він ходив і нипав по подвір'ю, робив дещо, різав і колов дрова, носив воду до прачкарні, що була в сутеренах, або бігав за справунками, які давали йому партії. Він робив усе те досить добре, але не говорив майже нічого, а, властиво, раз-у-раз воркотів собі щось під носом. Уночі, забившись у свою комірку, він говорив сам до себе голосно, говорив зовсім без звязку про тисячні річі, що, мов різнобарвні черепки в калейдоскопі, пересувалися по його голові, в'яжучися в тисячні зовсім несподівані фігури і звязки. Зальотна прачка, і крása киця з сусідства, і стара бабуня, що збирала кости по смітниках, і п'яниця, що кричав у шинку, і Антихрист, що мав прийти не сьогодні, то завтра, і Євген, і мужики, і попи, і все-все переверталось й мішалось в його голові, і було темою його самітних монологів. І чим далі в ніч, тим його неспокій збільшувався, а в одинадцятій він вибігав надвір, чіпляв на себе балію й виходив на ринок. Правда, намови Вагмана й поліціантів мали на його хору волю настільки впливу, що він не брав праників, а тарабанив тільки кулаками. Один поліціант зробив йому ще ласку й дарував йому старі суконні рукавиці, щоб не відморозив руки. Баран спов-

нював сумлінно даний йому наказ і за кожним разом, ідучи на свій нічний обхід, надівав ті рукавиці на руки так, що гук від балії був ледве чутний. Обійшовши тричі ринок і раз костел і оббивши собі руки так, що аж пашіли, Баран вертався додому, скидав балію до шіпки, а сам, не роздягаючись, кидався на свою постелю і спав до рана, мов убитий.

Але сьогодні від самого ранку він був страшенно неспокійний. Не знати коли: чи зараз, по пробудженню, чи при вставанню, чи при першій виході з хати йому мигнула в голові думка, що сьогодні, саме сьогодні, має появитися в місті Антихрист. І ця думка почала вертатися і брентися в його голові, мов оса. Все довкола нього, що він бачив, чого доторкався, потверджувало її. Ледова вода, в якій він мився, видалась йому гарячою, як окріп — не даром, це його знак. Коли він вийшов на подвір'я, в отворену браму з вулиці заглянув якийсь великий, чорний, незнаний йому пес — це його післанець. Крук закрикав над його головою — це його віщун. Баба перейшла з коновками, дим вився з комина і стелився по подвір'ю, вогонь під китлом у прачкарні тріщав і порскав горючим вугіллям насеред хати — все те, все були його знаки!

І нараз Баранові мигнула в голові думка, що він надійде зі своїм військом зі сходу — від Вигоди, зупиниться на мості, а передом пішле свою авангарду до міста, щоб на ратуші заткнула його хоругов. Він був певний, що це станеться зараз, а може вже й сталося. І ось, покинувши коновки з водою перед дверми прачкарні, він у смертельній тривозі скочив до своєї комірки, надів стару, куцу кожушину, яку недавно дістав від Вагмана й, балакаючи

ненастанно сам до себе та розводячи руками, поспішив за місто, на міст, на Вигоду.

Надворі потепліло після довгих морозів. У місті була відлига, але за містом тяг холодний вітер і курив дрібним снігом. Ріка стояла під льодом, і тільки декуди, на шипотах та бистринах, вода попролизувала грубу кригу і клетотіла у пролизах, викидаючи тут і там невеличкі потічки, що розливалися поверх льоду і звільна замерзали, всякаючи у сніг, яким покритий був лід. Найбільший пролиз був якраз під мостом із правого боку, де вода, розбиваючись о здорові дубові колоди, вкріплені там для розбивання льоду, творила понижче глибокий вир, що крутився і клетотів, від-часу-до-часу хруськаючи невеличкими кригами, які надпливали згори і тут мололися на дрібні шматочки то об колоди, то об гострі береги грубих криг. Це місце так і звалося Клекіт. Його навіть при низькому стані води обминали й рибаки, і пливачки, а тепер, коли ріка „дулася“ під льодом наслідком теплішої хвилі, воно було аж страшне у своїй дикій красоті. Баран, сам не знаючи, чого й по що, зупинився на середині моста й довго вдивлявся у спінене гирло і слухав хруську кригу. В його уяві мигнув образ тої страшної ночі, коли він на руках, мов дитину, приніс сюди свою задушену жінку і з оцього самого місця вкинув у Клекіт. Він зазирає тепер у воду без ніякого зворушення, але з якоюсь дитинячою цікавістю. Йому здавалося, що з дна Клекоту, з тих клубів піни, що бігали довкола поверх води, ось-ось вихилиться дрібна жіноча рука й кивне йому, покаже кудись, дасть якийсь знак. Ця нова думка моментально усунула з його душі ті образи, що досі му-

чили її, він забув про Антихриста й його полки, забув про Вигоду і про горб, із якого мав виглядати, і, всміхаючися, стояв на мості та цікаво заглядав у Клекіт.

— Розуміється, розуміється,— мовив він сам до себе,— вона кликала мене. Має щось сказати мені. Дивно, як вона досі витримала тут. Адже мокро й холодно. Ну, та що-ж, коли хоче вернути до мене, то я й овшим. Адже шлюбна жінка! Гріх-би був не приймати. Тільки слухай, Зосю, щоб мені відтепер ані-ні давніх фох! Борони тебе, боже! Ти-ж знаєш, я не був для тебе злим чоловіком, то по що-ж ти робила мені це? Я й тепер... борони мене, боже! Нічого тобі не скажу, не випімну. Нехай це все йде з тим часом. Але на майбутнє пам'ятай! Будь добра, будь така, як була зразу, моя люба, маленька кіточка, моя курочка, мою красавичка! Добре?

І нараз йому стрелила до голови нова думка. Коли вона вернеться сьогодні, то куди-ж він поведе її? До своєї комірки? Ну, це хіба сміх людям казати! І він що-духу побіг до міста, й, відходячи, ще раз обернувся в напрямі Клекоту й мовив:

— Я зараз, Зосуню, я зараз вернусь! Не бійся, я буду на час. Мушу піти вперед прилагодити хату. Адже я без тебе, голубко, не панував. Мене покинули всі, я зробився жидівським слугою, сторожем, і живу в такій кучці¹, в такім барлозі, що ти й песика свого боялась-би заперти там на ніч. Так, мое серденько, перебідували ми обое той час. Ну, але тепер усьому кінець. Ти вернешся, я заслужив великі гроші, найму в Вагмана гарне

¹ Хлівець на свині.

помешкання з трьох покоїв і кухні... на першій поверсі, а якже! Накуплю гарних меблів, диванів, дзеркал... усе для моєї бідної Зосеньки, щоб вона знала, як я люблю її.

І в веселім настрою, балакаючи ось так і перебираючи подрібно всі меблі, все владження майбутнього помешкання, він ішов до міста, щасливий, як ніколи, не звертаючи уваги ні на що й ні на кого.

Було вже геть із полудня, коли він дійшов до ринку. Чалапкаючи у глибокому, м'якому снігу, він утомився, був увесь мокрий від поту і почув сильний голод. Якось не думаючи про це, вступив до знайомого шинку. Шинкар, якому він часто робив різні прислуги: носив воду, рубав дрова, двигав бочки або направляв ріжну посуду, поздоровив його приязно і, не чекаючи замовлення, поставив перед ним добрий келішок горілки й булку.

Баран пильно, уважно глянув на нього і всміхнувся.

— Ага, ага, знаю вас. Ви... Мошко. Ви добрий чоловік. Моя Зося також говорила, що ви добрий чоловік. Вона вас знає. О, будете бачити, вона пізнає вас від першого разу. Добрих людей не годиться забувати.

Мошко знав про Баранів хоробливий стан, що в останніх днях значно погіршився, і, кладучи йому руку на плече, мовив:

— Візьміть, Баране, випийте й закусіть! Ви голодні.

— Е, що там голоден! — мовив радісно Баран. — Це тільки сьогодні ще. Останній день. Сьогодні вона вернеться, і всій біді кінець буде. Адже, знаєте, Мошку, — додав він пошептом, схиляючи голову до шинкаря, — в мене є великі гроші! Зложені, сховані... Це я нав-

мисно нікому не говорив про них. Навмисно чинив себе таким бідним. А ось побачите завтра. Коли моя Зося вернеться! Ну-ну, та я наперед не хочу говорити. Ваше здоров'я, Мошку!

І він випив горілку, а потім почав їсти хліб, ламаючи по крихітці, жуючи його й ковтаючи, очевидно, без ніякого апетиту. А тимчасом говорив, говорив ненастанно. Думка про сховані гроші опанувала тепер його уяву, й він почав оповідати якусь нечувану історію про те, як він разом із дванадцятьма розбійниками забив багатого пана, забрав у нього гроші, одурив своїх товаришів і сам забрав усі гроші та сховав їх у безпечне місце. Ті колишні товариші чатують на нього за містом, лагодяться вбити його, записали себе Антихристіві, щоб тільки при його помочі дістати його у свої руки, але він не боїться їх. Доки був сам, то боявся. Але сьогодні вертається його Зося, а в неї є така сила, що віджене всі ворожі стріли. Адже вона не дарма жила у Клекоті, служила там, бідувала, щоб навчитися чарів і обгородити його від усякої біди.

В шинку було пусто. Рідко коли який робітник або міщанин заходив, випивав на-стоячки чарку горілки, платив і йшов далі. Баран сидів у куті, опертий на лікоть, похиливши голову, й балакав — тихіше, чимраз тихіше. Перед ним лежав пощипаний, недоїдений шматок булки — він не бачив його. Мошко давно не слухав його бесіди, він не завважував цього й говорив, говорив, поки, вкінці, його голова зовсім не спочила на столі. Він заснув.

Коли прокинувся, була вже сьома година. Вікно перед його очима було темне, в шинку над шинквасом горіла лампа, а за столом

сиділи де-які звичайні вечірні гості, пили пиво, балакали і сміялися. Баран схопився з місця й почув якийсь страх. Що це він робить? Адже він мав піти до Вагмана наймати помешкання, купувати меблі! А тут уже ніч. І, не кажучи нічого, він прожогом кинувся з шинку й вибіг на вулицю.

Надворі падав сніг, тихо, ненастанно. Небо насунулось важкими хмарами, а нафтові ліхтарні на вулицях видно було, мов скрізь сито. Баранові недалеко було до Вагманового дому. Він застукав до дверей, які звичайно були замкнені. По хвилі Вагман вийшов сам і відімкнув йому. Він не держав слуги, а тільки послугачку, що тепер, прилагодивши вечерю, пішла собі додому. Вагманова жінка виїхала ще рано до сусіднього містечка на весілля якоїсь своячки. Побачивши Барана, Вагман впустив його до свого покою, що був разом і його спальнею й канцелярією, і де обік ліжка стояла здорова вертгаймівська каса. Сівши на своєму старомодньому фотелю, оббитому шкірою, Вагман обернувся до Барана, що, своїм звичаєм, стояв край порога.

— Ну, що там чувати, Баране?

— Добре, прошу пана,—мовив радісно Баран.

— Що-ж там таке добре?

— Вона вертається сьогодні.

— Що за вона?

— Ну, та моя Зося. Я тільки недавно довідався. І про гроші нагадав собі... знають пан, ті мої... сховані. Відколи вона покинула мене, то я і про гроші забув... так, як би замануло. А тепер відразу все ясно стало перед очима. Там тих грошей буде, здається, сорок чи п'ятдесят тисяч дукатів... саме золото... ну, так, бо папери погнили-б. Правда,

будемо мати чим жити обое до старости. Ну, хіба ми не заслужили собі? Хіба не перебідували стількі роки? А я то все говорив, що господь бог поки шле біду, то шле, а потім, як побачить, що чоловік собі з біди нічого не робить, то він починає слати добро.

Вагман зрозумів, що Баран хорий, і бажав відвести його думку на інші шляхи.

— Там сьогодні з прачкарні допитувалися за вами. Казали, що ви як рано вийшли з дому, то й на обід не приходили.

— І не прийду! — мовив весело Баран. — Що то мені за обід у прачкарні! У мене від-завтра не те буде. Слухайте, пане Вагман, я хотів просити вас, щоб ви винаймили мені яке гарне помешкання. Адже розумієте, як вона вернеться, то мені неможливо жити з нею там, де живу тепер. Я гадаю... Адже те помешкання, де живе Рафалович, на поверсі, воно від-завтра вільне? Правда?

— Хіба він вивів? — запитав Вагман, не хочачи виразно заперечувати.

— О, адже він від-завтра буде жити в ратуші. Він буде в нас бурмістром, буде печатати всіх людей, а хто не схоче прийняти його печать, того на муки, на смерть!

— Слухайте, Баране, — мовив Вагман, ще раз силкуючись звернути Баранову думку на інший шлях, — я мав-би до вас маленьку прозьбу. Не могли-б ви занести мені оцей лист на пошту? Тепер доходить пів до восьмої. Підіть зараз, бо за півгодини замкнуть. Надасте за рецепісом¹. Ось вам гроші. Скільки тут маєте?

¹ За посвідкою відбору, розпискою (рекомендований лист).

— П'ятнадцять крейцарів,— мовив Баран, беручи гроші.

— А лист як маєте надати?

— За рецепісом. Що пан мене питають, як-би я був дитина? Чи може пан думають, що я одурів? О, я зараз!

І він ухопив лист і гроші, і рушив із покою.

— А зараз вертайте і принесіть рецепіс!— крикнув йому наздогін Вагман.

— Зараз буду!— відгукнув уже знадвору Баран. Але коли вийшов за хвіртку й опинився на вулиці, йому стрінулась перешкода, яка відвернула його кроки й його думки відразу в інший бік. Він зіткнувся майже лицем у лице з Регіною, пізнав її і в тій же хвилі почав пригадувати собі, що хтось колись велів йому слідити за нею. Надармо силкуючись пригадати собі, хто й коли, він пішов за нею назирці. Аж коли побачив, як вона увійшла в сіни „його“ дому й піднялась на сходи, що вели до помешкання Рафаловича, він пригадав собі наказ Стальського й, зареگотавшись несамовито, побіг що-духу до реставраційки, де Стальський звичайно проводив вечірні години. Він і цим разом застав його тут. При одному столі у відгородженій ниші сиділи Стальський, Шварц, Шнадельський і ще два якісь панки за повними гальбами пива. Баран став у дверцях ниші й, витріщивши на Стальського свої несамовито блискучі очі та розтягнувши широко уста до усміху, покивав пальцем, не кажучи ані слова.

— Це ти, Баране?— мовив Стальський.— А що там? Маєш що сказати мені?

Баран, не кажучи нічого, засміявся значучо й кивнув головою в той бік, де було помешкання Рафаловича.

— Що?—скрикнув Стальський, зараз догадавшись, в чому річ.—Те, що я казав тобі?

Баран потакнув головою і знов засміявся.

— Тепер?

Баран знов потакнув головою і зробив жест обіймання та цілування.

Стальський зірвався з місця.

— Панове! Прошу вас за свідків. Не розпитуйте нічого, лише ходіть. На хвилочку. Пиво нехай лишається. Прошу за мною. Побачите щось цікавого.

І всі мовчки посунули лавою з реставрації і під проводом Стальського подались до Євгенового помешкання. По довгій стуканині, коли галас у сінях наробив розруху в цілій камениці, Євген відчинив. Усі панове під проводом Стальського втовпилися в кімнату. Крізь двері, що лишилися відчинені, валила знадвору до покою студена пара.

— Пане!—крикнув патетично Стальський, спинившись якраз проти Євгена,—де моя жінка?

— Не знаю, пане Стальський,—бліднувши на лиці, але рівним, спокійним голосом відповів Євген.—У мене її нема.

— Ні, пане, вона у вас!—підносячи голос, мовив Стальський,—і я прошу вас не скривати її, а зараз видати в мої руки.

— Запевняю вас, що її тут нема,—змагався Євген.

— Брешете, пане!—ревнув Стальський і, прискочивши до бюрка, вхопив Регінин саквояжик, який вона лишила.—Бачите, ось доказ! Її саквояжик! О, тут на замку її підпис вигравіруваний. Прошу, панове, подивіться.

— Помиляєтесь, пане Стальський,—мовив Євген, не тратячи спокою.—Вашої пані тут нема.

— Corpus delicti, панцю! Corpus delicti¹— з тріумфом кричав Стальський, потрясаючи саквояжиком.—Оце само не прилетіло з мого дому і не впало на ваше бюро! Де вона? Покажіть її!

— Пане, успокойтеся! Я вам виясню все!

— Де моя жінка, злодію!—кричав Стальський, наступаючи до Євгена. Цей цофнувся² кроком узад.

— Пане Стальський,—мовив він гостро.—Не забувайтеся! Ви в моєму домі, вдерлися насильно з компанією, нападом... ображаєте мене... пам'ятайте, що я цього плазом не пушу.

— Де моя жінка?—репетував Стальський.—Віддай мені жінку, а тоді говори й роби собі, що хочеш.

— Кажу вам іще раз, її нема тут. Була перед тим у канцелярії, не застала мене, ждала і пішла, забувши цей саквояжик.

— Неправда! Неправда! Вона перед хвилиною була тут і мусить бути тут. Ану, панове!—мовив він, обертаючись до свого товариства,—перешукаємо це гніздечко.

— Не смійте рушити з місця!—крикнув Євген.

— Що, ти мені заборониш? Ти смаркачу!—крикнув Стальський і рушив до дверей спальні. В тій хвилині Євген скочив до нього, одною рукою вхопив його за горло і здушив так, що Стальський тільки зіпнувся і вибалушив очі, а другою пхнув його в груди так міцно, що Стальський, мов із праші, вилетів за двері, через вузький коридорик, і з гуркотом покотився долі сходами.

¹ Тіло того, що потерпів; в австрійському карному законі—наочний доказ.

² Завернувся (польське).

— За ним!—крикнув Євген до інших, що стояли, не знаючи, що робити. Шнадельський перший сунувся наперед до Євгена, але в цього в руці в тій хвилі блиснув револьвер, дуло якого опинилося на кілька цалів¹ перед очима Шнадельського.

— Прошу гречно²: ось туди дорога!—мовив Євген, держачи револьвер у простертій руці.

Два панки, що держалися ззаду, перші висмикнулися з кімнати, а за ними, цофаючися в-задгузь, вийшов і Шнадельський. Євген замкнув за ними двері. Потім узяв з бюрка лампу і, застукавши до дверей своєї спальні, ввійшов до середини.

У спальні горіла свічка. Регіни не було ані сліду. Тільки дверці, що вели зі спальні до маленьких сінець, які знов дверима виходили на ганок, показували, куди вийшла вона. Євген заглянув до тих сінець, на ганок—Регіни не було ніде.

LV

Барана не було при тих подіях у Євгеновім помешканню. Коли все товариство під проводом Стальського вийшло з шинку, Баран ішов також із ними. Та ось на вулиці його взяв за плече Шварц і заговорив ізтиха:

— Відки, Баране?

— Був у Вагмана.

— Він дома?

— Дома.

— Сам?

— Сам.

¹ Дюймів.

² Старе українське слово (к речі), вживається ще під польським впливом серед західно-української інтелігенції—чемно, честь-честью (у піснях: гречна панна).

— Що робить?

— Не знаю. Певно, гроші лічить. Вислав мене на пошту.

— На пошту?

— Так. З оцим листом. Велів надати за рецепісом і зараз вернутися.

— Давай сюди лист!—шепнув Шварц.

— Але-ж я маю занести його на пошту,—сперечався Баран.

— Я занесу сам. Давай!

— А рецепіс?

— Занесу Вагманові. Я й так маю поговорити з ним.

— Ну, то про-мене. Тут є гроші на рецепіс.

— Не треба. Йди до шинку й кажи дати собі за них пива. Я зараз прийду.

— А ви за свої зарекомендуєте?

— Так. Іди й не турбуйся.

Баран пішов до шинку. Шварц забіг також за ним і, вскочивши до ниші, де сиділо перед хвилиєю товариство, й де стояли ще ледве надпиті гальби пива, зирнув на лист, що таким дивним способом дістався йому в руки. Лист був адресований до графа Кшивотульського.

— А це що таке?—шепнув Шварц і, не думаючи довго, роздер коверту. В коверті була картка паперу і квіт. На картці було написано по-німецьки: „Платячи мені гроші за відомі папери, ясновельможний граф забули в мене квіт. Посилаю його поштою. Вагман“. А квіт, нотаріально легалізований, виявляв, що за продані довжні папери, виставлені на ім'я пана Брикальського під застав його маєтності на суму 70.000 гульденів, граф Кшивотульський заплатив власникові їх Вагманові умовлену суму 50.000 гульденів. Одержавши цю суму, Вагман передає папери графові і зрікається

всякого дальшого права на них. Дата була нинішнього дня.

Перебігши очима лист і квіт, Шварц зацмокав, сховав папери в кишеню і, стрілою вискочивши з шинку, погнав до Євгенового помешкання. Тут він зупинився у брамі й, вишукавши собі зовсім темне місце між парканом і сягом¹ дров, що стояв на подвір'ю, заховався й почав ждати.

Зараз у першій хвилі до його слуху дійшло скажене стукання і крик із першого поверху. Потім зробилося глухо, потім попри нього промайнула тихо, мов тінь, висока жіноча постать, уся в чорному, заслонена вельоном і затулена в футро. З першого поверху долітали голоси немов оживленої сварки. Потім знов крик, стук тяжкого тіла по сходах, потім гуркіт кроків і скажений вереск Стальського:

— Злодію! Віддай мою жінку! Поліція! Сюди! На поміч! Мені вкрадено жінку.

— Але тихо! Ша! Не робіть скандалу! — втишували Стальського його товариші, яким досить неприємно було, що встрягли в цю історію, в якій почали підозрівати просту напасть Стальського.

— Ні, не буду тихо! Не буду! — репетував Стальський, стоячи на подвір'ю. — Ось тут стоятиму й не вступлюся. І буду кричати цілу ніч, поки мені не верне жінки!

Вся камениця була збентежена. На ганках, у вікнах і сінях стояли люди, шептали, охали й ахали.

— Пане Стальський, — мовив Шварц, наближаючися до нього, — будьте ласкаві, успокійтеся. Вашої пані тут нема.

— А ви як знаєте?

¹ Кубічний сажень (австр. сажень = 6 футів).

— Бо бачив її, як вийшла відси.
— Вийшла! Як то може бути?
— Проста річ. Камениця має два виходи. Ви ввійшли переднім, а вона вийшла противним.

— Давно?
— Вже буде зо чверть години.
— І куди пішла?
— Не знаю.
— Певне, додому,— додав хтось із товариства.— А ви надармо наробили галасу.

— Надармо? О, ні! Я нічого не роблю надармо. Я свого не дарую. Панове, прошу зо мною! Може ще догонимо її по дорозі.

— Трудно буде,— мовив Шварц.— Вона правдоподібно сіла на санки, що проїзджали сюди, й поїхала.

— А я думаю, що вам поперед усього треба успокоїтися,— мовив один із товариства.— Успокоїтися й обдумати справу докладно.

— Це-ж не переливки. З адвокатом справа,— додав другий.

— Я раджу: зайдімо ще на хвилю до шинку, допиймо пиво, а потім можемо заглянути й до вас додому, чи є пані дома.

Стальський не дуже рад був цьому, але товариші майже силою потягли його з собою. Шнадельський ішов також за ними, але коли дійшли до темного місця, де вулиця скривлювала, а лямпи не було близько, Шварц потаємно шарпнув його за рукав. Він озирнувся й зупинився.

— А що там?—запитав.

— Пст! Відстаньмо від них! Ходи сюди в закуток!—шептав Шварц.

— А що? Маєш що цікавого?—запитав Шнадельський.

— А вже-ж! Ідемо до Вагмана.

— Чого?

— Ну, відомо. Завтра до Америки.

— Як то? Маєш щось певного?

— Розуміється. Певне те, що в нього є гроші. І він сам. І жде Барана, значить, двері відчинені. А хоч-би й ні, то на стук вийде відчинити.

— Ну, і що?

— Ходи! По дорозі поговоримо. А цікаві річі!

І, взявшись попід руки, вони пішли у протинний бік, у напрямі до Вагманового дому.

Надія Шварцова, що Вагман, ждучи Баранового повороту, лишить сінешні двері незамкненими, збулася. Навіть більше, він забув замкнути двері з сіней до свого покою. Сидячи коло стола, заглиблений в якихось рахунках, він так був зайнятий, що не думав про двері. Коли брязнула клямка, він не обертаючись і не підводячи голови, запитав:

— Це ви, Баране?

— Я,—почувся якийсь не Баранів голос.

Вагман обернувся. Перед ним стояв Шнадельський. У Вагмана лице поблідло, серце моментально перестало битися. Він зрозумів, що справа не добром пахне й сидів мов за деревілий.

— Ви... ви до мене?—почав він, ледве видушуючи з горла слова. Але в тій хвилі зза плечей Шнадельського висунувся Шварц і скочив до Вагмана. Цей пробував схопитися з крісла, та Шнадельський одною рукою притиснув його за плече, а другою затулив йому рот. Вагман пробував крикнути, простяг руки, щоб відіпхнути Шнадельського, але в тій хвилі Шварц закинув на його шию тонкий, міцний шнурок і стиснув що-сили. Вагман широко витріщив очі, голос завмер у його горлі.

— Пускай плече! Тягни за шнур! — шептав Шварц.

Шнадельський послухав наказу. Коли стиснули міцно за шнур—Шварц за один кінець, а Шнадельський за другий, то Вагман, сидячи на кріслі, сказано затріпав ногами. Вони не пускали, тиснули що-раз дужче. Ще кілька рухів, то руками то ногами, і — спокій.

— Неживий! — шепнув Шнадельський, увесь тримтячи при виді страшного Вагманового лиця.

— Ні, живе ще! — шептав Шварц. — Поможі!

— Що хочеш робити?

— Ось тут його! На оцей гак. Неначе сам повісився.

І оба підняли Вагмана, потім Шварц зав'язав оба кінці шнура за гак, вбитий високо у стіні — колись там висів великий образ — і, підтягнувши тіло догори, пустили його висіти. Вагман іще тріпав хвилю ногами, потім голова звислася на груди — було по нім.

— А тепер живо, за грішми! Двері замкнені?

— Ні! — шепнув із переляком Шнадельський, бачучи, що вони відчинені нарозтіж.

— Замкни!

Поки Шнадельський замикав двері, Шварц перешукував Вагманові кешені, щоб знайти ключі від вертгаймівки¹. Знайшовши ключі, він відімкнув касу. Гроші лежали на купі — банкноти, золоті і срібні монети — чистих 50.000, нині одержаних Вагманом від Кшивотульського. Шварц загарбав їх у невеличкий мішочок, що лежав тут-же в касі, і встромив до кешені.

— Буде з нас — мовив радісно.

— А більше готівки нема? — питав Шнадельський, переглядаючи ще шухляду бюрка.

¹ Вогнеперта каса системи Вертгайма.

— Нема. Векслі, скрипти¹, чорт бери, це не для нас. Ходімо!

І оба вийшли. Виходячи, вони замкнули на ключ двері Вагманової кімнати, і ключ вкинули назад до середини, відхиливши силою долішню половину не дуже солідних дверей. Потім вийшли зі сіней на вулицю, де в ту хвилю не було нікого.

Надворі падав густий сніг; високо над містом у верхів'ях дерев гудів вітер. Місто дрімало.

— Куди тепер?—питав Шнадельський, цокочучи зубами зо страху.

— Ходімо до шинку, до нашого товариства!—мовив Шварц.

— До них? Ні, не можу. Я весь трясуся. На мені певно лиця нема. Зараз пізнають.

— Тьху! М'якушка з тебе!—мовив Шварц.— Ну, про-мене, то лишися на вулиці! Я зайду сам. Конче треба, щоб нас тепер бачили в шинку. Це відверне від нас підозріння, бодай на перший час.

І вони пішли вулицею, бродячи у глибокому снігу, яким за цей вечір покрилася земля. Перед шинком Шнадельський лишився сам надворі, а Шварц увійшов до середини.

— Пан Стальський тут?—запитав він шинкаря.

— Нема. Ось перед хвилею вийшов із панами.

— Ну, та й поквапився. А я за ними шукаю.

— Пішов додому. Можуть пан іще догонити його.

В тій хвилі, озирнувшись, Шварц побачив Барана, що куняв за недопитою гальбою пива.

¹ Довжні записи.

Він приступив до нього й, потермосивши його за плече, крикнув:

— Гей, Баране! Вставай!

— Га!— крикнув крізь сон Баран і почав протирати очі.

— Ти тут спиш? Хіба тут тобі місце спати? Вставай, додому!

— А хіба що? — спросоння запитав Баран.

— Пора тарабанити по місті. Ти забув? — жартував Шварц.

— Тарабанити? Ага-га! А я й забув. Добре, добре.— І, чухаючися в потилицю, він рушив із шинку.

Шварц зареготався.

— Ще справді готов послухатися та тарабанити! — промовив весело, обертаючися до шинкаря.— А в такому разі ще пан комісар мене засудить на кару, що я намовив його.

— Га-га-га,— сміявся шинкар.— А я посвідчу, що так і справді було.

Шварц, і собі-ж засміявшись й побажавши шинкареві доброї ночі, вийшов на вулицю.

Шнадельський стояв на вулиці й голосно дзвонив зубами.

— Що, тобі ще не ліпше?— шептав до нього Шварц.

— Ні. Все нутро мов кипить. А що, нема їх?

— Нема. Пішли всі до Стальського. Ходім і ми!

— Не можу! Ні за що не можу.

— Ну, то ходім де до иншого шинку. Візьмемо сепаратку¹. Вип'єш, розігрієшся. Або ляжеш трохи.

— Ні, не ляжу. Страшно мені...

¹ Окрему кімнату.

— Ну, не будь дитиною! Що це знов за фохи! Запануй над своїми нервами. Справа пішла чудесно.

— Ти... ти ошукав мене, — мовив несміло Шнадельський. — Я думав, що це буде так... заберемо... Ну, закнеблюємо¹... але цього... цього я не надіявся.

— Дурниця! Що там думати про це! Ходім! Передихаєш, а потім я-б радив конче ще зайти до Стальського.

І взявши Шнадельського під руку, Шварц повів його якоюсь півперечною вуличкою в напрямі до ринку.

LVI

Ніч.

Над містом глухо шумить вітер. Із навислих хмар сипле сніг, та вітер рве його і крутить у скаженім танці, і носить, кидає, знов підносить, поки вкінці, розмелений на дрібну густу муку, не кине на землю. Та й тут іще не дає спочити йому. Котить вулицями, збиває купи й розбиває знов, підіймає стовпами, і туманами, б'є ним до вікон, натрушує його проходом у лице, в очі, за коміри, затикає ним усі шпари, заповнює рови, засипає сліди і стежки.

Під тою курявою місто дрімає, мов скорчившись із холоду. Лише де-де на вулиці одинокий прохожий іде згорблений, бореться з вітром і з метелицею, що б'є на нього рівночасно з усіх боків, і хоч куди-б він повернувся, все попадає йому в очі. Лиш де-де з вікон блимає світло, що ледве мерехтить за сніговим серпанком.

¹ Заткаємо рот (нім. knebeln).

Мерехтити таке світло з Регіниної спальні. Регіна, одягнена у свій чорний стрій¹, ходить, як звичайно, по покою, але не говорить нічого. Вона держить себе руками за голову, мов боїться, щоб голова її не розкочилася, і ходить, уперши очі кудись у неозначений простір, не бачучи нічого довкола себе, не думаючи нічого. Її шуба лежить на ліжку — так, як скинула її, вернувшись перед чверть години додому; калошів таки не скидала, і це чинить її хід легким, нечутним, мов хід мари, що йде по траві, не погинаючи її.

Нараз чути на ганку стукання кількох пар чобіт, що обтріпують сніг. Потім скрипнули двері, почулися голоси.

— Вона дома. Побачите, що це все якась байка! — мовить один голос.

— А я думаю, що вона не дома! — голосно говорить Стальський.

— Чуєте, її хід? — мовив знов перший голос.

— А хоч і дома, то проте була в нього, — знов говорить Стальський.

Кроки в покою. Стальський світить. Пересувають крісла. Хтось торкнувся до клямки її дверей. Ті двері були незамкнені. Ось вони відчинилися. У дверях стоїть Стальський.

— А, добрий вечір, пані! — мовить він. — Може пані були-б ласкаві вийти на хвилинку до нас!

Регіна не оглядається на нього, не зупиняється і йде далі, повертаючися до нього плечима.

— Регіно, чуєш! Ходи сюди! — мовить Стальський лагідно, але енергично.

Вона мовчить, мов не чує. Він наближається до неї, бере її за плечі й виводить до салону.

¹ Костюм.

Присутні в салоні два панове встають із крісел і стоять увесь час дальшої сцени.

— Скажи нам, Регінко, — мовить солоденько Стальський, вивівши її насеред покою і стаючи напроти неї, — ти виходила з дому кудись тепер вечером?

Регіна дивиться на нього, мов не чуючи або не розуміючи його питань. Вона бліда, як труп, а жовтавий відблиск нафтового світла надає її лицю в нижній часті якийсь зеленкуватий, страшний відтінок.

— Ах, не заперечуєш! — мовив Стальський. Значить, це правда. Ти виходила. Тебе не було дома. А не можна-би знати, гарна ма-сочко, куди це ти виходила сама в таку пізну добу і в таку погану погоду? Нам було-б дуже цікаво дізнатися про це!

Регіна мовчить, вперши в нього свої великі, чорні очі.

— Не говориш? Може забула? Пам'ять коротка? Дозволь, що я пригадаю тобі. Там недалеко ринку, на розі. Одноповерхова каменниця, перед нею широке подвір'я, обведене парканом... А на поверсі мешкає молодий панок, кавалер, наш знайомий... добрий знайомий. Чи він просив тебе на гербатку¹, чи ти сама з власної волі рішилася віддати йому візиту?

Регіна мовчить, не зводячи з нього очей. Його слова, бачиться, не роблять на неї ніякого вражіння. Вона не блідне, ані червоніє, не плаче, не мішається, стоїть спокійно. Панам, що стоять ізбоку й дивляться на цю сцену, робиться моторошно. Один із них обертається до Стальського:

¹ На чай (польське).

— Пане офіціял! Ваша пані мабуть нездорова. Прошу вас, покиньте тепер цю справу!

— Нездорова!—скрикнув весело Стальський. Борони, боже! О, ми знаємо себе¹ занадто добре! Ми знаємо всі ті фінти й хитрощі. Нам не заімпонуєте, гарна масю, ані тими витріщеними очима, ані тою мовчанкою, ані тим уданим остовпінням. Ми розуміємо це дуже добре й маємо надію таки дійти з вами до ладу. Отже ще раз питаю. Скажи: ходила ти сьогодні вночі до Рафаловича? Чого ходила? Що там робила? Як муж, я маю право знати це.

Регіна мовчить. Стальський заломлює руки, хитає головою.

— Жінко, жінко! І не сором тобі! Десять літ живемо з собою, і тепер робиш мені такий скандал! І скажи тут, при свідках, чи я дав тобі найменшу причину до невдоволення? І хто був-би подумав: така релігійна, побожна жінка... і раптом забула про всі божі закони, потоптала ногами божу заповідь, утоптала в болото свою честь, осоромила мене перед світом! Регіно! Бійся бога, що ти зробила? Ну, скажи, промов слово! Нехай знаю, що маю думати про тебе?

І, взявши її за плечі, він потермосив нею. Вона мовчала.

— Ну, Регіно, — зачав він гостріше, — цього вже забагато! Досить комедії! Говори: була сьогодні вночі у Рафаловича, чи ні?

Це питання міг Стальський звернути до одвірка — відповідь була-б така сама. Нараз він пригадав собі щось і скочив до своєї бунди².

¹ Одне одного.

² Бунда—шуба.

— А, що я буду питати? Адже-ж тут маємо corpus delicti!

І він виняв із кешені Регінін саквояжик, знайдений ним на Євгеновім бюрку.

— Це твоє, правда? Ось твій підпис, вигравірований на клямерці¹. Це лежало на його бюрку. Ти це там поклала, правда? А тепер поглянемо, що там знаходиться всередині.

Він відчинив саквояжик, виняв із нього цінні папери, висипав на стіл біжутерії².

— А, ось що! — скрикнув він. — Панове, бачите! Ця романтична історія має досить тверду матеріяльну підвалину. Ідеальна любов... прошу дуже! Людовий трибун і невинна жертва сімейної тиранії... що за чудова пара! А моральний сенс: обікрасти тирана і драпнути³ у світ. Ха-ха-ха!

І він реготався, і лице його наливалось кров'ю.

— Ну, скажи тепер: що це все мало значити? По що ти несла це до нього? По що поклала це на його бюрку? Говори!

Він наближався до неї звільна. В його очах палали вогники дикої злости, тої самої жорстокости, з якою він колись три дні мучив кицьку.

— Мовчиш? Злодійко! Перелюбнице! Так ось тобі за це! Ось тобі! Ось тобі!

І, прискочивши до неї, він з усього розмаху вдарив її в лице — раз, і другий, і третій. Вона похилилася, мов верба від вихру. З її уст і носа закапала кров, але з її уст не вирвалося ані одно слово, ані один стогін. Один із присутніх панів ухопив Стальського за руку.

¹ Замочку (німецьке).

² Коштовні прикраси.

³ Дременути, втекти.

— Пане Стальський! Що ви робите? Чи ви при розумі?

— О, аж надто!— кричав Стальський. — Але я мушу показати тій гадюці, що не хочу бути терпеливою й покірною жертвою її амурів. Хоче на старости літ амурів... альо, на вулицю! Щаслива дорога! Але свого чесного дому я не дам плямувати. Чуєш це... ти!

І він, нахилившись до неї, плюнув їй у лице.

Панам, що були свідками цієї огидної сцени, було цього забагато. Вони вхопили за капелюхи, попрощалися зі Стальським і не дивлячись на нещасну Регіну, засоромлені чогось до глибини душі, вийшли з покою і щезли у сніговійниці, що ревла надворі.

Стальський запер за ними двері.

LVII

Регіна все ще стояла на місці, німа, непорушна, вперши очі в полум'я лампи.

— Ха-ха-ха-ха!— реготався Стальський, вертаючись від дверей і кидаючися на софку коло стола. — А що, Регінко? Добре я відіграв ролю морально обуреного? Ролю мужа, ображеного у своїх найсвятіших почуттях? Ха-ха-ха! Це було пишно, як я зачав тобі вчитувати мораль! А що, болить письо¹? Ну-ну, обітрися й не гнівайся. Це було потрібне... і для тебе, і для мене. Це не зі злого серця, рибонько, а для нашого добра. Від любого пана мила й рана... правда, Регінко? Я знаю, ти в мене добра, ти мені не візьмеш цього за зло. А на що була потрібна вся та історія при свід-

¹ Личко.

ках, це ти пізнаєш, як трошки старша будеш. І як бог дасть тобі ліпший розум, то може й подякуєш мені. А тепер годі вже стояти та глядіти на мене, як на людюда! Ну, заспокійся! Промов слово!

І він при тому пробував усміхатися до неї, але якось не міг довше дивитися в її лице. Те лице виглядало страшно — зі слідами колишньої краси, оббрукане кров'ю, бліде і з несамовито блискучими очима, воно виглядало, як лице Медузи.

— Ї, та що я буду до тебе балакати! Роби, як собі хочеш! Думай, як собі знаєш! Байду-жісінько мені. Від сьогодні маю тебе в руках, ось що головне. Від сьогодні мусиш гнутися переді мною, мусиш так скакати, як я заграю. А скоро що не по-моєму... нагоню з хати, викину на вулицю, ще й сам замельдую¹ до поліції, велю втягнути тебе на лісту² таких женщин... знаєш? О, моя рибонько, я давно ждав цієї хвили! Це буде мій тріумф, моя сатисфакція за Ориську, тямиш? У мене пам'ять добра, та й рахунку я знаю настільки, що хто мені зробив одну прикрість, я йому зроблю десять, та й ще одинадцятую додам причинку. Я казав тоді тобі: пожалуєш цього... ти не слухала! Тепер маєш!

Він устав із софи, наблизився до неї, але зараз знов відступився, мов щось відпихало його.

— Тьфу! — мовив, відвертаючись. — Скільки клопоту мусить чоловік перейти з тим бабським насінням! Поки з ним договоришся до ладу, то волів-би копу пшениці змолотити.

¹ Зголошу, заявляю (німецьке).

² Список.

Аж у горлі пересохло! Ану, чи є в шафці хоч крапля якої живиці?

І він пішов до credenсу¹, виняв із нього пляшку горілки й, не шукаючи чарки, підійшов знов до стола.

— Ось приятелька, ліпша від онтого окатого опудала! Ця ніколи не зрадить. Небагато вона вміє, але те, що вміє, уділює завсіди однаково. Здорове було, опудало!

І, приткнувши шийку пляшки до уст, він почав булькотати. Вищідивши з половину того, що було в ній, він поставив пляшку на стіл і сів знову на софку.

— О, це чудесно! Мов вогонь пішов по жилах. Ну, Регіно, випий і ти! Na frasunek dobry trunek²! Ану! Покріпись... побачиш, мов рукою відійме! Все забудеш. А потому пай-пай³... обоє... як муж і жінка...га? Як думаєш?

І, регочучись цинічно, він устав і наблизився до неї. Але знов почув, немов якась таємна сила відпихала його — і роззлостився.

— Тьфу на тебе! Відступися геть, чортяко! Ні п'єш, ні говориш, тільки мені своїм відьомським поглядом густ⁴ відбираєш! Махай спати!

І він пхнув її у груди. Вона цофнулася крок далі і знов стала непорушно. Стальський іще раз узявся за пляшку й поти щідив, поки не спорожнив її всю. А потім сів на кріслі, оперся ліктями на стіл, склонив голову, воркотів іще щось пару хвилин і заснув.

Регіна стоїть німа, непорушна. Не думає нічого. Витріщеними очима вдивляється в по-

¹ Буфет.

² На журу добре випити (польське прислів'я).

³ Спатки (дитяча мова).

⁴ Смак, охота.

лум'я лампи, але не бачить нічого довкола себе. В її уяві мигають відірвані образи, мов обривки різнобарвної матерії, кидані шаленим вихром. Блискучий камінець на сонячній вершині... Євгенове лице, молоде, свіже, як було тоді, коли обоє йшли вулицею зі школи фортеп'янової гри... туркіт фіякрів... лице тітки... воно більшає, наближається, робиться страшенною, гнилою машкарою, розхиляє гнилі уста, показує чорні, щербаті зуби і сточений червами язик і бубонить прокляті слова:

„Хай вас бог благословить! Хай вас бог благословить!“

А потім знов блискучий камінець на сонячному вершку... і маленька дівчинка в ліжечку, і над нею похилене лице старої няньки... і бренить ледве чутно сумна-сумна пісенька:

Ой, вербо, вербо кучерява,
Ой, а хто-ж тебе скучерявив?
Скучерявила темна нічка,
Підмила корінь бистра річка.

А потім знов блискучий камінець на сонячному вершку... і маленька дівчинка, що заблукалася в лісі... і лице Ориськи, повновиде, червоне, з повними, м'ясистими губами і з безсоромно всміхненими очима... і знов тітка у труні... і з труни висунена труп'яча рука киває на неї... і знов сумна-сумна пісня, мов жалібний бренькіт мушки, замотаної в павуковій сіті:

Чи не будеш, моя мила, жалувати,
Гей, як ся буде сивий голуб тріпотати?

А потім знов блискучий камінець на сонячному вершку... і Євгенове лице зів'яле, старече, без цвіту молодости, без чару любови... і щось

безформне, холодне, стоптане, столочене й викинене на смітник, але ще живе, ще недомучене дорешти—і знов брентить жалібна мелодія, мов стогін розпуки:

Ой, буду я, мій миленький, жалувати:
Гей, а хто-ж буде дрібні діти годувати?

І грядка фіялків, левкой, астрів. А то не астри, не левкої, не фіялки, а якісь дивні рослини з дитячими личками—дівчата з блакитними очима, хлопчики... чути дитячий сміх, галас... і рев хуртовини знадвору... і легкий стук до вікна... і вона помалу обернула лице—і її очі спинилися на отвореному креденсі. На полиці креденсу лежав сікач, яким вона нині рано колола цукор, і молоток. Вона зупинилася очима на тих предметах, а в вухах її знов забреніла жалібна-жалібна мелодія, мов розпучний писк мушки, замотаної в павутину:

Чи не будеш, моя мила, жалувати,
Гей, як ся буде сивий голуб тріпотати?

„А, справді, чи буде тріпотатися?“—сказав їй зично над вухом якийсь чужий, брутальний голос. Вона стрипенулася, оглянулась, коло неї не було нікого. Стальський спав, поклавши голову на зложені руки, а невеличка лисина на його тім'ю світилася до лампи. Регініні очі спочили на тій лисині, і їй здавалося, що з тім'я Стальського блиснув до її ока проміньчик, подібний до того, який блискотів колись із сонячного вершка.

„А, справді, чи буде тріпотатися?“—повторив той сам чужий, страшний голос, і вона знов стрипенулася й озирнулася, але коло неї не було нікого. Вона напружила слух, напру-

жила застанову і зрозуміла, що цей голос говорив у нутрі її душі, на дні серця. Вона перелякалася страшенно, бо чула, що там устає якась нова, грізна сила, не залежна від її волі, сильніша від неї. Ще хвилю вона мовчки, німо боролася з тою силою, але та сила була брутальна, непоборима.

„Га-га-га!“ — реготалась та сила, — „ну, що шкодить поспробувати, чи буде тріпотатися?“

І Регіна, мов знехотя, піднялася на пальці... потім піднесла одну ногу... зробила крок і станула знов на пальці. Тихо, не чути кроку. Хуртовина виє надворі, товче снігом у вікна... ще крок. Лямпа мигоче на столі... хробачок стукає у стіні: раз, два, три, чотири... і став. Щось луснуло в її спальні... в неї завмерло серце... тихо-тихо... ще крок. Простягає руку до креденсу, бере в ліву сікач, у праву молоток... тихо... Буря виє, сніг сипле в вікна, хробачок стукає у стіні: раз, два, три, чотири... і знов замовк. Чому лише чотири стуки? „А, більше не треба“, — мовить у її нутрі грубий, брутальний голос. — „Чотири вистачить“... Тихо. Вона простується, сміло йде до стола, легенько прикладає вістря сікача до тім'я Стальського... рука її не тримтить... підносить праву з молотком... і швидко що-сили чотири рази б'є по тупому краю сікача.

Сікач, широкий на добру долоню, ввесь, аж по тупий край, затонув у мізку.

— Гг-г! — гикнув Стальський. Механічним відрухом голова метнулася вгору, за нею все тіло, воно перекинулося взад і разом із кріслом, із глухим лускотом горілиць упало на поміст. Голова вдарилася до помоста, сікач вискочив із рани, за сікачем потекла кров, змішана з мізком. Стальський затріпав ногами, силку-

вався щось ухопити руками... ще раз... ще раз... лекше-лекше... годі...

Регіна стоїть і дивиться на нього. В її вухах знов брентить мелодія:

Ой, вербо, вербо кучерява,
Ой, а хто-ж тебе скучерявив?

Надворі реве хуртовина. В її спальні щось немов зітхнуло важко-важко. „Це моя мама“, — мигнуло їй у голові, і їй зовсім не було дивно, ані страшно. Хробачок застукав у стіні: раз, два, три, чотири. „Так, чотири досить“, — сказав у її нутрі якийсь голос — не той, попередній, брутальний, а якийсь інший, жалібний-жалібний, мов останнє хлипання розбитого серця.

Нараз крізь рев бурі і шум сніговійниці почулись їй якісь інші тони—гострі, різькі. Тра-та-та! Тра-та-та! Тра-та-та! Марш, тарабанений дерев'яними полінами по дерев'янім тарабані. „Кличуть! Кличуть!“ — мигнуло в її голові, і вона скочила з місця.

— Тра-та-та! Тра-та-та! Тра-та-та! — чути було чим-раз ближче.

— Я зараз! Я зараз! — шептала Регіна, скочила до своєї спальні й почала одягати шубу.

— Тра-та-та! Тра-та-та! Тра-та-та! — лунало крізь рев вихру на вулиці ось-ось під її вікнами.

— Іду, йду! — мовила вона, зовсім заспокоєна, і, не гасячи світла, не замикаючи на ключ дверей, вийшла з покою. Пішла за голосом. Сніг сипав, крутився, засипував очі, запирав дух у грудях. Ноги грузли по коліна. Регіна йшла, поспішала за гуком тарабана. Вкінці вона наблизилася до нього настільки, що побачила на яких десять кроків перед собою

високу, згорблену статтю тарабанщика, що, б'ючи праниками по балії, йшов звільна, борючись із вітром і бродячи в сипкому снігу. Він ішов, не озираючись, просто наперед, дихав важко так, що у хвилях, коли павзував¹ барабан, навіть крізь шум хуртовини чути було його важке сапання.

Ідучи за Бараном усе в однаковім віддаленню, Регіна відійшла може на сто кроків від свого дому. Коли-б була обернулася тепер, не була-б побачила не то дверей ані ганку, ані хвіртки, ані навіть жовтих плям, що падали на вулицю з освітлених вікон. Снігова курява була занадто густа. Але дві чоловічі постаті, що надійшли з противного кінця вулиці, побачили ті жовті плями.

— Чи я не казав? Стальський не спить іще! Ади², у нього світиться. Ввійдемо до нього!— мовив Шварц, ведучи попід руку Шнадельського, що, загорнувшись у свій довгий плащ і закотивши комір угору, йшов згорблений, мов опираючись.

— І чого ти тягнеш мене?— мовив він. — Чого нас тут треба так пізно?

— Треба, треба! Ти вже здайся на мене!— мовив Шварц і відчинив хвіртку.

— Але-ж я почуваю себе недобре, тремчу, мене б'є пропасниця!

— Нічого! Це-ж кожний зрозуміє, що ти змерз, простудився. А до розмови можеш не мішатися. Здайся на мене!

— Подивляю тебе!— мовив Шнадельський, цокочучи зубами.

¹ Робив павзу, перестанок, переставав.

² А диви.

Шварц тимчасом увійшов на ганок, застукав до дверей і, не чуючи ніякого голосу знутри, взяв за клямку. Двері відчинилися. Вони були незамкнені.

— Ов, а це що таке? — мовив він, обертаючись до Шнадельського, відчинив двері і ввійшов до покою.

— А! — вирвалося з його горла, а потім він став на місці, як вритий¹.

— Що там? — запитав Шнадельський і ввійшов також до покою, зирнув і, вхопившись руками за одвірок, занімів. Довгу хвилю стояли оба, не можучи здобутися на слово. Мертве лице Стальського з примерзлими на ньому окриком болю лежало на долівці; вишкірені зуби, вибалушені очі й заціплені кулаки надавали цьому лицю вираз якоїсь страшної дикости й жорстокости.

— Що тут сталося? — перший прошептав Шнадельський, обертаючись до Шварца.

— Укосякали його, — мовив Шварц, поборюючи своє зворушення.

— Але хто?

— Можливо, що вона. А, може...

Він задумався.

— Може хто?

— Може Рафалович.

— Рафалович?

— Так, щоб пімститися за зроблений йому скандал.

— А в такому разі де-ж вона?

— Поглянемо.

І Шварц заглянув до Регініної спальні.

— Нема її. Може втекла і не вернулася. Може у змові з Рафаловичем...

¹ Вкопаний (польське).

— Що-ж нам робити? Розбудити служницю, сусід? Наробити ґвалту?

— А по що? — запитав Шварц. — Що нас це обходить? Який інтерес маємо ми розголошувати це?

— Або я знаю!..

— Я думаю навпаки: чим пізніше завтра викриється це вбивство, тим ліпше. Лишімо це служниці. Навіть ще більше... погасімо лампи й замкнімо покій від вулиці.

— Чи ти вдурів? А як нас застануть? Ще на нас кинуть підозріння.

— Хто нас застане? Служниця мусить твердо спати, коли не збудилася в часі бійки. А з вулиці не прийде ніхто! Виходь! Я зараз усе зроблю.

І Шнадельський тихенько вийшов із покою. Шварц загасив лампу в Регініній спальні, а потім, наблизившись до трупа Стальського, зирнув довкола.

— О, тут і капітали розсипані! — шепнув він, побачивши на столі Регініні цінні папери та біжутерії. — На дорогу це може здатися!

І він швидко зібрав усе й заховав до кишені, потім загасив лампу й напوماцьки вийшов із покою. Ключ був у дверях таки знадвору. Замкнувши покій, Шварц витягнув ключ і кинув його геть у глибокий сніг. Потім, засунувши шапку на очі й закотивши комір на голову, пішов доганяти Шнадельського.

Тимчасом Регіна йшла за Бараном чим-раз далі й далі. Її приваблювало торохтіння дерев'яного тарабана, що, мов невідомий і могутній поклик, тягло її далі й далі в пільму, бурю і снігову куряву. Вона говорила щось сама до себе, але буря виривала їй слова з уст і розкидала геть у простори. Вона йшла, не

озираючись, не дивлячись, куди веде дорога. Міські доми скінчилися давно; довкола вулиці по обох боках тяглися рядами низенькі передміські хати, присипані снігом, мов великі копиці. Де-де заскрипить журавель, затріщить під напором вітру безлиста, дуплава липа. Гуркіт Баранового тарабана торохтить ледве чутно серед реву хуртовини, що робиться чим-раз сильнішим. Та ось щезли й ті хатки, під ногами не чути вулиці, всюди глибокий сніг, але довкола дороги видно дерев'яне поруччя. Це міст. Баран іде далі, тарабанячи з подвійною силою. Регіна якось неясно пригадує собі цей міст, і якісь образи і звязки образів мигають у її голові, і, понутивши голову, вона йде за Бараном, шепчучи ненастанно:

— Іду, йду! Іду, йду!

Та ось Баран зупиняється насеред моста, похилиється на поруччя, силкується заглянути вниз. Там не видно нічого, тільки чути крізь рев вихру голосний булькіт води, що не встигла замерзнути і сказано б'ється об камінь і о дубові колоди. Це Клекіт не дрімає, провадить свою дику музику, достроєну до не менше дикого скигління вітру у платвах¹ і на бальках мостового в'язання.

Регіна наблизилася до Барана й також сперлася на поруччя та почала заглядати вниз. Побачивши її, Баран ані крихітки не здивувався. Він тільки засміявся голосно й показав рукою вниз, у Клекіт. Регіна побігла очима в напрямі, куди показував Баран, але її очі не могли добачити нічого. Тоді вона попросувала перелізти через поруччя, але не могла. Її черевики, шуба, спідниця, все було обліплене

¹ Поперечний бальок.

снігом. Тоді вона схилилася і пролізла попід поруччя, майже доторкаючись лицем до снігу. А ставши за поруччям, на краю моста, вона почала знов пильно вдивлятися у глибину. З пільми визирнуло до неї щось страшне, бо вона вжахнулася і вхопилася руками за поруччя.

— Ха-ха-ха!—зареготався Баран.—Не гарно там?

Регіна випростувалася і глянула на нього.

— Ну, ну, сміло!—мовив він.—Ану!

І сильним розмахом він зіпхнув її з моста. Вона скрикнула, але в тій-же хвилі чути було, як її голова стукнулася об камінь, як тіло плюснуло в воду, а потім не чути було більше нічого, крім реву вітру й глухого плюскоту води в Клекоті.

— Ха-ха-ха!—знов зареготався Баран і, вхопивши свої праники, затарабанив ними по балії що-сили. Він кілька разів кивнув головою, мов на прощання, і тарабанячи, пішов далі—не до міста, а за міст, на Вигоду, в поля. Дорогу замело снігом,—йому це було байдуже. Він ішов, западаючи де по коліна, а де й по пояс, копався у снігах, боровся з вітром, що гуляв по полю зі страшною силою. Праники давно повипадали з його рук, балію він загубив у снігу, та про те йшов далі й далі, мов на перекір сніговійниці, що майже моментально замітала його сліди. Він балакав сам до себе, усміхався, махав руками, мов квапився до якоїсь незнаной, але недалекої мети...

Другого дня над ранком вітер утих, і сніг перестав падати. Та проте небо було понуре, насуплене. Розвиднювалося дуже помалу й пізно. Було щось важке в повітрі, якесь пригноблення, якась утома. Торговиці аж десь коло дев'ятої почали потрохи заповнюватися приїзжими на ярмарок селянами. Мужичькі сани, запряжені косматими коненятами, тяглися до міста в безмежних снігових полях. Коненята стрягли по черева в заметах. Сніг топився на них і мерз наново, нависав ледяними бурюльками, що дзоркали при кожному живішому руху, мов скляні коралі. Візники що-хвили мусили злазити з саней, бродити по коліна в снігу, відшукуючи дорогу. Тяжка, оплакана це була їзда сьогодні!

А проте сани тяглися за саньми з усіх сторін, з усіх сел, усіма дорогами й гостинцями¹. На санях сиділи поважні господарі в кожухах, подягнених зверху гунями² або полотнянками, і в високих кучмах. Візники — молоді парубки, звішували з саней ноги в великих чоботях, загібаючи ними сніг. Хоча віче мало зачатися в одинадцятій, та проте вже від дев'ятої коло заїзду Мотя Парнаса почали збиратися зразу невеличкі, а де-далі чим-раз більші купи народа. Одні приходили, другі відходили; в-талися, балакали про свої домашні справи, оминаючи якось тривожно те, що в даній хвили цікавило найбільше — справу віча. Коло десятої появилися серед селян деякі священики. Тепер у купках почалися живіші розмови —

¹ Гостинець — шосе.

² Верхня сукняна одежа.

про віче і про справи, поставлені на денному порядку. Звільна один за одним витягали зза пазухи та з чересів поскладані відозви, якими Рафалович закликав людей на віче й яких через знайомих розкинув кілька тисяч по всіх селах повіту. Письменні почали відчитувати відозву на-голос; із куп неписьменних слухачів почулися притакування, а далі окрики. Коли в відозві дійшло до місця: „Наші опікуни, позабиравши з сел громадські каси і зробивши з них ніби хлопську касу повітову, хочуть тепер накласти руки на ті ваші гроші й повернути їх на латання своєї дірявої кешені“ — то з усіх боків залунали окрики обурення й погрози: „О, не діждуть! То наша кєрвавиця! Стане їм кісткою в горлі!“

Коло пів до одинадцятої надійшов Євген. Він вітався з селянами, більша частина котрих були йому знайомі особисто. Довкола нього зібралася ще на ринку велика купа народа, що тепер разом із ним густою лавою валила до заїзду. В купі йшов веселий гамір. На всіх лицях видно було радість, надію і тривожне очікування. Деякі священики протовплювалися крізь юрбу до Євгена, стискали його руку й шепотом запитували, чи справді староство дозволило на віче, чи не робило трудностей, чи є надія, що все відбудеться без перешкоди?

— Але-ж розуміється! — весело відповідав Євген. — Можете бути зовсім спокійні. Йдемо законною дорогою й не потребуємо критися ні з чим. А як так, то й засідки ніякої не боїмося.

Мотив заїзд був отворений. Возівню, де мало відбутися віче, ще вчора коштом Євгена вичистили й випорожнили; Мотьо дав дощок, із

яких зроблено невеличке подіум¹, на ньому поставлено стіл і кілька крісел. Вічевики мусіли стояти; жолоби і драбини заступали місце лож і галерії. Дошані стіни були тут і там діряві, — значить, надто великої задухи не було чого боятися. Мотьо ходив у шабасовім халаті й робив гонори дому; його жінка стояла за шинквасом і з якимось понурим видом наливала та ставила на ляді пиво, яким частували себе взаємно вічевики.

Возівня заповнилася майже моментально, а тимчасом із міста плили раз-у-раз нові лави. У Євгена радувалося серце, коли дивився на ті купи селян, у яких видно було хоч невисоку інтелігенцію, але щире зацікавлення тим новим, нечуваним досі явищем, яке відтепер мало зробитися важним чинником у їх життю. Політичний рух, само думання про ширші політичні справи, читання політичних газет, а далі політична організація й боротьба, — все це були річі, досі чужі селянству, незрозумілі для нього; адже-ж його давніші опікуни малювали йому все те як річі далекі, недоступні для хлопського розуму, а нераз навіть попросту заборонені. А тепер перший раз інтелігенти бралися говорити селянам про ту таємну політику. Що то буде? Як то воно піде? Чи справді уряд позволить на це? Не диво, що всі присутні, не виключаючи священників та й самого Євгена, з деякою тривогою ждали, як то воно піде.

Вдарило три чверти на одинадцятую. Що таке, що нема нікого від староства? Правда, на вулиці проти заїзду появилось аж шість жандармів. Вони парами почали проходжува-

¹ Подіум — підвищення.

тися вулицею, наїживши свої карабіни багнетами. Ходили мовчки, протискаючися крізь купи селян. Деякі селяни, залякані самим їх видом, кланялись їм низько, але вони не відповідали на поклони. Тільки часом, стрівши якого знайомого селянина, запитували його, куди йде, й почувши, що на віче, не говорили нічого більше і йшли далі. Проходячи поуз заїзд і видячи на вулиці якого інтелігента, вони відверталися так, мов і зовсім не хотіли бачити заїзду, мов зібрані в ньому й довкола нього сотки людей зовсім не існували для них.

Аж ось зробився шум і гомін між народом.

— Староста йде! Староста йде!

І справді перед заїздом показався пан староста в супроводі будівничого, ще кількох панів і бурмістра. Селяни мовчки поклонилися йому і зробили йому дорогу, якою він, випростуваний мов свічка, пройшов аж до подіума. За ним слідом і інші пани. На подіумі стояв уже Євген у товаристві кількох священників і обох референтів-селян. Пан староста дуже чемно привітався з Євгеном і, вийшовши на подіум, окинув оком величезну возівню, заповнену мужицькими головами.

— Ну, численні збори! Численні збори!—мовив, обертаючись до Євгена. — Справді, можна вам погратулювати, пане меценасе.

— Біда вовка з ліса гонить, пане старосто, а селян на віче, — з усміхом мовив Євген.

— Жаль тільки, що сьогодні даремний був їх труд, — з уданим співчуттям мовив староста.

— Як то даремний?

— Не з моєї вини, пане меценасе, їй-богу, не з моєї вини!—сквапно додав староста.

— Але-ж я не розумію, що сталося.

— Ось прошу, пан міський будівничий, оглянувши комісіонально цей будинок, заявив під своєю урядовою присягою, що вважає його небезпечним для життя і здоров'я так численних зборів. І для того... дуже мені прикро, пане меценасе... прошу вірити... тим прикріше, що зібрання справді дуже гарне...

— Значить, пан староста...

— Повторяю: не я. Справоздання пана будівничого було для мене правдивою несподіванкою.

— Значить, наше нинішнє віче не відбудеться? — увесь поблідлий, запитав Євген.

— На жаль: ні! Прошу це зараз оголосити зібраним і запорядити, щоб безпроволочно опорожнили локаль.

Ця розмова велася півголосом так, що тільки ті, що стояли в безпосередній близькості, могли чути її. Тимчасом у возівні стояв глухий гамір від соток зібраного народу. Деякі, що їм зачинало бути гаряче в кожухах серед стиску, почали домагатися, щоб розпочинати віче. Та ось у перших рядах зібраних, тих, що були найближче коло подіума, почав уставати якийсь гамір, якийсь неспокій.

— Що там? Що там? — летіли швидкі, півголосні запитання з різних боків.

У відповідь на ті запитання перекидано якісь уривані слова, рухи, скрики. Гамір ріс із кожною хвилиною.

— Прошу втишитися! — крикнув Євген, виходячи наперед.

— Тихо! Тихо! Мовчіть там! Слухайте! — лунали голоси в різних кутах возівні. Треба було з пів мінути, поки все втишилося.

— Браття-селяни! — мовив Євген. — Дякую вам сердечно, що, не зважаючи на непогоду

й замети, ви прибули так численно на мій поклик. Тим ви дали доказ, що розумієте своє положення і щиро бажаєте подумати про його поправу. Ви доказали, що хочете самі працювати, самі боротися з лихом, яке допікає вам із різних боків. Ви показали, як безсоромно брешуть або навмисно дурять себе ті, котрі вважають вас якимись недорослими дітьми, якимось стадом баранів, що їх пастух мусить пасти і стригти...

— Пане меценасе, — перервав йому староста, — перепрошую. Таким тоном говорити я не дозволю. Прошу зараз...

— Що там! Що там! Воля слова! — гукнув із юрби один священик.

— Воля слова! Воля слова! — повторило кількадесять селян.

— Дорогі браття! — мовив Євген. — Та наша воля слова нині ще така буде, як теля на дуже коротенькому припоні. Власне пан староста завідомив мене, що наше нинішнє віче не може відбутися.

— Га! Як це? Чому це? — заревла ціла юрба величезним окриком.

— Прошу успокоїтися! — крикнув Євген, а по хвилі говорив далі: — Бачите, оця возівня... подивіться на неї. Як вам здається? Правда, вона ще не дуже стара, і ми не такі Самсони, щоб могли розперти її плечима. А тимчасом тутешній пан будівничий... ось він, придивіться йому!.. під присягою зізнав, що вона грозить заваленням, і він не ручить за наше безпеченство.

— Брехня! Безсоромна брехня! Сором будівничому! Фальшиво присяг! — посипались окрики.

— Дорогі браття! Прошу вас, покажіться вдячними цьому нашому опікунові, що так дбає

за наше життя і здоров'я. А тепер... бачите, пан староста жадає, щоб ми розійшлися.

— Не підемо! Не підемо! Будемо радити, аж оця халабуда розвалиться!— ревли голоси з юрби.

— Іменем закона розв'язую збори!— закричав гострим голосом староста. — Прошу розійтися, бо велю жандармами випорожнити локаль! А хто буде кричати та противитись, того зараз велю арештувати!

Ці слова зробили своє. Глибока тишина залягла в возівні. Всі побачили, що не переливки.

— Дорогі браття!— мовив Євген. — Чуєте самі, як пан староста чемно просить. Було-б негарно, як-би ми не послухали його просьби. Відложимо своє віче на тиждень. Від нині за тиждень прошу вас зібратися знов.

— Славно! Славно!— залунало з соток уст. Пригноблення, викликане словами старости, щезло в одній хвилині.

Та ось наперед виступив пан бурмістр і, заки хто небудь міг отямитися з дива, випалив ось яку промову — що правда, по-польськи:

— Шановні збори! Маю честь завідомити вас, що й я на нині скликав збори з таким самим дневним порядком. Правда, я скликав Жидів, але проте хто з вас ласкавий, прошу на мої збори... на Вигоду за містом!

Євген аж мало не підскочив. Йому відразу стало ясно, що й до чого воно йде.

— Всі йдемо! Всі!— крикнув він, обертаючись до зібраних, і окрик „Всі! Всі!“ залунав стоголосною луною. З тим окриком на устах купи селян почали висипатися з Парнасового заїзду. Бурмістр попід руку з Євгеном, оба окружені врадуваними селянами, посунули пе-

редом. Староста, будівничий і ті панки, що прийшли з ними, стояли на подіумі мов змиті холодною водою і ждали, аж возівня випорожниться настільки, щоб могли вийти вільно.

— Ну, пан бурмістр зробив мені збитка! — мовив староста до будівничого. — Але я надіюсь віддячитися йому за це.

— І хто-би був надіявся! — охав будівничий. — Такий порядний чоловік! Такий патріот!

— Е, Жид усе Жидом! — саркастично додав один панок, і всі вони, похнюплені, пішли до староства.

LIX

У своїй канцелярії староста застав маршалка Брикальського.

— Ну, що-ж? Заборонено віче? — запитав цей зараз по першому привітанню.

— Заборонено, але тільки на половину.

— Як то на половину?

— Так, що забралось з одного місця, а має відбутися в другім.

— Хіба-ж це так може бути?

Староста пояснив маршалкові підступ, на який узяв його бурмістр.

— От диво! — аж скрикнув пан маршалок. — Я-б по нім ніколи не надіявся.

— Хлопсько-жидівська конспірація, пане маршалку, — мовив на-пів жартливо староста.

— І пан староста не мають способу розбити цю конспірацію?

— Що-ж я зроблю? На бурмістрові збори поїхав комісар. Ми думали, що це буде зібрання зі самих жидів, і для того я не дав йому ніяких спеціальних інструкцій.

— Але-ж через присутність хлопів характер зборів зміниться. Причина до розв'язання!

— Ні, пане маршалку! Віче заповіджено, як публічне. Значить, кожний має право прийти.

— Ну, то вжيه собі там пан Рафалович! Ах, ad vosem¹! Чули пан староста, які галянтні авантури мав той пан Рафалович цієї ночі?

— Ні, не чув нічого.

— О, цікаві історії!

І пан маршалок розповів із власними прибільшеннями історію про нічний напад Стальського на Рафаловичеве помешкання, розуміється, ставлячи справу так, що уведення Рафаловичем жінки Стальського являлося безсумнівним фактом.

— Бійтеся бога!—скрикував раз-по-разу староста підчас цього оповідання. — Але відки-ж пан маршалок знають це?

— Власно оповів мені один зі свідків цієї авантури. Зрештою, по місті скрізь говорять про неї голосно.

В тій хвилі ввійшов возний і подав старості якесь письмо. Цей перебіг його очима й аж підскочив з дива.

— Представте собі, пане маршалку: донесення від поліції! Стальського найшли нині рано вбитим у його помешканню. Його жінка зeszла безслідно.

— От і бачите! Це він! Це його рука. Коли не сам, то хтось із його намови.

— Ах! Це показує нам справу в новому світі!—мовив староста, тручи себе долонею по чолі, мов бажаючи видобути відтам те нове світло.

¹ До речі.

— Я радив-би зараз на вічу, зпосеред хлопів арештувати цього панича. Це раз-на-завсіди заріже його в їх очах, зробить його неможливим, — мовив рішучо маршалок.

— Розуміється, розуміється! Тільки на власну руку я не можу цього зробити.

— Суд недалеко, — мовив маршалок.

Він чув себе в тій хвилі премудрим стратегом, що видає накази й інструкції, від яких залежить закінчення великої битви.

Не гаючись, вони побігли оба зі старостою й подались просто до президента суду.

А на Вигоді, тимчасом, розпочалося віче в дуже піднесенім, навіть веселім настрою. Жидів зібралося дуже небагато; це знав бурмістр дуже добре наперед, що в торговий день кожному Жидові сто раз важніше діло — торг, ніж якась там повітова організація. Та й ті Жиди, що зійшлися з цікавості, уступили на бік і згубилися в юрбі, коли величезний заїзд наповнили селяни, що густими лавами надтягли з міста під проводом бурмістра й Рафаловича. Комісар від староства ждав уже й широко витріщив очі, побачивши такий склад „жидівського“ віча. Він пробував супротивлятися, але бурмістр вияснив йому, що немає причини до протесту, що ані характер, ані порядок денний віча через це не зміняться. Комісар, не маючи на цей випадок ніякої виразної інструкції від старости й не хочачи задиратися з бурмістром, заспокоївся й постановив ждати, що буде далі.

Перший промовив до зібраних бурмістр. Він перепросив „шановних“ зібраних, що говорить по-польськи, сказав кілька слів про важність таких зібрань, похвалив селян, що явилися так численно, підпустив шпильку Жидам і інте-

лігенції, що, хоча збори були оповіщені плакатами, їх явилось тут так мало. „На наш сором, навіть референт, що мав говорити про першу точку у справі вибору нової кагальної старшини, Вагман, не явився. (У залі сміх і брава). І для того бесідник просить зібраних змінити денний порядок і покласти теперішню першу точку на друге місце, а взяти наперед другу: справи повіту.

Загальні оплески і брава покрили кінець бурмістрової промови. На внесок Євгена, вибрано пана бурмістра одноголосно головою цього першого в цьому повіті народнього віча й висловлено йому подяку за несподівану гостинність. Потім забрав голос Євген, як референт другої точки.

Гарячими, різкими словами змалював він сумний стан людности в повіті, бідність, брак опіки, здирства, лихву, темноту. Потім, оповівши докладно історію так званої „хлопської каси“, вияснив думку так званої реформи на основі нового проекту. Він говорив виразно, що тут ходить про загарбання хлопського гроша для рятування панських маєтків у часі, коли селянські хати й поля, за незаплату не раз кількох ринських, ідуть на ліцитацію. Промова від перших речень ударила всіх зібраних по серцях. Майже за кожним реченням локаль лунав грімкими окриками признання. У зібраних горіли очі, тримтіли уста; деяким старшим виступали сльози на віях.

— Браття-селяни! — говорив Євген. — Покажім, що ми не діти, що не дамо водити себе за ніс. Не даймо загарбати собі своєї кєрвавиці. Піднесімо грімкий голос проти цього панського замаху на наше добро, такий грімкий, щоб і глухі почули нас. Станьмо, як один муж, проти

нього. Цей новий проект не сміє бути ухвалений у Раді Повітовій. (Окрики: Не сміє! Не сміє!). З'обов'язім усіх членів Ради, вибраних із сільської курії, щоб були противні тій реформі. Посилаймо з кожного села подання до Ради Повітової і до Виділу Краєвого проти неї. А коли-б наші вельможні, але незаможні опікуни не зважали на все це й таки перевели таку зміну, то ми маємо в руках іще один спосіб: кожна громада зажадає судовою дорогою звороту своїх грошей, узятих до повітової каси. І вона виграє той процес.

Ця промова відразу влила у збори бадьорий, живий настрій. Один за одним почали виступати на мовницю селяни. Люди, про яких, міркуючи з їх зверхнього вигляду, всякий сказав би, що ледве вміють дорахувати до п'яťох, нараз виявили себе не аби-якими бесідниками. Але-ж бо тема — горе і злидні сільського життя, визиски лихварів, надужиття урядників та дрібних повітових п'явок, — ця тема була аж надто відома всім, аж надто налялася кожному горлом і вухами. Одні говорили про своє бідування поважно, сумовито, з тим лаконізмом, що не раз дужче хапає за серце, ніж цвітисті промови. Інші — і таких було більше — малювали свою нужду жартівливо, досадними порівняннями, прикладами та приповідками. „Ого, пішли наші парафіяни глаголати во притчах!“ — мовив о. Зварич до Євгена, коли зібрання при таких промовах раз вибухало голосним, масовим реготом, то знов нагороджувало бесідника гучними оплесками та криками одобрення. Навіть бурмістр, що зразу досить скептично дивився на перших бесідників у кожухах і „пасових“ чоботях, швидко змінив свій погляд, реготався до-розпуку на

своєму президіальному кріслі, бив брава й, похилиючися по Євгена, з роз'ясненим лицем мовив:

— Ну, пане меценасе, гратувати вам таких бесідників. Вони могли-б зробити ефект на кожному зібранню.

— Але-ж бо їхня вчителька, галицька нужда, могла-б зробити ефект у цілій Європі, як-би була більш відома їй, — відповів Євген.

— Ну, сама нужда всього не зробить. Не кривдіть свій народ. Треба подивляти вроджений талант тих людей, у яких нужда не приглушила, не заморочила його. І що-найцікавіше для мене, признаюсь вам, це їх гумор, що блискає, мов вогники з попелу.

Тема — нужда в повіті, була невичерпана. Селяни, розохотившись, були-б говорили, бог-зна доки. Євген просив бесідників обмежитися на тім, що було сказано, і предложив вічу резолюцію до ухвали. В тій резолюції протестовано проти наміреної реформи каси, взивано до агітовання по селах у тім дусі і до вношення писаних протестів до Ради Повітової й до Виділу Краєвого. Резолюцію з радісними окриками прийнято.

— Тепер переходимо до дальшої точки денного порядку, — мовив бурмістр, але в тій хвилі сталося щось таке, що відразу змінило настроїв віча. Бурмістрові слова були заглушені якимось гомоном ізнадвору. Від входових дверей заїзду чути було гукання: „На бік! На бік! Розступіться! Пан староста йде!“ Євген схопився з місця, прочуваючи якусь нову пакість. Так-само зірвався зі свого місця й пан комісар і почав пильно заглядати, що там таке діється. Зібрані з трудом проступилися, творячи серединою не дуже широку ву-

лицю. Цею вулицею почав протискатися до президіяльного стола пан староста в супроводі поліційного комісара й одного звичайного поліційного капрала, при шаблі і в рогативці¹ на голові. В локалю залягла мертва тиша. У всіх тьохнуло щось у грудях; всі розуміли, що ця поява не віщує добра.

— Хто тут президент? — запитав строго-урядовим тоном пан староста, вступивши на подіум і недивлячися ні на кого.

— Я, пане старосто, — мовив бурмістр.

— Заявляю вам, що ми приходимо сюди іменем закона. Пане меценасе Рафалович, — додав він, обертаючись до Євгена. — Дуже мені прикро, що мушу перервати вам вашу приємну забаву, але...

— Іменем закона арештую пана! — мовив поліційний комісар, наближаючись і кладучи Євгенові руку на плече.

Євген стрепенувся, мов від дотику гадюки.

— Можу запитати, за що арештуєте мене?

— Ось судовий наказ! — мовив комісар, подаючи йому піваркуш паперу.

Євген поблід. Літери скакали в нього перед очима. Серце билось сильно, то знов хвилями немов зовсім завмирало у грудях. Тільки по страшенних зусиллях він здужав прочитати в наказі фатальні слова: „наслідком сильного підозріння у сповненню злочину з § 136 зак. карного“.

— Що? — промовив він ледве чутно, задихавшись зі зворушення. — Злочину з § 136? Цеб-то, вбивства! Це що за невчасний жарт!

¹ Рогативки, або польські шапки з чотирма рогами, носила скрізь у Галичині міська (недержавна) поліція.

— Ні, пане, не жарт!— мовив староста. — Цеї ночі сповнено страшний злочин на особі Стальського. Не заперечите, що ви знали його. Не заперечите, що цеї ночі ви мали з ним недуже дружню стрічу. Не заперечите, що з його жінкою...

— Пане! — скрикнув Євген, і вся кров збіглася до його серця, і його руки задрожали.

— Ну, та це не моє діло, — байдужно мовив староста. — В суді будете толкуватися. Поліція, відвести його!

Всі зібрані стояли ні живі, ні мертві. Хоча дальші не чули й не розуміли нічого, що тут діялось, але всі чули, що твориться щось погане. Євген, тимчасом, відзискав свою притомність духа.

— Дорогі браття! — обернувся він до селян. — Мене арештують. Не знаю, яким дивом я попав у підозріння, що ніби-то я цеї ночі замордував¹ чоловіка, з яким учора мав сварку. Кленусь богом і сумлінням, що я невинний. Але, коли суд велить ув'язнити мене, то я не можу спротивитись. Маю надію, що моя невинність швидко виясниться. Для того ростаюся з вами зовсім спокійно. Не падайте духом! Робіть своє, щоб наші вороги не тішилися з нашого занепаду. А тепер будьте здорові! Радьте спокійно далі. Я піду, куди мене тягнуть. Чисте сумління додасть мені сили знести й цю тяжку спробу. Прощайте!

І в супроводі поліціантів він зійшов із подіума й вийшов. На вулиці ждали санки, на які посаджено Євгена; поліціанти сіли по обох боках його; коні рушили, і швидко снігова курява закрила санки перед очима селян, що

¹ Забив (німецьке).

цілою купою вирушили з заїзду, проводжаючи очима Євгена.

Настрій віча, по відході Євгена, був подібний до настрою в домі, з якого винесено мерця. Пан бурмістр сидів на президіяльному кріслі ні в цих, ні в тих, селян багато вийшло за Євгеном і не вернулося вже назад, а тих, що лишилися, сверлував пан староста своїми пронизливими очима, немов запитував їх, що властиво тут роблять і на кого ждуть. Перший очуняв о. Зварич. Він попросив голосу і предложив селянам внесок: із огляду на несподівану сьогоднішню пригоду розійтися й, не забуваючи того, що ухвалено нині, агітувати далі за вічем, яке буде скликане, як тільки обставини на це дозволять. Він закінчив словами заохоти й надії, що пригода, жертвою якої зробився Євген, швидко мине й не принесе ніякої шкоди народній справі, ані народньому рухові в повіті. Ця промова підбадьорила зібраних. Зваричів внесок прийнято, і віче замкнено, тим більше, що Жида, які буцім-то мали обговорювати ще вибори до кагалу, всі пішли до міста зараз по виведенню Євгена.

Так скінчилося те перше повітове віче. Живо розмовляючи, йшли селяни купками з Вигоди до міста. Староста з бурмістром поїхали передом у фіякрі. Свіжий факт арештовання адвоката, та й то ще підозреного за вбивство, усунув на бік усякі інші теми розмови. Бурмістр розпитував про деталі, про обтяжливі моменти, які вказали конечним арештовання. Староста чув себе якимось невдоволеним, мов потрохи винуватим, толкував, вияснював.

— Боюсь, що панове перехопились! — хитаючи головою, мовив бурмістр. — Це-ж не дрібниця. Адвокат не втівав нікуди. Можна було

підождати, вияснити справу ліпше. Адже це арештовання наробить гомону в цілому краю. І... прошу вірити, не в самих тільки українських сферах повстане думка, що це тенденційне арештовання.

— Тенденційне! — мов ужалений, скрикнув староста. — І з ваших уст чую це, пане бурмістре!

— Доказ, як швидко сама собою насувається така думка. Коли нема абсолютної певності, що Рафалович винен... а я боюсь, що такої певності нема... то це готово вийти на нову компромітацію наших властей.

Староста понурив голову й замовк.

Коли доїзджали до ринку, фіякер спинився в вулиці проти Вагманового помешкання. Вулицю залягла густа купа народу, серед якої видно було високу постать Шнадельського, що блідий, розхристаний, говорив щось живо й голосно.

— Що це таке? Що тут? — скрикнули рівночасно оба достойники, на різні боки зіскакуючи з фіякра.

— Жид повісився, — відповіла якась перекупка.

— Що за Жид?

— Власник камениці.

— Вагман?

Бурмістр одним скоком був коло Шнадельського! Цей із якимось гарячковим запалом говорив — швидко, уриваними фразами, обертаючись на різні боки:

— Але-ж нема півгодини... Притисло мене, конче потрібно було грошей. Приходжу, сінешні двері отворені, а від покою замкнені... Жінка десь виїхала й досі не вернула. Служниці також нема... Крізь дірку від ключа бачу: стоїть

насупроти під стіною. Кличу, стукаю—не рушається. Поліція мусила посилати по слюсаря, бо двері замкнено знутри, ще й ключ витягнено. Розуміється, що сам!

Староста вже був у середині, де урядувала поліція, і по кількох мінутах, вислухавши реляції ревізора й не приписуючи справі ніякого більшого значіння, побіг до президента суду, щоб порозумітися у справі арештованого Рафаловича.

У президентовім передпокою він застав Шварца. Цей оповів йому, що прийшов сюди з паном маршалком, який власне є у президента, що пан президент післав власне за слідчим суддею, і що він, Шварц, може служити що-до цієї справи деякими поясненнями. Потім староста ввійшов до президіального бюро.

— А, ось і пан староста!—скрикнув весело пан маршалок.—Ну, що-ж чувати?

— Якийсь фєральний¹ день сьогодні, пане маршалку!—мовив староста.—Власне довідоюся, що наш любенький Вагман повісився.

— Що? Вагман? Повісився?

— Так, повісився. У своїм покою. Коло своєї каси, яку лишив отвореною.

— Але може то знов яке вбивство?—запитав президент.

— Ледве. Ані слідів мордовання, ані слідів рабунку. Не знати. Зрештою, тіло взяли до обдукції, а поліція веде слідство на місці. Але повторюю, вбивство дуже сумнівне. Двері покою замкнені були з середини, і ключ лежав насеред покою.

¹ Нещасливий.

— Насеред покою? Чому не в дірці?—завважив президент.

— А в касі, здається, не бракує нічого. Зрештою, побачимо, що скаже поліція. Та що там! Не велика птиця Вагман. Одною п'явкою менше в повіті.

— Ну, так. А все-таки це самовбивство видається мені загадковим,—мовив президент.— Вагман не виглядав на чоловіка, що носить з самовбивчими думками.

— Навпаки,—закинув маршалок.—Від часу, як умер його син, ходив засумований. Кажуть, що журився дуже, плакав по ночах. Можливо, що це й доконало його.

— Можливо,—в задумі мовив староста.

— Ну, а що-ж наш демагог? Дуже пручався перед арештованням?

— Ні,—мовив, ще дужче задумуючись, староста.—Був над сподівання¹ спокійний.

— Перелякався? Тримтів?

— Виглядало так, немов вістка про вбивство Стальського була для нього несподіванкою. На відхіднім запевняв усіх зібраних про свою невинність.

— Ну, це справді був-би досить незвичайний феномен,—мовив президент,—щоб убийник зараз на другий день аранжував публічні збори наперекір властям і промовляв аж до самої хвили арештовання.

— Так, зовсім неможливим це не було-б,—мовив староста.—Всякі феномени бувають. Але, своєю дорогою, я пильно обсервував його весь час і дійшов до такого погляду, що або цей панич незвичайно рафінований злочинець,

¹ Незвичайно, ніхто-б не сподівався (польське).

або винен у вбивстві Стальського стільки-ж, що ви або я.

У тій хвилі застукано до дверей, і ввійшов слідчий суддя, який устиг здебільшого переслухати Рафаловича, заким велів відпровадити його до арешту.

— Ну, що?— запитав його президент.

— Розуміється, перечить,— лаконічно мовив суддя.

— Всьому перечить?

— Ні. Навпаки. Оповів мені зовсім щиро всю історію своєї знайомости зі Стальським і з панею Стальською.

— А, так і з нею він був знайомий?

— Так. Це, так сказать, його Jugendliebe¹. Вчора вечером вона надумала покинути мужа, була в нього, давала йому свій саквояжик на агітаційний фонд. Що було в саквояжику, він не знає. Тут надійшов Стальський зі свідками... вона усунулась до його спальні. Він викинув Стальського... все признав так, як говорили свідки. У спальні пані Стальської вже не застав і не бачив її більше.

— І це все?

— І це все.

— І ви вірите йому?

— Признаюсь панові президентові, я заявив йому виразно, що не вірю, не маю права вірити. Останні його твердження нічим не доказані. Де поділася Стальська? Куди ділося те, що було в саквояжику? Ось питання, роз'яснення яких могло-б вияснити справу вбивства. А на ці питання він не знаходить ніякої відповіді.

¹ Кохання з молодечих літ.

— Але ж свідки ствержують, що вона потім була дома, і що між нею і Стальським прийшло до сварки,— закинув президент.

— Це так,— мовив слідчий,— але це ще не доказ, що Рафалович потім не виходив із дому і не зайшов до Стальських і не вбив Стальського, і не поміг їй скритися десь кудись.

— А вважаєте виключеним припущення¹, що вона сама вбила його?

— Виключеним, невиключеним, але мало правдоподібним. Удар був страшенно сильний, хоч завданий у сні. Сікач, не дуже-то й гострий, увесь затонув у чашці.

— Значить, на вашу думку, тепер?..

— На мою думку, треба вислідити, де поділася пані Стальська. Вона зможе найліпше пояснити нам останні фатальні хвили.

— Ах, тут є Шварц,— скрикнув пан маршалок.— Він каже, що має деякі деталі до вияснення цієї справи.

Покликали Шварца.

— Я власне написав для пана Шварца візвання на завтра— мовив слідчий.— Показується, що пан Шварц належав до товариства, що забавлялося зі Стальським у реставрації у хвилі, коли сторож... ага, треба буде візвати ще того сторожа!.. отже коли сторож доніс про сходина пані Стальської з Рафаловичем. Що пан Шварц має нам сказати?

Шварц оповів коротко про вчорашні події. Коли Стальський зі свідками пішов до Рафаловича, він лишився в реставрації, не хотів мішатися в цю неприємну історію. Потім здибав Шнадельського, що зі зворушення аж розхорувався. Оба пішли додому. Але сього-

¹ Припуст, здогад.

дні рано, в дев'ятій, він бачив паню Стальську на залізничному дворі. Поїхала, здається, в напрямі до Львова.

Це було дуже важне відкриття.

— Зараз телеграфую на всі станції й до львівської поліції,—мовив слідчий.—Віднайдення цієї пані для слідства першорядна річ.

— Чи не міг-би я прислужитися чим?—закинув Шварц.—От, приміром, об'їхати найближчі станції й розвідати усно, чи не висіла де там? А в крайнім разі доїхати аж до Львова?..

Президент обернувся до слідчого.

— Як пан радник думають?

— Що-ж, це було-б незле. Мати чоловіка, що особисто знає дотичну особу, все ліпше, ніж телеграфічно посилати рисопис, який і так не все осягне мету.

— Добре,—згодився й президент.—Розуміється, поїдете як приватний агент. Я дам вам свій білет.

— Коли панові президентові залежить на поспіху, то добре було-б зробити це зараз. В першій відходить поїзд.

— Але де я вам візьму грошей на дорогу? Без ухвали радної палати не можу.

— На перший раз у мене є пару ринських, а там я зателеграфую, куди мені вислати.

— Коли так, то в ім'я боже!—мовив президент і, написавши кілька слів на своїм білеті та вложивши його в коверту, вручив Шварцові. Цей поклонився всім панам і побіг із цього будинку, де під впливом виводів слідчого, які він підслухав під дверима, і під впливом його запитань йому почало було робитися душно й нелюбо.

Вирвавшись з суду, Шварц пустився бігти додому, де надіявся застати Шнадельського.

Але на ринку йому надсунула назустріч купа народу, серед якої Шнадельський, розхристаний, увесь червоний від гарячки, що палила його, захриплий і ледве притомний, усе ще викрикував уриваними, беззвязними реченнями своє оповідання про те, як то він відкрив неживого Вагмана. Шварц увесь похолов, зрозумівши ситуацію. Він знав, що Шнадельський хорий, що його палить гарячка. Він усю ніч усе говорив про Вагмана. Над ранком, коли Шварц обложив був його голову снігом, він трохи успокоївся й заснув. Шварц також не мав спокою. Його тягло до міста, на ті місця, де він господарював уночі. Він перейшов пару разів попід Вагманові вікна, але, бачучи все у спокою, лагодився йти до Стальського, коли його здибав на вулиці пан маршалок. Цьому він розповів про нічну пригоду між Стальським і Рафаловичем, не згадуючи, що бачив Стальського вбитим.

Коли маршалок із цією новиною побіг до старости, Шварц, гонений тривогою, побіг до свого помешкання, де жив також Шнадельський. Цей власне прокинувся і збирався вийти, хоча гарячка його поменшала мало. Шварц заспокоїв його, поклав знов до ліжка, обложив голову снігом і просив, щоб не йшов нікуди, поки він не вернеться. Шнадельський обіцяв, і Шварц пішов, щоб полювати на яку добру нагоду. Він ізнов здибав маршалка і з ним разом пішов до президента. А Шнадельський тимчасом зібрався й побіг до Вагманового помешкання, де й справді наробив розруху, відкривши Вагманового трупа.

Шварц зрозумів небезпеку положення. Хорий, напів-непритомний чоловік, що ще весь стоїть під вражінням сповненого вчора злочину,

а довкола юрба народу, а там слідчий суддя, що вже так близький до розмотання всіх тайн учорашньої ночі... поліційні пошукування в Вагмановім помешканню... ще, чого доброго, покажеться граф Кшивотульський, і виявиться брак готівки в Вагмановій касі—все те полум'ям ударило на нього. Він незаметно підійшов до Шнадельського і, взявши його за руку, шепнув йому:

— Ходи додому!

— Га? — також шепотом запитав Шнадельський, і ввесь стрепенувся від Шварцового дотику. — Це ти? А ти чого хочеш?

— Ходи додому! — знов із притиском шепнув Шварц і потягнув його з собою. Шнадельський ішов, усе щось балакаючи про Вагмана, про шнур, про ключ насеред покою і про касу, яка знаходиться в порядку, зовсім у порядку...

— Бійся бога, чоловіче, мовчи! — шепнув йому Шварц, вивівши його з юрби. — Що ти робиш? Пощо ти йшов із дому? Сам не тямиш, що з тобою!

Шнадельський витріщив на нього очі. Більш інстинктом, чим розумом, він зміркував небезпеку й дав без опору вести себе. За півгодини оба були зібрані. Фіякер завіз їх на залізницю. Шварц узяв два білети до одної недалекої станції, де залізниця розділювалася на двоє. Там замість до Львова, він узяв білети до Перемишля. У Перемишлі він узяв білети до Кракова, цим разом білети другої класи; давши гульдена кондукторові, одержав окреме купе, в якому замкнувся з хорим Шнадельським. Із Кракова він узяв білети до Берліна. Коли доїхали до Берліна, Шнадельський лежав у купе зовсім непритомний, у страшенній гарячці, кричав, зривався і знов падав, стогнав, то знов

балакав щось незрозуміле. Шварц рад-не-рад мусив лишити його. За порадою кондуктора він завіз його до якоїсь приватної лічниці, де в нього сконстатовано гостре запалення легких, занедбане в перших стадіях. Шварц записав його на фальшиве ім'я, заплатив за лічення на місяць наперед, подав свою — також фальшиву — адресу в Берліні і, не озираючись довше, дмухнув до Бремергафен, а відци під фальшивою назвою за море.

Слідчий арешт Євгена протягся довше, ніж він надіявся зразу. Правда, слідчий суддя вже по кількох днях важких і старанних пошукувань дійшов до внеску, що Євгенові зізнання абсолютно правдиві, і що правдоподібність його вини, чи співвини в убивстві Стальського дуже мала. Та проте палата радна, під впливом старости і президента, не згоджувалась випустити його на вільну стопу; ті дигнітарі¹ боялися закиду тенденційного арештовання, і слідчий суддя одержував усе нові поручення — доповнювати слідство. Обставини наче змовилися проти Євгена. Два найважливіші свідки, що могли були пояснити справу, Регіна й Баран, пропали без сліду; а тут у додатку знесли, мов камінь у воду, ще два важні свідки — Шварц і Шнадельський. Правда, зразу здавалося, що нічого важного вони не могли зізнати, але слідчому чим далі тим більш загадковою видавалася їхня роля тої фатальної ночі.

Та ось у тиждень по арештованню Євгена приїхав до міста граф Кшивотульський. Він лежав хорий і тільки недавно довідався про самовбивство Вагмана. Прибувши до міста, він пішов просто до президента суду й запитав

¹ Достойники (польське dygnitarze).

його, чи в Вагмановій касі знайдено 50.000 золотих ринських, які він день перед тим дав був йому за продані цінні папери. Президент витріщив очі. Це була абсолютна новина. Ніякої готівки в касі не знайдено. І хоча лікарська обдукція не знайшла слідів убивства, то тепер справа комплікувалася¹ правдоподібністю рабунку. Хитра втека Шварца, поводження Шнадельського при відкритті Вагманового трупа це були моменти, що кидали підозріння в їхній бік. Слідчий зробив ревізію у Шварцовім помешканню і знайшов Вагманів квіт², виставлений Кшивотульському, і Вагманів лист. Це відразу кидало на справу погане світло—і за обома джентельменами розіслано гончі листи.

Тимчасом справа арештовання Євгена вдарила голосною луною в цілій краєвій пресі й відгукнулася також у Відні. Обвинувачення його за такий страшний злочин зразу замикало уста його прихильникам, усувало набік підозріння що до політичного характеру цього процесу. Правда, факт, що арештовання було доконане на вічу і при участі старости, кидав відразу дивне світло на цілу подію. Та проте преса здержувалася від коментаріїв. Натомість кілька адвокатів-Українців зголосилося до суду, що хочуть узяти на себе оборону Євгена, а віденська газета, що друкувала Євгенові дописі, прислала свого кореспондента, щоб на місці розвідався про справу. Цей кореспондент пішов розвідувати у священників, міщан, урядників, мав довгу розмову з бурмістром, і його кореспонденція вдарила, мов грім, на штучну

¹ Замотувалася, ускладнювалася.

² Квітанція, посвідка.

будову підозрінь і припущень, якими в першій хвилі обмотано Євгена. Обік того, кореспондент змалював досадно загальний настрій людности, її безпомічність супроти надужить, і на тім тлі показав Євгенову роботу, як промінь світла в темному царстві. Пан староста лютився, пан президент шкробався по лисині, а пан маршалок—е, пан маршалок мав інші клопоти, що не дозволяли йому надто живо займатися Євгеновим процесом...

У повіті кликотіло. Селяни грозили війтам і членам Ради повітової каліцтвом у разі їх згоди на реформу каси. Проєкт реформи, який пан маршалок бажав перевести в тихості, з нагоди справоздань із віча, дістався до газет і дочекався в українських і деяких польських газетах гострої критики та осуду. Пан маршалок мусив махнути на нього рукою, тим більше, що він тепер був йому непотрібний. Швидко по вічу зробив йому візиту граф Кшивотульський і попросив на розмову в чотири очі. Розмова тривала довгенько, а наслідком її було, що пан маршалок зрезигнував¹ із усіх своїх дигнітарств у повіті, добровільно „продав“ свої добра графові й забрався з рештою капіталу до Львова, де незабаром дістав якусь посаду при одній високій автономічній інституції.

Було середопістя, коли майже безпосередньо один за одним наскочили факти, що вияснили Євгенову справу. Почало танути. Ворони й лиси на полі віднайшли замерзлого Барана, що досі лежав, присипаний снігом, а рибаки витягли з Клекоту трупа Регіни. Вкінці з Берліна привезено Шнадельського, що, видужавши трохи в лічниці, сказав свою правдиву назву й тим

¹ Зрікся, одмовився.

зрадив себе супроти поліції. Він був безнадійно хорий: передавнене запалення легких розвинуло в нього зароди туберкул. Приставлений до суду, він оповів докладно про вбивство Вагмана і про свою з Шварцом візиту в домі Стальського. Самовбивство Регіни давало всяку правдоподібність, що вона сама вбила свого мужа, а оповідання Шнадельського веліло догадуватись, що не хто, як Шварц забрав ті цінні речі, які були в Регіниному саквояжику, які при свідках висипав із нього Стальський. Це змінило справу відразу. Євгена випущено з арешту, і слідство що до вбивства Стальського занехано. Натомість проти Шнадельського вичено процес за вбивство Вагмана. Та він, не дожидаючись навіть акту оскарження, повісився у своїй келії.

Вийшовши з тюрми, Євген зараз на другий день зголосився в бюро пана старости.

— А, пан меценас! Вітаю!— з вимушеною чемністю вітав його староста.— Запевняю вас, мені страшенно прикро було... ота фатальна помилка... Але признають пан меценас, обставини склались були так... Ну, та я рад, дуже рад, що все вияснилося, і що будемо знов матиприємність...

І він широко потряс Євгенову руку.

— Дуже вдячний панові старості за гуманні почуття,— спокійно мовив Євген.— Але в мене до пана старости одна просьба.

— О, прошу, прошу! Чим можу служити?

— Пан староста винні мені маленьку реабілітацію.

— Я? Панові?

— Так. Пан староста були так ласкаві асистувати при моїм арештуванні в часі віча. Думаю, що це не буде з мого боку нічим не-

справедливим, коли попрошу пана старосту... перед таким самим вічем, прилюдно вернути мені честь і заявити урядово...

— Але-ж пане, це не моя річ! — скрикнув староста.

— Розумію. Це буде трошки некорект. Але власне лиш настільки, наскільки некорект було поступування пана старости при моїм арештуванні. Надіюсь, що гуманність пана старости виявить себе тут уповні. Инакше мусив-би я вжити інших правних способів. Ось тут маю честь вручити панові старості донесення про віче, яке скликаю на слідуючий торговий день до Вигоди. Надіюсь, що перешкод цим разом не буде ніяких.

Євген чемно вклонився й вийшов.

А пан староста довго потім ходив по своїй канцелярії, тер рукою чоло, фукав і плював, розкладав руками й воркотав щось сам до себе, вкінці, з резигнацією кинувся на свій урядовий фотель і зітхнув важко:

— Чорт його візьми! Чи сяк зроблю, чи так, а орден пропав напевно!

УВАГИ

Перехресні стежки — ця дуже інтерна повість, мало відома на Україні, друкувалася в „Літ.-Науков. Віснику“ за 1900 рік на протязі цілого року. Писав її Франко того-ж року, видно від книжки журналу до книжки. Це залишило і свої сліди на повісті. З початку бурмістр зветься Ресельберг, а на кінці повісти Зільберглянц; служниця Стальського раз називається Оріся, другий раз Гануська; село Бабинці другий раз називається Бобківці. В нашому тексті залишено назви, що попадаються перший раз. Через те, що закінчувався рік журналу, Франко своєї повісти не хоче переносити на другий рік, і це відбилося на закінченню повісти. Поспіх дає змогу лише Рафаловича дати, як цілком закінчену фігуру. Мимо цього вартість „Перехресних стежок“ як повісти з сучасного Франкові життя, а також через біографічні моменти, що виступають в повісті (Регіна, Рафалович, цьоця), є дуже велика.

Вийшла ця повість виданням ред. „Літ.-Наук. Вісника“ окремою відбиткою. На титуловій картці рік виходу написано 1899.

В 1920 році В. Сімович видав її накладом „Галицької накладні“ за кордоном і додав багато уваг під текстом, які в нас передрукуються.

Передрукуються „Перехресні стежки“ з видання В. Сімовича, звіреного з текстом, що є в „Літ.-Науков. Віснику“, а через те уникнено пропусків, зроблених в виданні В. Сімовича.

Ів. Лизанівський

ПОВНЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ Ів. ФРАНКА

За редакцією Ів. ЛИЗАНІВСЬКОГО та С. ПИЛИПЕНКА

- Т. I. **Оповідання.** 1. Вугляр. Лесишина челядь. Два приятелі. Муляр. Сам собі винен. Добрий заробок. Домашній промисл. Історія моєї січкарні. Довбанюк. Слимак. Ліси і пасовиська. Цигани. Додатки: 1. Відривок з листа Франка до Драгоманова. 2. Передмова до збірки „Добрий заробок“. Уваги.—**Ціна 75 коп.**
- „ II. **Оповідання.** 2. Маніпулянтка. Між добрими людьми. Чи вдурила? Яндруси. Поки рушить поїзд. Без праці. Додатки: 1. Де-що про себе самого. Уваги.—**Ціна 1 крб. 10 коп.**
- „ III. **Оповідання.** 3. Малий Мирон. Оловець. Schön schreiben. Микитичів дуб. Грицева шкільна наука. Мавка. Поєдинок. Мій злочин. У кузні. У столярні. Отець гуморист. Гірчичне зерно. Борис Граб. Під оборогом. Уваги.—**Ціна 1 крб.**
- „ IV. **Оповідання.** 4. Моя стріча з Олексою. На дні. Хлопська комісія. Панталаха. До світла. В тюремному шпиталі. Івась Новітній. Додатки: 1. Передмова до збірки „Панталаха“. Уваги.—**Ціна 1 крб. 10 коп.**
- „ V. **Бориславські оповідання.** 5. На роботі. Ріпник. Навернений грішник. Яць Зелепуга. За-для празника, Полуйка. Вівчар. Уваги.—**Ціна 1 крб. 25 коп.**
- „ VI. **З бурхливих літ.** 6. Герой поневолі. Гриць і панич. Різуни. Додатки. Уваги.—**Ціна 1 крб. 05 коп.**
- „ VII. **Сатири:** 7. **Рутенці:** Молода Русь. Звичайний чоловік. Знеохочений. Патріотичні пориви. **Сім казок:** Рубач. Казка про Добробит. Звірячий бюджет. Історія кожуха. Свинська конституція. Гострий-прегострий староста. Історія одної конфіскації. **Казки й сатири.** Місія. Чума. Куди діваються старі роки. Як пан собі біди шукав. Як Русин товкся по тім світі. Наша публіка. Свиня. Як Згода дім будувала.

Доктор Бессервіссер. Із галицької „Книги Битія“. Будяки. Хома з серцем і Хома без серця. Додатки. Уваги. Ціна 1 крб. 60 коп.

Т. VIII. Оповідання. 8. На лоні природи. Шука. Дріяда. Odi profanum vulgus. Сойчине крило. Батьківщина. Вільгельм Тель. Геній. Гершко Гольдмахер. Гава. Гава і Вовкун. Пироги з черниціями. Додатки. Вступне слово до „Батьківщини“. Уваги. Ціна 1 крб. 20 коп.

„ IX. Оповідання. 9. Терен у нозі. Хмельницький і вожбит. Чиста раса. Панщизняний хліб. Цувакси. Опозиція. Як Юра Шикманюк брів Черемош. Неначе сон. Син Остапа. Злісний Сидір. Записки недужої людини. Додатки. Уваги.

„ X. Повісті. 1. Петрії й Довбошуки.

„ XI. „ 2. Voа constrictor. Ціна 65 коп.

„ XII. „ 3. Борислав сміється. Ціна 1 крб. 30 коп.

„ XIII. „ 4. Захар Беркут. Ціна 80 коп.

„ XIV. „ 5. Основи суспільности. Ціна 1 крб. 20 к.

„ XV. „ 6. Для домашнього вогнища. Ціна 80 к.

„ XVI. „ 7. Перехресні стежки.

„ XVII. „ 8. Великий шум.

„ XVIII. „ 9. Вибір прозаїчних перекладів.

„ XIX. Драматичні твори. 1. Кам'яна душа. Сон князя Святослава. Вчитель. Украдене щастя. Майстер Чирняк. Будка Ч. 27. Рябина.

„ XX. Поезії. 1. З вершин і низин, кн. 1. Ц. 1 крб. 10 к.

„ XXI. „ 2. З вершин і низин, кн. 2. Ц. 1 крб. 20 к.

„ XXII. „ 3. Мій Ізмарагд. Semper tiro.

„ XXIII. „ 4. Зів'яле листя. Із днів журби. Ц. 1 крб.

„ XXIV. „ 5. Панські жарти. Поєми. Мойсей.

„ XXV. „ 6. Вибір поетичних перекладів.

„ XXVI. Дитячі твори. 1. Лис Микита. Пригоди Дон-Кіхота.

„ XXVII. „ „ 2. Коваль Бассім. Абу Каземові капці. Дитячі поезії.

„ XXXIII. „ „ 3. Коли ще звірі говорили.

„ XXIX. Розвідки. 1. Данте Алігєрі.

„ XXX. Розвідки. 2. I. Із секретів поетичної творчости. II. Молода Україна. III. Літературно-критичні статті й замітки.

„ XXXI. Нарис історії української літератури.

„ XXXII. Вибір публіцистичних статтів.

31.744 / 16

Ф $\frac{I}{T.281k}$ 16

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ГОС. ІМ. ШЕВЧЕНКА
У Львові.

III 41131

ІВ. ФРАНКО

ТВОРИ

III